

★ श्रीगणेशाय नमः ★
महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिकृता

पितृभक्तितरङ्गिणी

[प० श्रीप्रभुनारायण-श्रीरामचन्द्रशर्मासम्पादित-म० म०
अमृतनाथशर्माकृत-प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयसहिता]



सम्पादकाः —

१. प० श्रीरामसेवक झा. दर्शनविभागाध्यक्षः
 २. प० श्रीप्रभुनारायण शर्मा, धर्मशास्त्रोपाचार्यः
 ३. प० श्रीधर्मनाथ झा
 ४. प० श्रीरामचन्द्र झा, ज्योतिषविभागाध्यक्षः
- का० सि० द० सं० वि० वि०, दरभङ्गा

प्रकाशकः —

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,

कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

शकाब्द १९०५, १९८४ ई०, मूल्यम्--२५.०० [पञ्चविंशतिरुप्यकाणि]

२२९०१
मे.प्र.वा.पि



उत्तर प्रदेश संस्कृत अकादमी, लखनऊ

पुस्तकालय

परिग्रहण क्रमाङ्क.....1341.....

वर्गाङ्क.....229:1.....

पुस्तकाङ्क मित्त/पा/पि.....

म० म० वाचस्पतिग्रन्थावल्यां
चतुर्थं पुष्पम्

[प० श्रीप्रभुनारायण-श्रीरामचन्द्रशर्मसम्पादित-महामहोपाध्याय
अमृतनाथशर्मकृत-प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयसहिता]
महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिकृता

पितृभक्तितरङ्गिणी

सम्पादकाः

१. प० श्रीरामसेवक झा, दर्शनविभागाध्यक्षः
२. प० श्रीप्रभुनारायण शर्मा, धर्मशास्त्रोपाचार्यः
३. प० श्रीधर्मनाथ झा
४. प० श्रीरामचन्द्र झा, ज्यौतिषविभागाध्यक्षः
का० सि० द० सं० विश्वविद्यालयः, दरभङ्गा

फाल्गुनी-पूर्णिमा

शकाब्दः १९०५

मूल्यम्--२५.००

(पञ्चविंशतिरूप्यकाणि)

सर्वाधिकारः प्रकाशकाधीनः

प्रथमसंस्करणम्—१०००

प्रकाशनवर्षम्—१९८४

२२६९
प्रिन्टिंग

प्रकाशकः

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,

कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

मूल्यम्—२५.०० रु० (पञ्चविंशतिरूप्यकाणि)

मुद्रकः—रमण प्रेस, बंगलागढ, दरभङ्गा

आमुखम्

अथायं प्रकाश्यते महामहोपाध्यायामृतनाथकृत-प्रायश्चित्त-
व्यवस्थासारसमुच्चयसहितः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-मैथिल-
भूसुरवंशावतंश-महामहोपाध्याय-परमगुरु-वाचस्पतिमिश्रकृतः पितृ-
भक्तिरङ्गिणीनामा ग्रन्थः ।

भारतीयसंस्कृतौ श्राद्धस्य महत्त्वं सुविदितमेव समेषाम् ।
ग्रन्थेऽस्मिन् मुमूर्षु कृत्य-शवदाह-दशगात्रपिण्डदानाद्यश्राद्धवृषोत्सर्गमा-
सिकश्राद्ध-सपिण्डनप्रयोगादिकं, प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चये
च महापातकोपपातकानुपातकादि प्रायश्चित्तञ्च तत्तत्प्रामाणिक-
निबन्धाननुसृत्य विचारितम् ।

महतीमुपयोगिताञ्चानयोः निबन्धयोः समवलोक्य प्रकाश्य-
तामानीय विदुषां पुरतः समुपस्थाप्येते । विद्वन्मूर्धन्यविरचिते
ग्रन्थरत्नमिमे जायेतां जिज्ञासूनां जिज्ञासासमाधानाय विदुषां विनो-
दाय जगन्मङ्गलाय चेति ।

फाल्गुनी-पूर्णिमा

दि०-१७-३-१९८४ ई०

विदुषां वंशवदः

जयमन्त मिश्रः

कुलपतिः

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालया,

कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

भूमिका

विदितचरमेव विदुषां यद्वेदानां सम्यगर्थावधारणाय प्रवृत्तेषु चतुर्दशविद्या-
स्थानेषु पदवाक्यप्रमाणरूपा विद्यात्रयी प्राधान्येन प्रथते । तत्र पदं व्याकरणम्,
वाक्यं मीमांसा, प्रमाणञ्चान्वीक्षिकीति शास्त्रत्रयं शास्त्रान्तराणामुपकरोती-
त्यत्र न विचिकित्सागन्धोऽपि प्रेक्षावताम् ।

पदवाक्यप्रमाणनिपुणेन महामहोपाध्यायेन वाचस्पतिमिश्रेण निर्मितस्सत्तर्को-
पष्टब्धो निबन्धो धार्मिकजनताया भृशमुपकरोति । निबन्धेऽस्मिन् श्रीदत्त-
कल्पतरु-रत्नाकरादिमतं सम्यङ् निरूपितमिति सकलोपादेयतां भजते । आद्य-
प्रयोगकल्पकत्वाच्छ्राद्धकल्प इत्यपरन्नामास्य निबन्धस्य । तदुक्तं ग्रन्थकृतैव
निबन्धान्ते-“श्रुतिस्मृती चानुगतांश्च तासां गुरूपदेशादवधार्य सम्यक् । श्रीश्राद्ध-
कल्पाख्यमिमं निबन्धं वाचस्पतिविश्वजनीनमुचे” इति ।

यदत्र निबन्धे “अनुभाविनाञ्च परिवापन” मित्यापस्तम्बवाक्यस्य प्रेतकनि-
ष्ठानामेव सपिण्डानां वपने तात्पर्यमुन्नीतं तद् व्यवहारविरोधादुपेक्ष्यमेव । एत-
द्विषयकविशिष्टविचारः पदवाक्यप्रमाणरहस्याभिज्ञेन चम्बनप्रसिद्ध-विद्याधर-
शर्म्मनिर्मितायां क्षौरकर्ममीमांसायां द्रष्टव्यः ।

पदवाक्यप्रमाणादिनिखिलविद्यानिपुणास्त्रयो वाचस्पत्यो मिथिलायाम-
भूवन् । तेषु प्रथमो वाचस्पतिः द्वादशदर्शनटीकाकारो भामतीकर्ता वृद्धवाच-
स्पतिश्चेति नाम्ना प्रथितः । अस्य कालो नवमशताब्दी ।

द्वितीयो वाचस्पतिः नैयायिकः खण्डनोद्धारन्यायसूत्रोद्धारदिनिबन्धकृत् ।
अस्यावस्थितिकालस्त्रयोदशशताब्द्या उत्तरार्द्धाच्चतुर्दशशताब्द्याः प्रथमचरणप-
र्यन्तम् ।

तृतीयस्तु वाचस्पतिः प्रकृतग्रन्थप्रणेता शङ्करपक्षधरसमकालिकः “पलि-
वार-समौल” मूलको मैथिलब्राह्मणः सदुपाध्याय-गिरिपतिमिश्रतनयः । पञ्जी-

प्रबन्धे गुरुपदेनायमलङ्कृतो महामहोपाध्याय-सन्मिश्र (मिश्र) वाचस्पतिः ।
एतदाश्रयो मिथिलाधिपतिर्महाराजो हरिनारायणेति विरुद्भाग् भैरवसिंह आ-
सीद्यस्य पितृष्वस्येयास्य पत्नी बभूव । अयन्तु स्मार्त्तवाचस्पतिः, अभिनव-
वाचस्पतिः, धर्मशास्त्रकारवाचस्पतिश्चेति नाम्ना विश्रुतः । अस्य कालः
१४२० ई० तः १४६० ई० पर्यन्तम् ।

अनेन स्मार्त्त वाचस्पतिना तीर्थचिन्तामणि-सम्बन्धचिन्तामणि-आचारचि-
न्तामणि-कृत्यचिन्तामणि शुद्धिचिन्तामणि-श्राद्धचिन्तामणि-शूद्राचारचिन्तामणि-
प्रायश्चित्तचिन्तामणि-द्वैतचिन्तामणि - विवादचिन्तामणि-व्यवहारचिन्तामणि-
नीतिचिन्तामणि-आह्निकचिन्तामणि-प्रभृतिचिन्तामणिग्रन्थाः, द्वैतनिर्णय-तिथि
निर्णय-विवादनिर्णय - महादाननिर्णयप्रभृतिनिर्णयग्रन्थाः, पितृभक्तितरङ्गिणी-
कृत्यप्रदीप-कृत्यमहार्णव-दत्तकविधि-कल्पलतोद्धार - पितृतीर्थसंग-श्राद्धपद्धतिप्र-
भृतिनिबन्धाश्च विरचिताः ।

अनेन न्यायशास्त्रीया अनुमानखण्डटीकाचिन्तामणिप्रकाशादिदशग्रन्था
अपि निरमायिषत । यथोक्तं प्रकृतनिबन्धान्ते स्वयमेव ग्रन्थकारेण—

शास्त्रे दश स्मृतौ त्रिंशन्निबन्धा येन यौवने ।

निर्मितास्तेन चरमे वयस्येष विनिर्ममे ॥

तेन प्रकृतग्रन्थः स्मार्त्तवाचस्पतेरन्तिमा कृतिरिति स्फुटमवगम्यते ।

अन्ते च करुणाकूपारान् सुधीवरान् प्रकाशनाशेषदोषाणां क्षमां विनयावन-
तोऽभ्यर्थ्य विरम्येते विस्तरात् ।

फाल्गुनी-पूर्णिमा

विक्रमाब्दः—२०४०

१७।३।२४

विनयावनतौ

प० श्रीरामसेवक भा

प० श्रीरामचन्द्र भा

पितृभक्तितरङ्गिणीविषयानुक्रमणिका

मुमुर्षुकृत्यम्	१
शवस्य श्मशाननयनम्	१
शवदाहादयः	२
दाहोत्तरग्रामप्रवेशनम्	५
दाहकर्तुं नियमाः	६
अशौचसङ्कर विचारः	६
पिण्डदानविधिः	७
अस्थिसञ्चयविधिः	११
अस्थिप्रक्षेपविधिः	१४
अशौचान्तदिनकृत्यम्	१५
वृषोत्सर्गाङ्गभूतहोमादिविधिः	१६
वृषभपरीक्षा	३१
अशौचान्ताहोरात्रान्तकृत्यम्	३२
आद्यश्राद्धप्रयोगः	३६
कपिलादानप्रयोगः	५१
उदकुम्भदानम्	५२
मासिकव्यवस्था	६०
मासिकप्रयोगः	६१
सपिण्डनप्रयोगः	६३
तत्रत्य विशेषविचारः	७०
काम्यवलिदानम्	७५
नित्यश्राद्धप्रयोगः	७६

पितृभक्तितरङ्गिणीशुद्धा-शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्-	पंक्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
३	६	एकं	एकां
६	८	धार्यताम्	धार्यम्
६	२२	त्वल्प	त्वल्प
११	२२	चतुर्थ्याम्	चतुर्थ्याम-
१४	६	तत्स्थानं परित्यज्य	× ×
१६	५	यप्रष्टव्य	स्पष्टव्या
१६	५	रश्मिश्च	रश्मिश्च
१७	१८	नुदगग्राग्ने	नुदगग्ने
२०	२२	वादधात्	वादद्यात्
२०	२४	हयायन्	ध्यायन्
२१	२५	रूपस्वत्तमः	रूपवत्तमः
२५	१०	पहिकेऽपि	पिहितेऽपि
२५	१५	प्रणवद्व	प्रणवम
२६	२३	दातो	दाता
२७	८	प्रत्ययेस्तु	प्रत्ययस्तु
३६	३	मित्वद्ध	मित्यद्ध
४२	२८	जगत ।	-जगती
४३	११	रात्नयो	रात्न्यौ
४३	१२	कर्पाद्दिनो	कर्पाद्दिनो
४३	१३	निपङ्गधि	निषङ्गधिः
४५	२	गल्भाय	गल्भ्याय
४५	४	उर्वर्याय	उर्वर्याय
४५	१२	चवट्याय	चावट्याय

(ਚ)

४५	१२	वीध्याय	वीध्याय
४५	१४	वस्तुपाय	वास्तुपाय
४५	१९	तीर्थाय	तीर्थाय
४५	२४	शष्क्याय	शष्क्याय
४६	२	इमया	इमा
४६	४	रुद्रस्य	रुद्रस्य
४६	६	अवस्थिरा	ऽवस्थिरा
४८	७	विण्ड	विराड
४८	२०	सर्गहुतः	सर्गहुत
५३	२३	पितु	पित
५५	२२	देवामह	देवामद
७७	२१	स्मृतिरनु	स्मृती चानु
७७	२२	मिदं	मिमं

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चये

पृष्ठ संख्या	केशादीन्	केशादीन् वापयित्वा
१	११	
२	२२	
३	३३	
४	४४	
५	५५	
६	६६	
७	७७	
८	८८	
९	९९	
१०	१००	
११	१११	
१२	१२२	
१३	१३३	
१४	१४४	
१५	१५५	
१६	१६६	
१७	१७७	
१८	१८८	
१९	१९९	
२०	२००	
२१	२११	
२२	२२२	
२३	२३३	
२४	२४४	
२५	२५५	
२६	२६६	
२७	२७७	
२८	२८८	
२९	२९९	
३०	३००	
३१	३११	
३२	३२२	
३३	३३३	
३४	३४४	
३५	३५५	
३६	३६६	
३७	३७७	
३८	३८८	
३९	३९९	
४०	४००	
४१	४११	
४२	४२२	
४३	४३३	
४४	४४४	
४५	४५५	
४६	४६६	
४७	४७७	
४८	४८८	
४९	४९९	
५०	५००	
५१	५११	
५२	५२२	
५३	५३३	
५४	५४४	
५५	५५५	
५६	५६६	
५७	५७७	
५८	५८८	
५९	५९९	
६०	६००	
६१	६११	
६२	६२२	
६३	६३३	
६४	६४४	
६५	६५५	
६६	६६६	
६७	६७७	
६८	६८८	
६९	६९९	
७०	७००	
७१	७११	
७२	७२२	
७३	७३३	
७४	७४४	
७५	७५५	
७६	७६६	
७७	७७७	
७८	७८८	
७९	७९९	
८०	८००	
८१	८११	
८२	८२२	
८३	८३३	
८४	८४४	
८५	८५५	
८६	८६६	
८७	८७७	
८८	८८८	
८९	८९९	
९०	९००	
९१	९११	
९२	९२२	
९३	९३३	
९४	९४४	
९५	९५५	
९६	९६६	
९७	९७७	
९८	९८८	
९९	९९९	
१००	१०००	

★ ओं नमो गणेशाय ★

अथ पितृभक्तितरङ्गिणी

प्रणम्य वासुदेवाय तन्यते स्वर्गरङ्गिणी ।
श्रीवाचस्पतिधीरेण पितृभक्तितरङ्गिणी ॥१॥

वराहपुराणे —

कण्ठस्थानगतो जीवो भीतो विभ्रान्तमानसः ।
ज्ञात्वा तु विह्वलन्तत्र शीघ्रं निस्सार्यते गृहात् ॥
कुशास्तरणशायी स दिशः सर्वास्तु पश्यति ॥

मुमूर्षुर्विस्मिन्नो भवन् गृहाद्वहिःकृत्य शुचौ देशेऽनावृते आस्तृतदर्भे
शाययितव्यः ।

अथ वैद्यपरिच्छिन्नो गङ्गादिप्रवाहे आनाभिजलयोगं कारयितव्यः ।
ततः पुरुषसूक्तादिकमुच्चैः श्रावयितव्यस्तावद्यावत्प्राणास्त्यजति । ततो वास-
साच्छाद्य दण्डद्वयं तत्रैव स्थापयितव्यः ।

छन्दोगपरिशिष्टम् —

घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुद्धवस्त्रोपवीतिनम् ।
चन्दनोच्छ्रितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥
हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा क्षिद्रेषु सप्तसु ।
मुखेनाप्यपिधायैतं निर्हरेयुः सुतादयः ॥

सप्तस्विति- नासिकयोः चक्षुषोः श्रोत्रयो मुखे चेत्यर्थः । यद्यपि छिद्र-
सप्तके हिरण्यप्रवेशनमिदं साग्नेरुक्तम्, तथापि निरग्नेरप्याचरन्ति । मुखे-
नापिधायेति शवो वाससा पिहितो निर्हरणीय इत्यर्थः ।

अथ श्मशाने शुचौ देशे आस्तरणस्थं शवं सृत्वा मज्जनं कृत्वा ब्राह्मणानी-
तेन स्वागतेन काष्ठेन पुत्रादिश्चितां कुर्युः । अथ चितायां निष्पन्नायां शुचि-
शुष्कवासाः पुत्र आचान्तः कृतापसव्यः—

ओं गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः ।
कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च सरिद्वराम् ॥
कौशिकीञ्चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
भद्रावकाशां सरयुं गण्डकीन्तमसान्तथा ॥
धौनवञ्च वराहञ्च क्षेत्रं पिण्डारकन्तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरास्तथा ॥
ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतस्नानं गतायुषम् ।
देवाश्चाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् ॥
गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदाहरेत् ।
ओं कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता ॥
मृत्युकालवशं प्राप्तं नरं पञ्चत्वमागतम् ।
धर्मधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ॥
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु ।
एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥
ज्वलमानं तथा वह्निं शिरस्थानं प्रदापयेत् ।
चातुर्वर्ण्येषु संस्कार एवम्भवति पुनक ॥

गायादीनीति - गयादीनि तीर्थानि । स्मृत्वा तानि, स्नानकरणी भवि-
ष्यति, जले मनसा ध्यात्वा तेनैव जलेन पुत्रः शवभूतं पितरं स्नपयेत्,
प्रोक्षयेच्च ।

ततो नवं शुक्लं वासोयुगं परिधाप्य चन्दनपुष्पैरलङ्कृत्य चितायामा-
स्तृतकुशायामुत्तरशिरसमधोमुखं पुरुषं स्त्रियमुत्तानां पुत्रादिः शाययेत् ।
ततोधिकारी पुत्रः पितुः शिरसि सन्निधाने पूर्वाभिमुख उपविश्य “गयादीनी-
त्यारभ्य गृहीत्वा तु हुताशनमित्यन्तं” पठित्वा एनं दहत्वित्यभिधाय—

“ओं कृत्वा सुदुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता इत्यारभ्य दिव्यान् लोकान् स गच्छत्वित्यन्तं मन्त्रं” पठित्वा दक्षिणहस्तेन ज्वलन्तीमुल्कामादाय शीघ्रं चितां प्रदक्षिणीकृत्य शिरःस्थानमागत्य पूर्वाभिमुख उपविश्य पितुरुत्तमाङ्गप्रदेशे तमुल्काग्निं संयोजयेत् । ततस्तावद्देहावत्कपोतावशेषः शवस्तिष्ठेत् ।

ततः सप्तसमिधमादाय चितां प्रदक्षिणीकृत्य एकं समिधं चितामुखं प्रक्षिप्योल्कायां कुठारेण एकं प्रहारं कुर्यादेवं चिताप्रदक्षिण - समिधप्रक्षेप-कुठारप्रहारो द्वितीयस्तृतीयोऽप्येवं चतुर्थोऽप्येवं पञ्चमोऽप्येवं षष्ठोऽप्येवं सप्तमोऽप्येवमिति । ततः कनिष्ठपुरस्सरा ज्येष्ठपश्चिमा दीर्घकंपंक्यवस्थिताः चितामप्रेक्षमाणाः—

अहरहर्त्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराभिरिव दुर्मतिः ॥

इति यमगाथां गायन्तो नदीं सरो वा उद्दिश्य गच्छेयुः—“नावेक्षितव्यः क्रव्यादो गन्तव्या च ततो नदीति वचनात्” । तथाच बैजवापः—

प्रेतमरण्यं गत्वा यत्रोक्तमग्निं गमयित्वाऽनवेक्ष्य माणाभ्यामन्त्येकवाससो वीतीभूताः कनिष्ठपर्याया यमगाथां ज्ञायन्तो यमसूक्तञ्च जपन्त अहरहर्त्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम् । वैवस्वतो न तृप्यति सुराभिरिव दुर्मतिरिति” अवश्यं श्मशानम् अनवेक्षमाणा अरण्यमित्यनुषज्यते ।

वीतीभूताः— श्रेणीभूताः, कनिष्ठपुरस्सरा ज्येष्ठपश्चिमा इति यावत्, ययुर्बालपुरस्सरा इत्यन्यत्रोक्तेः । अहरहरित्यादि यमगाथाम् । दुर्मतिर्मद्यपः ।

आश्वलायनः— सव्यावृत्तयो ब्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहद्भ्रवतीति सव्यावृत्तय इति वामावर्त्तेन यान्तीत्यर्थः । उदकमवहः—तडागाभ्युदकमुद्दिश्य यान्तीत्यर्थः ।

पारस्करः—संयुक्तं मिथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्याम इति । कुरुध्वंमा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेतेकुरुध्वमे-वेतरस्मिन्सर्वे ज्ञातयोप्युपयान्ति आसप्तमात्पु-

रुषात् दशमाद्वा । समानग्रामवासा यावच्छम्बन्धमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीना-
वीतिनः । सव्यानामिकया अप आलोड्य अप नः शोशुचदधमिति । दक्षिणाभि-
मुखो निमज्जति, प्रेतायोदकं सकृत् प्रसिञ्चयत्यञ्जलिनासावेतत्त उदकमिति ।
संयुक्तम् - केनचित्सम्बन्धेन सम्बद्धम्, उदकदानदक्षं मिथुनं स्त्री पुरुषो
याच्यमाह - उदकं करिष्याम इति, कुरुध्वमिति । इतरस्मिन् शतवर्षं प्रेते एवं
कुरुध्वमेव । शतवर्षे तु प्रेते एवं पुनर्माकुरु पुमिति मिथुनं ब्रूते । सर्व इति प्रेतस्य
कृतापसव्याः तद्ग्रामस्थाः सर्वे सपिण्डाः सर्वे समानोदका वा सर्वे सगोत्रा वा
तदा मिलित्वोदकं कुर्युः ।

स्नानक्रममाह— एक वस्त्रा इति उत्तरीयशून्याः । इदन्तु ब्राह्मणमात्र-
परं सर्वे इति, “अप नः शोशुचदधमिति” मन्त्रं स्त्रियो न पठेयुः, तासां वेदपाठा-
नधिकारात् । “अप नः शोशुचदधमिति” मन्त्रं पठित्वा वामानामिकया
जलमालोड्य दक्षिणामुखाः कृतापसव्याः प्रेतं ध्यायन्तः सकृन्निमज्जेयुः । ततः
परिहितमेव वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः परिधाय निमज्जनमिदम्, तथैव ब्रह्मपुराणात् ।
तथाहि—

आदौ वस्त्रञ्च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितस्तथा ।

कर्त्तव्यं तैः सचैलन्तु स्नानं सर्वमलापहम् ॥

इति, ततो द्विराचम्य ओं अद्यामुकगोत्र पितः सपिण्ड समानोदक सगोत्र
अमुकशर्मप्रेत एष तिलतोयाञ्जलिस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति सर्वे
दद्युः । त्रीनञ्जलिनिर्वपेत् तावत्प्रभृयेकादशाहे विरमेदिति पैठीनसिना मर-
णदिनादारम्याशौचान्तं यावत् प्रत्यहमञ्जलित्रयदानकथनं तदधिकफला-
र्थम् । स्नानार्थं जलप्रवेशस्त्वादौ बृद्धेन कार्यः । जलादुत्तरणन्त्वादौ बालेन
कार्यम् । जले अङ्गादिघर्षणत्र कार्यम् । तदाह

शंखः— यथा बृद्धमवतीर्य नाङ्गं घर्षेरन्निति ।

बीधायनः— बालं पुरस्कृत्य तीर्थमुत्तीर्याचिमन्तीति ।

अथ प्रवेशनम्

तत्र पारस्करः - प्रेतस्पर्शिनो न ग्रामं प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य । अस्ति प्रेतस्पर्शिनो नक्षत्रोदयानन्तरम्, रात्रौ तु प्रेतस्पृशः सूर्योदयानन्तरं ग्रामं प्रविशेयुरित्यर्थः । प्रवेशनादिसम मितरैः ।

“कार्यानुरोधाद्गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।

कटकर्म ततः कुर्युर्भूमौ प्रस्तरशायिनः” ॥ इति ।

कार्यानुरोधात् प्रागपि प्रवेशनमाह हारीतः - ब्राह्मणानुमत्या वेति ।

याज्ञवल्क्यः - “इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरस्सराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽश्मनि पदं शनैः” ॥

सर्व एव प्रेतस्पर्शिनो गृहद्वारि पादौ प्रक्षाल्य निम्बपत्राणि दत्तैः खण्डयित्वा आचम्य अग्निर्घ्नः शर्ष यच्छत्वित्यग्निं स्पृष्ट्वा । अग्न्यादिस्पर्शं ब्रजवापः - शमीमालभन्ते शमी पापं शमयत्विति, अश्मानमालभन्ते अश्मेव स्थिरो भूयासम्, अग्निम् अग्निर्घ्नः शर्म यच्छतु इति प्राप्य सदो अश्मानमग्निं गोमयमक्षतं तिलमप उपस्पृशन्ति । सदो गृहम् । गोमयाक्षतजलतिलानां स्पर्शोऽमन्त्रक एव ।

आश्वलायनः - नैवास्यां रात्रावन्नं पचेयुः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युः, द्वादशरात्रं महागुरुषु न पचेयुरिति । अयञ्च पाकनिषेध एव न तूपवास विधिरपि ।

“प्रथमेहि न द्वितीये च सप्तमे नवमे तथा ।

ज्ञातिभिस्सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम्” ॥ इति ।

मरीचिवचनेन सकलस्यैव भोजनविधानादिति केचित् । तन्न । त्रिषु प्रस्तरेऽन्नमनश्नन्त आसीरन् क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्निति वशिष्ठवचनेन शक्तौ ग्रहोपवासविधानादिति । एवञ्च, शक्तस्य ग्रहोपवासस्तदशक्ता-
वुपवासापकर्षः । अत्यन्ताशक्तस्य प्रथमदिनेऽपि भोजनम् । तदापि पाकाभावो
नियतः । किन्तु अयाचितस्य लब्धस्य क्रीतस्य वा फलमूलादेर्भोजनम् ।
तत्रैव च मरीच्युक्त-बन्धुसाहित्यमिति तत्त्वम् ।

मरणदिनस्यैव रात्रौ त्रिकाष्ठिका, एकपुटके क्षीरम् अपरपुटके पानीयम्
आकाशे धार्यताम्, “रात्रि क्षीरोदके विहायसि निदध्यु”रिति वचनात् । एत-
त्पूर्वमेव दशरात्रव्यापकाकाशघटदानं तूष्णीम् । तत्फलन्तु दाहजनितसन्ताप-
शमनं तथा महापथगमनश्रमशान्तिं वेति । “सर्वाथा तापशान्त्यर्थमध्वश्रम-
विनाशम्” इति वचनात् ।

आमिरभक्षण - रात्रिभोजन-योषिदुपभोगनिषेधस्तु दशरात्रम् पुत्राणां
सपिण्डानाञ्च साधारणः । शय्यासननिषेधः कर्णायसपाणित्वञ्च दशाहं
पुत्राणामेव । सपिण्डानान्तु चतुर्थदिनपूर्तिपर्यन्तं शय्यासननिषेधः । तृतीय-
पञ्चमसप्तमनवमाहेषु सपिण्डानां मिलितानां स्नानम् । पञ्चम-
सप्तम-नवमाहेषु तेषां तैलाभ्यङ्गाङ्गसम्वाहनं सहभोजनम् । दशरात्रं
सर्वेषां दिवैव भोजनम् । क्षौरन्तु सपिण्डानामेव दशमेऽहनि, तेषा-
मेवाशौचान्त्यात् । तदपि कनिष्ठानामेव अनुभाविनामित्यापस्तम्बात् । क्षाल-
नार्थन्तु वस्त्रत्यागो द्विजानामशौचोपान्त्यदिने, शूद्राणां श्वशौचान्त्यदिने ।
यावदशौचं प्रेतहिताय तिलोदकदानं दीपदानं जागरणं ज्ञातिभिः सहभोजनञ्च ।
रोदननिषेधस्तु यावदशौचं सर्वेषाम् ।

अशौचसङ्करे त्वल्पपदिनव्यापकं लघु, बहुदिनव्यापकं गुरु, तयोः
सङ्करे गुरुणा व्यतीतेन शुद्धिः, जननेऽप्येवम् । समानव्यापकयोस्तु मरणयो-
र्जननयोर्वा सङ्करे प्रथमाद्धे द्वितीय सजातीयसमानगुरुपाते प्रथमेनैव शुद्धिः ।
द्वितीयाद्धे तु उपान्त्यदिनपर्यन्तम् तादृशद्वितीयपाते द्वितीयेनैव सम्पू-
र्णकालव्यापिना व्यतीतेन शुद्धिः । अन्तिमदिने तु द्वितीयस्य सजातीयस्य सम्पू-

र्णाशौचस्य प्राचीप्रकाशपूर्वासमये पाते एतद्दशाहाधिकेन दिनद्वयेन व्यतीतेन शुद्धिः । एतत्प्राचीप्रकाशदशायामेव तादृशस्य द्वितीयस्य पाते एतद्दशाहाधिकेन दिनत्रयेण व्यतीतेन शुद्धिः । “रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति वचनात् । वर्द्धितेऽपि दिनद्वये त्रये वा लघीयसः पाते गरीयसा प्रथमेन व्यतीतेन शुद्धिः । वर्द्धिते तु द्वयहे त्रयहे वा सम्पूर्णशीचान्तरपाते तदुत्तरेणैव शुद्धिरिति द्रष्टव्यम् । त्र्यहाशौचे तु सजातीय-त्र्यहाशौचपाते कनिष्ठेन त्र्यहेण व्यतीतेन शुद्धिः ।

“अघवृद्धावशौचन्तु पश्चिमेन समापयेदिति वचनादिति सर्व एव सङ्करे प्रथमेन द्वितीयेन च निमित्तेन एकमेवाशौचं जन्यते, तेन तदन्तदिने द्वयोर्दशमपिण्डादानं क्षौरादिकञ्च । तदुत्तरदिने द्वयोः शय्यादिदानमाद्यश्राद्धञ्च । अन्यथा दुर्बलस्याशौचस्य निरन्वयं ध्वस्तत्वे तद्ध्वांशस्य प्रागेव सिद्धं तथा तस्याशौचान्तकृत्यं शय्याश्राद्धादिकं लुप्येतेति मरणेन लघुनापि गुर्वपि जननाशौचं बाध्यते ।

अथ पिण्डदानम्

“शिरस्त्वाद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकन्तु समासतः ॥
गलांसभ्जवक्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वादा ।
सर्वं मर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यन्तु नवमेन च ।
दशमेन तु पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः ॥

अत्र क्रियत इति श्रवणाद् यद्यपि शिरःकारक एष प्रथमः पिण्ड इत्यादि प्रयोगः सम्भवति तथापि शिरःपूरक एष प्रथमः पिण्ड इत्यादि प्रयोगो दक्षानामपि पिण्डानां द्रष्टव्यः ।

“न स्वधाञ्च पूयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके ।

भाष्यते तच्च ते पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” ?

इति ऋष्यश्रृंगवचनान्नं स्वधामिति प्रकृत्युक्तस्वधाकारस्य निषेधे पिण्ड-
दाने सिद्धे प्रेतश्राद्धोक्तं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पैठीनसिसूत्रसिद्धं
वाक्यमत्रापि कर्त्तव्यम् ।

इदन्तु पिण्डदानं गृहद्वारोपान्तभूमौ समूलकुशत्रयोपरि स्वयं पायसं बध्वा-
वा कर्त्तव्यम्, तथाहि ब्रह्मपुराणे -

“मृन्मयं भाण्डमादाय नवं स्नातः सुसंयतः ।
लगुडं सर्वदोषघ्नं गृहीत्वा तोयमानयेत् ॥
ततश्चोत्तरपूर्वस्यामग्निं पूज्वालयेद्दिशि ।
तण्डुलपूसृती तत्र पूक्षाल्य द्विः पचेत्स्वयम् ॥
सप्तवित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविजिताम् ।
द्वारोपान्ते ततः क्षिप्त्वा शुद्धाम्बा गौरमृत्तिकाम् ॥
तत्पृष्ठे संस्तरेद्दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान् ।
ततोऽवनेजनं दद्यात्संस्मरेद् गोत्रनामनी ॥
तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः सञ्चितं तप्तमेव हि ।
दद्यात्प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
फलमूल-गुड-क्षीर-तिलमिश्रन्तु कुत्रचित् ।
अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा दीपैः तोयैश्चापि सुशीतलैः ॥
ऊर्णान्तिन्तुमयैः शुद्धैर्वसोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
पूयाति यावदाकाशं पिण्डाद्वाष्पमयी शिखाः ॥
तावत्तत्संमुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोयं क्षिपेत्ततः ।
दिवसे दिवसे देयः पिण्ड एवं क्रमेण तु ॥
एकस्तोयाञ्जलिस्त्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ।
द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥
पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव हि ॥
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्युः पञ्च पञ्चाशत्तोयस्याञ्चलयः क्रमात् ।
तावन्ति तोयपात्राणि संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”

अर्धैरिति, इदञ्च तूष्णीं प्रसेकम्, पुष्पं धूपं दीपं तथैव चेति शुनः-
पुच्छवचनात् । एक इत्यादि, इदञ्च पात्राञ्जलयोर्दानं पिण्डोपर्येव । द्वितीये
द्वावित्यादिना पिण्डस्यैवाधारत्व-कथनात् । नच द्वितीयदिनादिकं तदर्थः,
सद्यस्त्र्यहाशौचपिण्डदानस्याप्युपक्रमात्तादयं प्रयोगः । यजमानः स्वयं वंशदण्डा-
हतजठं कलशादिना समादाय पिण्डदानस्थानमागत्य जलं तत्र धृत्वा जलान्तरेण
हस्तौ पादौ प्रक्षाल्याचम्य तण्डुलप्रसृतिद्वयं परिमाय ताम्रपात्रादौ कृत्वा तेन
जलेन द्विःप्रक्षाल्य नूतनमृगमयपात्रे पाकार्यन्निधाय तत्र तत्पिण्डिक्षणं गव्यदुग्धं
स्यन्दिनी - विवत्मान्यवत्मा - दशाहाभ्यन्तरप्रसूतानां दुग्धव्यतिरिक्तं
प्रक्षिप्य पिण्डार्थं स्वयं तत्पचेत् ।

अथ पाकेवृत्ते पिण्डदानार्थमाचम्य अपसव्यं कृत्वा समूलाग्रं कुशत्रयमादाय
पिण्डस्तरणार्थं पिण्डपिण्डिकायां दक्षिणाग्रं धृत्वा आचारात् पिप्पलपत्रकृते
पुटके अवनेजनार्थं तत्र पानीयं तिलान् पुष्पं चन्दनञ्चादाय मोटकतिलजलान्या-
दाय ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेतात्रावने निक्ष्व ते मया दीयते तवो-
पतिष्ठतामिति कुशत्रयोपरि पितृतीर्थेन दद्यात् ।

ततः पायसेन तिलधृतमधुगव्यदुग्धसहितेन पिण्डं सुवर्तुलं निर्माय मोटक-
तिलजलसहितमादा ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत शिरः पूरक
एष प्रथमः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति वाक्येन वामान्वारब्ध-
दक्षिणहतेन कुशत्रयोपरि अवनेजनस्थाने दद्यात् । ततोऽवनेजनपात्रमादाय
ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेतात्रप्रत्यवने निक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठता-
मिति प्रत्यवनेजनं दद्यात् । ततः पिण्डोपरि प्रत्येकं फलानि मूलानि दुग्धं
पुष्पाणि धूपान् दीपान् शीतलजलानि ताम्बूलशुक्लोर्णातिनूतकञ्च दद्यात् ।
ततस्तिलतोयाञ्जलिमादाय ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एषतिल-
तोयाञ्जलिस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युच्चार्य पिण्डोपरि दद्यात् । तत-
स्तिलतोयपूर्णपात्रं कृत्वा मोटकतिलजलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्र पितरमु-
कप्रेत एतत्तिलतोयपात्रं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युक्त्वा पिण्डो-
परि क्षिपेत् । ततः पिण्डाद्यावद्वाष्पशिखा निर्गच्छति तावद्यजमानस्तदभिमुख-
स्तिष्ठेत् ततस्तदपक्रमे सति पिण्डादिकं सर्वं ताये क्षिपेत् ।

ततो हस्तौ पादौ प्राक्षाल्याचम्य उपलिप्तायां भूमौ पुटके पानीयं दुग्धं माल्यं
दीपं धृत्वा मोटकतिलजलान्यादाय ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदं

पानीयं ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत
इदमालयन्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तत ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुक-
प्रेत इदं क्षीरं ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । ओं अद्यामुकगोत्र पितरमु-
कप्रेत एष दीपस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । ततः ओं अत्र स्नाहि-
इत्युक्त्वा जलपुटकं न्युञ्जीकुर्यात् । तथैव इदं पिबेति क्षीरपुटकम्, इदं परिधे-
हीति माल्यपुटकम्, अनेन पश्येति दीपं स्थापयेत् । एवमेव द्वितीयादिदिने
पिण्डदानमपि तद्यथा-ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत कर्णाक्षिनासिकापूरक
एष द्वितीयः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा-ओं अद्यामुकगोत्र-
पितरमुकप्रेत गङ्गासमुजवक्षः पूरक एष तृतीयः पिण्डस्ते मया दीयते
तवोपतिष्ठताम् । तथा ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत नाभिलिङ्ग-
गुदपूरक एष चतुर्थः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा-ओमद्या-
मुकगोत्र पितरमुकप्रेत जानुजंवापादपूरक एष पञ्चमः पिण्डस्ते मया
दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा-ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत सर्वमर्म-
पूरक एष षष्ठः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा-ओमद्यामुकगोत्र
पितरमुकप्रेत सर्वनाडीपूरक एष सप्तमः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठ-
ताम् । तथा-ओद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत दन्तलोमादिपूरक एष अष्टमः
पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा-ओमद्यामुकगोत्र पितरमुक प्रेत
वीर्यपूरक एष नवमः पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । तथा ओमद्या-
मुकगोत्र पितरमुकप्रेत पूर्णता-तृप्तता-क्षुद्धिपथयपूरक एष दशमः पिण्ड-
स्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् । द्वितीयपिण्डादौ एतौ द्वौ तिलतोयाञ्जली ते
मया दीयते तवोपतिष्ठेतामित्यादिकं तावद्वाच्यन्तच्चायुक्तम् । नहि द्विहस्तस्य
पुरुषस्य द्वावञ्जली एकदा सम्भवतस्तस्मादेतावित्ययुक्तम् । द्वयोरञ्जल्योः
क्रमिकयोः युगपत्प्रत्यक्षविषयत्वाभावात्, अञ्जली इति चायुक्तम् । यतः
पाणिद्वयस्थित जलावयविद्वयस्य एकदाऽसंभवात् । सकृत्कृतेन चानेन त्याग-
वाक्ये भविष्यदञ्जलेरलब्धात्मकस्य त्यागे सम्भवात् लब्धात्मकं हि स्वं त्यजेत्
नत्वलब्धात्मकं स्वत्वानास्पदं वा न तु मन्त्रशून्यतर्पणे यथाञ्जलित्रयस्य
युगपत्त्यागस्तथात्रापि स्यादिति चेत् न । पक्षसमत्वात् । अतएव तत्र वर्द्ध-
मानोपाध्यायाः प्रत्यञ्जलित्यागवाक्यमाहुः ।

ननु भविष्यन्तीनां समिधामधिवासनरात्री त्यागवदत्रापि भविष्यदञ्जले-
स्त्यागोस्त्विति चेत् पक्षसमत्वात् तस्मादुक्तदोषैः समुदितत्यागासम्भवादेकदा
दश न त्यज्यन्ते, प्रत्येकं त्यक्ता दश भवन्तीति, न चैवमाचारविरोधः शास्त्रविरो-
धेनाचारस्य दौर्बल्येन तद्विरोधस्याकिञ्चित्करत्वादिति ।

अथ दत्तसु दिवसेषु पिण्डदानानन्तरं तथा सायंसन्ध्योत्तरं पानीयक्षीरमाल्यदीपा
देयाः । पाकसम्भवे शुनःपुच्छः--फलमूलैश्च पयसा शाकेन च गुडेन च । तथा-
शालिना शक्तुभिर्वापि शाकैरप्यथ निर्वपेत् । अस्यार्थः-- फलैः- पनसादिकोषैः ।
मूलैः - मूलकादिभिः । पयसा-पिण्डीकृतगोदुग्धेन । शाकेन-साधितवास्तू-
कादिना । गुडेन - दृढीभूतगुडेन । शालिना-शालितण्डुलचूर्णैः पिण्डीकृतैः ।
शक्तुभिः-भृष्टयवचूर्णैः पिण्डीकृतैः ।

अथास्थिसञ्चयः

विष्णुः--चतुर्थं दिवसेऽस्थि सञ्चयनम् । तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः ।

यावदास्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”

यावदिति-यावत्संख्यकमित्यर्थः । चतुर्थदिवस इति ब्राह्मणपरम् । त्रिधावि-
भजन्नाशौचप्रथमभागानन्तरं सर्वेषामस्थिसञ्चयनविधानात् । तदुक्तम्-अस्थि-
सञ्चयमुपक्रम्य ब्रह्मपुराणे -

चतुर्थे ब्राह्मणानान्तु पञ्चमेऽहनि भूभृताम् ।
नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥
कर्त्तव्यन्तु नरैः श्राद्धं देशकालाविरोधतः ॥”

नवम इति षष्ठाहाकरणपक्षे । दशमात्परे एकादशे कर्त्तव्यमित्याद्येव वाक्यं
तन्निमित्तकश्राद्धकरणे मानम् । यत्तु सञ्चयनं चतुर्थ्याम् युग्मान् ब्राह्मणान्
भोजयित्वेति दर्शनात्, अस्थिसञ्चयनं श्राद्धाङ्गकं तथा साग्निपरम् ।

“अस्थिसञ्चयनादवागाहिताग्ने - द्विजन्मनः ।
अयुग्मान् भोजयेद्विप्रान् तज्जवश्राद्धमुच्यते ॥” इति ।

वचनात् । निरग्नेस्तु तच्छ्राद्धं नैमित्तिकम् । इन्द्रबाहुबन्धनवत् तदप्यनावश्यकम् ।
 “कर्त्तव्यन्तु नवैः श्राद्धं देशकालाविरोधतः” इति वचनात् । यत्तु प्रथमेति
 तृतीये वेति सम्बर्त्तनोक्तम् । यत्तु-परेद्युस्तृतीये वेति छन्दोगपरिशिष्ट उक्तं
 तच्चतुर्थदिनपर्यन्तं चितास्थानामस्थानां रक्षणाशक्तौ बोद्धव्यम् । अपरेद्यु-
 रिति त्र्यहशीचपरमित्यन्ये ।

यञ्च सप्तमे नवमे तथेति ब्राह्मणास्थिसञ्चयनं सम्बर्त्तनोक्तन्तच्चतुर्थदिने
 राज-देवक-दोषेण, तदसम्भवे बोद्धव्यम् । एवञ्चैतावदिनानन्तरं नास्थिसञ्चयो-
 ऽनभिधानात्, ब्रह्मपुराण—

स्नात्वा त्रिरात्रं कुर्वन्ति प्रेतायोदकतर्पणम् ।

श्मशानदेवतायागं चतुर्थे दिवसे ततः ॥

भवन्ति पूजिता अस्मत् तत्प्रीत्या शङ्करादयः ।

स्नातैः स्वधूतवस्त्रैश्च श्मशानस्य समीपगैः ॥

स्वजातिविहितैर्द्रव्यैर्यथाशक्त्या समाहूतैः ।

मृण्मयेषु च भाण्डेषु कुण्डेषु चरुकेषु च ॥

सुपक्वैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पायसैः पानकैस्तथा ।

फलैर्मूलैर्वनोत्पैश्च पूज्याः क्रव्याददेवताः ॥

कैश्चिदर्घ्यं प्रदातव्यं कैश्चित्पुष्पं सुशोभनम् ।

धूपो दीपस्तथा माल्यं कैश्चिदर्घ्यं त्वरान्वितैः ॥

अत्र पात्राणि पूर्णानि श्मशानाग्नेः समीपतः ।

कैश्चिद्देयानि सर्वाणि पानीयान्यक्षताणि च ॥

निवेदयेति वक्तव्यं तैश्च मर्त्रैरलङ्कृतैः ।

नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ॥

येऽस्मिन् श्मशाने देवा स्युर्भगवन्तः सनातनाः ।

तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु वलिमष्टाङ्गमक्षयम् ॥

प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्तु च शाश्वतान् ।

अस्माकमायुरारोग्यं सुखञ्च ददताम्बरम् ॥

एवं कृत्वा वलीन् सर्वांश्च क्षीरेणाभ्युक्ष्य वाग्यतः ।
 विसर्जनञ्च देवानां कर्त्तव्यं च समाहितैः ॥
 ततो यज्ञियवृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः ।
 अपसव्यं क्रमाद्वरत्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः ।
 प्रेतस्यास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद् भवानि च ।
 पञ्चगव्येन संस्नाप्य क्षौमवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 प्राक्षिप्य मृण्मये भाण्डे नवे च सादने शुभे ।
 अरण्ये वृक्षमूले वा शुभे संस्थापयत्यपि ॥
 गृहीत्वास्थीनि तद्भस्म नीत्वा तोये विनिःक्षिपेत् ॥
 ततः सम्मार्जनं भूमेः कर्त्तव्यं गोयमादिभिः ।
 पूजाच धूपदीपाद्यैर्वलिभिः पूर्ववत्क्रमात् ।
 भूमेराच्छादनार्थं च वृक्षः पुष्कलकोऽपि वा ।
 पट्टकोवात्र कर्त्तव्यस्तत्र सर्वविधानतः” ॥

मृण्मयेष्विति मृण्मयेष्वष्टसु कुण्डेषु, अष्टाङ्गा अष्टौ वलयस्तावत् करणीयाः ।
 तद्यथा—भक्ष्यभोज्यपायसपानकमेकमङ्गम्, फलमूलेन द्वितीयम्, अर्घस्तृतीयम्,
 गन्धश्चतुर्थम्, पुष्पमाला च पंचमम् । धूपः षष्ठम्, दीपः सप्तमम् । तण्डुलादि
 चूर्णपात्रमष्टमम् । एतादृशानि अष्टौ कुण्डानि । अत्र चत्वारि कुण्डानि
 चित्तायाश्चतुर्षु द्वारेषु प्रथमं धर्त्तव्यानि । तत्रादौ कृतैकोदिष्टो यजमानः
 शुचिराचान्तः कृतापसव्यः —

ओं-नमः क्रव्यादमुख्येभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा ।
 येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः ॥
 तेऽस्मत्सकाशाद् गृह्णन्तु वलिमष्टाङ्गमक्षयम् ।
 प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छन्तु च शाश्वतान् ॥
 अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददताम्बरम्” ॥

एषोऽष्टाङ्गवलिः ओं शङ्करादि देवताभ्यो नम इति जलपुष्पैर्दद्यात् । प्रथम-
 वलिमृत्तरद्वारि द्वितीयं पूर्वद्वारि, तृतीयं दक्षिणद्वारि, चतुर्थं पश्चिमद्वारि दद्यात् ।
 ततः क्षीरं दक्षिणहस्तेनादाय ओं शङ्करादिदेवताः स्वस्थानं गच्छन्तु इति
 मनसा पठित्वा क्षीरं वलेरुपरि क्षिपेत् । एवं पूर्वादि वलिवष्वपि । ततश्चित्ताया

अतिसमीपं गत्वा अपसव्यं कृत्वा शमीपलाशयज्ञियवृक्षशाखाभ्यामादावुत्तमा-
ङ्गास्थि समादाय पत्रपुटे धृत्वा पञ्चगव्येनासिच्य क्षौमवस्त्रेणावेष्ट्य नूतन-
मृण्मयभाण्डे धारयेत् । एवं सर्वेषामेव मस्तकहृदयजठरकटिचरणाद्यस्थानां
सञ्चयधारणादि कर्त्तव्यम् । ततो भाण्डमुखं वस्त्रादिना सम्बेष्ट्य क्वचिद्धारयेत् ।
चितामूर्तिं कुहालादिना खन्तिवा भस्मादि सर्वतोऽप्ये क्षिपेत् । ततो भूमिं गोम-
योदकेनोपलिप्य पूर्ववद्वलिचतुष्टयं दत्वा, तत्स्थानं परित्यज्य तत्स्थाने देव-
कुलादि कारयेत् ।

अथास्थिप्रक्षेपः

ब्रह्मपुराणे — “तत्स्थानादस्थिशनकैर्नीत्वा च जाह्नवीजले ।

कश्चित्क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥”

तथा — अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये कदाचित् ।
सद्भक्तिका वापि दयाभिभूतास्तेषान्तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥
कुलद्वयं चाप्यथ वर्जयित्वा मातापित्रोर्वा भूम्याश्रितञ्च ।
भागीरथी यत्र गताथ तीर्थे जनेन वा क्वापि यदा विपन्नः ॥
तदा तदा तत्र तथाथ भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च ।
स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैः प्रयोज्यम् ॥
ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् ।
नमोस्तु धर्माय जलं प्रविश्य वदन् स मे प्रीत इति क्षिपेच्च ॥
उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य पूर्वं प्रदिक्षणं विप्रमुखाय दद्यात् ।
एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥”

तथा — “मातुःकुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः ।
अस्थीन्यन्यकुलोत्थानि नीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥”

कश्चिदिति- तेनास्थिप्रक्षेपे पुत्रस्य दौहित्रस्य भ्रातुर्वंशस्याप्यधिकार इति युक्तम् ।
सद्भक्तिकस्येति—भक्तस्य अन्यवंशस्यापि करुणयास्थिवहनं विहितम् ।

यत्तु—मातृवंशद्वय-पितृवंशद्वय-प्रभवातिरिक्तस्यास्थिवहने दूषणमुक्तं तद्ध-

नादिलोभेन नयने द्रष्टव्यम् । भागीरथीति यत्र प्रयागादौ भागीरथ्यस्ति,
तस्यां भागीरथ्यामस्थिप्रक्षेपे केवल भागीरथ्यपेक्षया फलभूमा, गङ्गाया-
मस्थिप्रक्षेपमात्रस्यैव महेन्द्रतुल्यगतिकत्वाभिधानात् । प्रक्षेप - प्रकारमाह-
स्नात्वेति--अस्थीनि स्थानान्नीत्वा तीरे धृत्वा स्नानं कृत्वा पञ्चगव्येनास्थीनि
प्रोक्ष्य हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृतपुटके निधाय ओं नमोस्तु धर्मायेत्यु-
क्त्वा जलं प्रविश्य दक्षिणां दिशं पश्यन्नेव ओं स मे प्रीति इत्युक्त्वाऽस्थीनि गङ्गायां
प्रक्षिपेत् । ततो मज्जनं कृत्वा सूर्गं निरीक्ष्य किञ्चित्पण-पुराणादिकं ब्राह्म-
णाय भूरि दक्षिणात्वेन दद्यात् ॥

अथाशौचान्तदिनकृत्यम्

ब्रह्मपुराणे—“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः ।

तत्र वस्त्रविशुद्धिञ्च गृहशुद्धिञ्चोत्थपि ॥

समाप्य दशमं पिण्डं यथा शास्त्रमुदाहृतम् ।

ग्रामाद्वहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी ॥

अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।

श्मश्रुलोमनखानाञ्च यत्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

गौर - सर्षप - कल्केन तिलकल्केन संयुतः ।

शिरःस्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः ॥

वासोयुगं नवं शुक्लमव्रणं शुद्धमेव च ।

गृहीत्वा गां सुवर्णञ्च मङ्गलानि शुभानि च ॥

स्पृष्ट्वा सङ्कीर्त्तयित्वा च पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ।”

पश्चिमं स्वाशौचान्तिमदिनं, गृहशुद्धिः पाकभाण्डत्यागः ततः स्नानम्,
परिष्कारादिना वस्त्रशुद्धिः । यदशौचदशायां परिहितन्तत्तावद्दशमपिण्ड-
दानानन्तरं रजकस्य प्रक्षालनाय देयम् । यत्तु प्रेतस्य दहनवहनकाले परिहित-
मासीत् तदाश्रिताय नापिताय देयम् । वस्त्रान्तरं परिधाय मज्जनं कृत्वा क्षीर-
नखादिकर्म कारयेत् । ततो गौरसर्षपकल्कतिलकल्काभ्यां सशिरस्कं स्नात्वा
नवं वासोयुगं शुक्लमग्निमुखाद्यनुपहतं परिधायान्नाचम्य मौनी मङ्गलानि स्पृशेत् ।
तत्र हारीतः--

अश्मप्रविष्टगोहिरण्यादीनालभ्य प्रविशेरन् । अश्मा - पाषाणः ।
प्रविष्टो-निम्बः । गौः प्रसिद्धैव । तथा हिरण्यम् । आदि-
पदग्राह्यम् मङ्गल्यं दधिदूर्वापुष्पाक्षतादि गृह्यते, एतेषामालम्भः स्पर्शः
चातुर्वर्ण्यसाधारणः । विशिष्य तु ब्राह्मणेन जलम्, क्षत्रियेण वाहनायुधानि,
वैश्येन प्रतो दो रश्मिंश्च यप्रष्टव्य । शूद्रेण यष्टिःस्पष्टव्या ।

“विप्रः शुद्ध्यत्यपस्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिः शूद्रः कृतक्रियः ॥”

इति मनुवचनात् ।

वपने त्वापस्तम्बः--पौर्णमास्यां वैरमणे मातरि पितर्याचार्ये स्नानं तावन्तं
कालमनुभाविनाञ्च परिवापनम्, न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके ।
अथापि ब्राह्मणे रिक्तो वा एषो न पिहितस्तस्यैतदपि धानं यच्छिखेति ।
मातरीति--मातरि पितरि आचार्ये वैरमणे विरमणसम्बन्धिने मरणभाजि
सति पुत्रस्य शिष्यस्य च तावन्तं कालं दशाहं प्राप्य मज्जनमात्रम् । अशौचान्ते
शिरोवपनम् । एवं पौर्णमास्यामपि गृहस्थानां शिरोवपनमित्यर्थः । अनुभाविना
मिति अनुपश्चाद्भवन्तीत्यनुभाविनः--कनिष्ठाः । एते तु कनिष्ठाः सपिण्डा एव,
दशमेऽहन्यरणं गत्वेति श्रवणात् । समानोदकानान्तु ग्रहपूतविवाशौचव्यपगमात् ।
न समावृत्ता इति एकाचार्या मन्यन्ते समावृत्ता कृतसमा-
वर्त्तनाः पुरुषाः मातृपित्राचार्यमरणेष्वपि न शिरोवपनं कारयेयुः ।
अत्र हेतुः--एष ब्राह्मणः शिखारूपाच्छादनशून्यः सन् रिक्तो भवति । तस्य
ब्राह्मणस्य यच्छिखास्ति तदेवाच्छादनमिति तेन केशान्यं वपेत् ।

मातृमरणे पितृमरणे च गृहस्थानां नास्तीत्येके आचार्या आहुः । तत्र वाचार्याः
वीहारे वपनं प्रतिप्रसवते । अन्यत्र वीहारादिति वीहारो-दर्शपूर्णमासाङ्ग - याग-
विशेषः । तदिदमेतेषां मतमयुक्तम् । अग्न्याधाने सोमपाने कार्पटीवेष्टेण तीर्थ-
यात्रायां शिरोवपनस्य सर्वसिद्धत्वादिति ।

अथावसरत आद्यश्राद्धे प्रस्तोतव्ये ततः पूर्वकृत्यस्य वृषोत्सर्गस्य पारस्करोप-
दिष्टधर्मातिदेशविषयतया आदौ पारस्करोक्तानेव धर्मान् ग्राहयितुं तत्सूत्रमुप-

न्यस्यामः । तथाहि—गृह्यस्थालीपाकानां कर्मपरिसमूहोपलिख्योत्लिख्यो-
द्धृत्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदा-
साद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीश्च संस्तृत्यार्थवत् प्रोक्ष्य निरुप्याज्यमधिश्रित्य पर्याग्नि-
कुर्यात् । श्रुत्वा प्रतप्य समृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् । आज्यमुद्वास्यो-
त्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च, पूर्ववदुपयमनकुशानादाय समिधोभ्याधाय पर्युक्ष्य
जुहुयादेष एव विधिः यत्र कुत्रचिद्धोमे । अथ श्रौतकर्मविधानानन्तरं यतो
हेतोः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्त्तानि विधेयानि अतो हेतोः गृह्ये आवसथ्ये
आग्नौ ये स्थालीपाकास्तेषां कर्मानुष्ठानं व्याख्यात इति शेषः । परिसमुद्वा-
त्रिमिर्द्भैः पांशूनपसार्योपलिप्य गोमयोदकाभ्यां एतद्व्यमप्युदकसंस्थमुत्लिख्य
खादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्प्येन प्रागग्रा उदकसंस्थाः स्थण्डिल-
परिमाणाः तिस्रो रेखाः कृत्वा उद्धृत्यानामिकाङ्गुलान्मात्रां यथोत्लिखिताभ्यो
रेखाभ्यः पांशूनुत्पूयाभ्युक्ष्य अक्षिरभिषिच्यग्निमुपसमाधाय श्रौतस्मार्त्त-
लौकिकञ्चाग्निमात्माभिमुखं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य, दक्षिणतः
होतुर्दक्षिणबाहुदिशि, यज्ञियदारुमयं ब्रह्मण आसनं प्रागग्रैः कुशैरास्तीर्य तत्र
ब्रह्मत्वेन वृत्तमुपवेश्य प्रणीय चतुरङ्गुलखातं पात्रं सव्यहस्ते दक्षिणहस्तेऽधृत
पात्रस्योदकेन पूरयित्वा परिस्तीर्य बहिर्मुष्टिमादाय प्रागग्रैर्बहिर्भिरीशानात्-
सौम्यान्तमग्नेः परिस्तरणं कृत्वार्थवदासाद्य यावद्भिः पदार्थैः अर्थःप्रयोजनं
तावतोर्थवत् पदार्थानुदगग्राग्नेरुत्तरतः प्रणीतः पर्यन्तमासाद्य तद्यथा पवित्रच्छेद-
नार्थं दर्भास्त्रयः, पवित्रार्थमनन्तर्गभिसाग्रकुशपत्रद्वयं, प्रोक्षणीपात्रं द्वादशाङ्गुल-
दीर्घम्, आज्यस्थाली तैजसी मृण्मयी वा द्वादशाङ्गुलवितता प्रादेशोच्चा
तथा चरुस्थाली नातिवृहन्मुखी, सम्मार्जनार्थं कुशास्त्रयः, उपयननकुशास्त्रयः,
समिधस्तिस्रः पालाशः प्रादेशमात्र्यः, स्रुवःखादिरो हस्तमात्रोऽङ्गुलमात्रख्यातः
आज्यं गव्यं, चर्वर्थं ब्रीहिः, तण्डुलाः षट्पञ्चाशदुत्तरमुष्टिशतद्वयपरिमित
तण्डुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणा रत्नो वा वरस्त्रिहायनी गौः, यथाशक्तिहिरण्यम्वा
पवित्रे कृत्वा त्रिमिः कुशैः प्रादेशमात्रे कुशपत्रे छित्वा प्रोक्षणीं संस्कृत्य प्रोक्षणी-
पात्रं पूर्णीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रान्तरेण हस्तेन वा पूर्णीतोदकमासिच्य
पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षण्यां निधाय दक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य
संध्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणहस्तेनादायाथवत्प्रोक्ष्यम् । अर्थवन्ति प्रयोजनवन्ति ।

आज्यस्थात्यादीनि पूर्णपात्रपर्यं तानि प्रोक्ष्यन्तिद्विरासादनत्रमेणेकैकशः प्रोक्ष्य
 प्रावृत्तिक्रमानुरोधात् निरुप्याज्यमासादितमाज्यस्थात्यां पश्चादग्नेर्निहितायां
 प्रोक्ष्य चरुस्थात्यां प्रणीतोदकमासिच्यासादितान्तण्डुलांस्तत्र प्रोक्ष्याधिश्रित्य
 तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति । तदुत्तरतः स्वयं च कुर्वन्नेवं युगपदग्नावारोप्य पर्यग्नि
 कुर्यात् । ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समन्ताद् भ्रामयेत् । श्रुत्वां प्रतप्य
 दक्षिणहस्तेन श्रुवमादायप्राञ्चमधोमुखमग्नीं तापयित्वा संमज्ज्य सव्ये पाणौ कृत्वा
 दक्षिणहस्तेन सम्मार्जनकुशानां मूलैर्वाह्यतोऽग्रैरन्तरतो मुलतोऽग्रपर्यन्तं संशो-
 ध्याभ्युक्ष्यपुनः प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः पूर्ववत् प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् ।
 आज्यमुद्रास्योत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वा अग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरु-
 मुत्थाप्याज्यस्य पश्चिमेन नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः
 पश्चादानीथ चरुञ्चाज्यस्योत्तरतो निधाय पूर्ववत् पवित्राभ्यामुत्पूय अवेक्ष्या-
 लोड्याज्यं प्रोक्षणीश्च पूर्ववत् पवित्राभ्यामुत्पूय उपयमनकुशानादाय दक्षिण-
 पाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय समिधोभ्याधाय उत्तिष्ठन्नग्नौ समिधस्तूष्णीं-
 प्रक्षिप्य पर्युक्ष्य प्रोक्ष्युदकेन दक्षिणचुलुके गृहीतेन सपवित्रेणाग्निमीशानादितः
 परिषिच्य जुहुयात् । आधारादीनिति शेषः । एष एव विधियंत्र क्वचिद्धोमः
 परिसमूहनादिः पर्युक्षणपर्यन्तो विधिरेव न मन्त्राः । क्वचित्लौकिके स्मार्त्ते-
 वाऽग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः । तथा अन्वारब्ध - आधारावाज्यभागौ महाव्या-
 हुतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृच्चैतन्नित्यम् । सर्वत्र अस्यार्थः । ब्रह्मणा
 दक्षिणहस्तेन दक्षिणवाही अन्वारब्धो होता अग्नी जुहोति आधारसंज्ञिके आहुती यथा
 मनसा-ओं प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये । वाचा-ओं इन्द्राय स्वाहा इदमि-
 न्द्राय, आज्यभागौ-आज्यभागसंज्ञिकौ होमौ । यथा-ओं अग्नये स्वाहा इहमग्नये,
 ओं सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । महाव्याहुतयो भूराद्यास्तिस्रः यथा-ओं
 भूःस्वाहा इहमग्नये, इदं भूरिति वा, ओं भुवःस्वाहा इदं वायवे इदं भुव इति वा ।
 ओं स्वः स्वाहा इदं सूर्याय इदं स्वरिति वा । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञिकाः पञ्चा-
 हुतयः यथाः ओं त्वन्नोअग्ने, ओं सत्त्वन्नोअग्ने, ओं अयाश्चाग्नस्यनभिश्चस्ति,
 ओं ये-ते शतम्, ओं उदुत्तममिति, पञ्चभिर्मन्त्रैः वरुणदेवताकाः पञ्चाहुतयः ।
 प्राजापत्यं पूजापतिदेवताको होमः यथा-ओं पूजापतये स्वाहा, इदं पूजापतये,
 स्विष्टकृच्च-स्विष्टकृद्धोमः ओं अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा, इहमग्नये स्विष्टकृते,

एतन्नित्यम्, एतदादायाष्टादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र सर्वेषु विहितेषु होमेषु स्विष्टकृद्धोमस्य हविर्विशेषणम् । कर्मविशेषे स्थानान्तरमाह-प्राङ् महाव्याहृतयः स्विष्टकृदन्यच्चैदाज्याद्धविरिति महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं स्विष्टकृद्धोमो भवति । यद्याज्याद्यन्यतमच्चरूपभृति हविर्भवति । केवलाज्यहोमे तु सर्वाहुतिशेषे भवतीत्यर्थः ।

अथ प्रसङ्गाद्धोमान्तरस्यापि विधिरुच्यते । तत्र देवीपुराणे-

“होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयेत” ॥

इयञ्च होमसंख्या शक्तयनुसारेण वैकल्पिकी द्रष्टव्या । छन्दोगपरिशिष्टे-

“आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च पूजापतिरिति स्थितिः” ॥

अनादेशे- अविधाने होमद्रव्यस्येतिशेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यत्रानादेशेत्यनु-
षज्यते । मन्त्रस्यानादेशे पूजापतिदेवताको महाव्याहृतिमन्त्रः । स च समस्त-
व्याहृतित्रयात्मकः । देवतायाश्चानादेशे पूजापतिर्देवता इत्येकस्यैव पूजापति-
रित्यस्यैवार्थ इति कलत्तरुकारादयः । तथा-

“होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः ।
पाणिनैवेतरस्मिन् स्रुचा चात्र न हूयते” ॥

अनादेशे होमपात्रस्येतिशेषः, इतरस्मिन्-द्रवद्रव्येतरहोमे । उभयत्रैवानु-
पदेशे श्रुचा होमो न कार्यः । स्रुचो जुहुरिति समाख्याबलाज्जुहुयादपि नैक-
लिपिकहोमसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं स्रुचा न हूयत इत्युक्तम् ।

“खादिरो वाथ पालाशो द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः ।
स्रुवाहु मात्री विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥”

प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रग्रहो दण्डः स स्रुचीर्वत्तुलो ज्ञेयः ।

“प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

एवं विधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्मसु ॥”

“समिदादिषु होमेषु मन्त्रदेवतवर्जिताः ।

पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद् भवेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतमा क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥”

विशाखिका विविधशाखायुक्ता । निर्वीर्याः निस्साराः । मरीचिः—

“प्रागग्राः समिधो देयाः पुष्ट्यर्थं हि विजानता ।

शान्त्यर्थेषु सशल्कार्हा विपरीता जिवांसतः ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः सशुषिराः कृशाः ।

दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कमसिद्धिविनाशिकाः ॥”

सशल्काः सत्वचः । समिदधिकारे ब्रह्मपुराणे—

“पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षः-वैकङ्क्तोद्भवाः ।

अश्वत्थोदुम्बरो विल्वश्चन्दनः शवलस्तथा ॥”

“शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति यज्ञियाः ॥”

अश्वत्थन्यग्रोधोऽश्वत्थसंपृक्तो वटः, अश्वत्थस्य पुनरुपादानादित्येके । पुनर-
श्वत्थोपादानं यज्ञोपयुक्ते ध्मादावप्यश्वत्थसम्बन्धार्थमित्यन्ये । वैकङ्क्तः
स्रुवावृक्षो रुद्रकल्कायीत्यपभ्रंशे प्रसिद्धः । आपस्तम्बः—नाप्रोक्षितमिन्ध-
नमग्नावादघात् । विष्णुधर्म—

“मन्त्रे णोङ्कारपूतेन स्वाहन्तेन विचक्षणः ।

स्वाहावसाने जुहुयाद्दह्यायन् वै मन्त्रदेवताः ॥”

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः---

“पाण्याकृतिर्द्वादशपर्वापुरिका द्रवादिना चेत् स्रुवमात्रपुरिका ।

दैवेन तीर्थेन च हूयते हरिः साङ्गारिणि सच्चिषिते च पावके ॥

योऽर्चिषि जुहोत्यग्नी मन्दार्चिषि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयायी च दरिद्रश्चैव जायते ॥

तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छतान्यच्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा ॥

जुहूषश्च हुते चैव पाणिशूर्प्यस्फ्यदारुभिः ।

न कुर्यादग्निहवनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेष व्यजायत ।

नाग्निं मुखे नेति च यत् लौकिके योजयन्ति तत् ॥”

जहूषन्---होतुमिच्छन् ।

अथ वृषोत्सर्गप्रकृतिभूतगोयज्ञप्रकृतित्वेन शूलगवः सविकृतिः प्रस्तूयते । तत्र पारस्करः-शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो घन्व्यो यशस्य आयुष्यः औपासन-मरण्यं हत्वा वितानं साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत । साण्डं गौर्वा शब्दात् । वपां श्रपयित्वा स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसां स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्रायाशनये भवाय महोदेवायेशानयेति । वनस्पतिः । स्विष्टकृदन्ते ।

एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः पायसेनानर्थलुप्तः । तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा । अथ वृषोत्सर्गः गोयज्ञेन व्याख्यातः । कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुजस्य मध्ये गवं सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽज्यं संस्कृत्येहरतिरिति षड् जुहोति । (प्रतिमन्त्रम् आज्याहुतीः) पूषागा अन्वेतु नः पूषा रक्षतु सर्वतः । पूषा वाजं सनोतु न इति पौष्णस्य जुहोति रुद्रञ्जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वायोर्वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात् सर्वाङ्गैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपस्वत्तमः स्यात्तमलङ्कृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्स-तर्ह्यस्ताश्चालङ्कृत्य एतं युवानं पतिं वो ददानि तेन क्रीडन्तीश्च रथप्रियेण ।

मानः साप्तजनुषा सुभगा रायस्पोषेण सम्पामदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् । नाभ्यस्थ-
मभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाक् शेषेण । शूलगवस्तावत् स्वर्गाय पशवे पुत्राय
धनाय यशसे आयुषे हितः । तेन तावत् फलक इत्यर्थः । तत्र रुद्रदेवताकः
पशुरालभ्यः स च साण्डश्छागः । गौर्वा शब्दात्-शूलगव इत्येतस्माच्छब्दात् ।
प्रयोगमाह- रौद्रस्य पशोर्वपां श्रपयित्वा रुद्राय वपां जुहोति । अन्तरिक्षाय-
वसाम् । ततः स्थालीपाकमिश्राणि मांसावदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशु-
पतये उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति वनस्पतिः स्विष्टकृदन्ते ।

एतेन शूलगवेन गोयज्ञो व्याख्यातः । अथेति वृषोत्सर्गन्तु गोयज्ञेन व्या-
ख्यातः । तथा च वृषोत्सर्गे गोयज्ञवत् अग्न्यादयो नवरुद्रा च देवताः पायसं
द्रव्यं दक्षिणा तु वक्ष्यते । तेन शूलगवः पशुयागत्वेनाग्नीषोमीयधर्मग्राही,
तद्धर्मग्राही गोयज्ञः तद्धर्मग्राही वृषोत्सर्गः । तेन स्मात्तोऽपि वृषोत्सर्गः श्रौत-
शूलगवप्रकृतिकगोयज्ञप्रकृतिकत्वात् । तथा च शूलगवस्थैवदेवता गोय-
ज्ञोऽपि । द्रव्ये विशेषमाह-पायसेनेति । तथा चात्र पशुमांसस्थाने पायसं
द्रष्टव्यम् । शेषं समानम् । दक्षिणा तु गौः । अग्निषोमीयरीतिग्राहीति कर्क-
हरिहरादयः । कार्तिक्यादयस्तु कालाः । आज्यं संस्कृत्येति, एवं चाज्य-
संस्काराधीनाः सर्वा एवाहुतयः । किन्तु संस्कृत्येहरतिरित्यानन्तर्यविधानात्,
आज्यसंस्कारानुपदमेव रत्यादिषडाहुतयः । तदधाराज्यभागौ । ततः
पायसाहुतयो नव । ततः पूषागा” इति मन्त्रेण पौष्टहोमः, अस्य तु श्रपणानुप-
देशात् सिद्धस्यैवासादनम् । यत्त्वग्निं परिस्तीर्य पौष्टं श्रपयित्वा “पूषागा”
इति विष्णुस्मृतावुक्तं तत् कठशाखिपरम्, तस्य तत्पूत्रकारत्वात् । ततः पायस-
पिष्टकयस्म्यां उत्तरोत्तरमादाय स्विष्टकृत् । ततः संस्कृत्याज्यशाल्यौ
व्याहृत्यादिः प्राजापत्यान्तो होमः उत्तरतन्त्रत्वात् । तदानीमेवाग्निविसर्जनात्
पूर्णहुतिस्ततो बर्हिहोमः, होत्रे तथा दर्शनात् । ततो ब्रह्मदक्षिणा । ब्रह्मोदगात्
इत्यत्र सूत्रे प्रथमतो ब्रह्मवरणस्योक्ततया तस्यैव प्रथमतो दक्षिणा, प्रारवृत्तिक-
कगानुरोधात्, सा च पूर्णपात्रं वरो वा, पूर्णपात्रं वरोवेत्यन्यत्राभिधानात् । ततो
होतृदक्षिणा-साच वस्त्रयुगसुवर्णकांस्यरूपा, “होतुर्वस्त्रयुगं दधात् सुवर्णं कांस्यमेव-
चेति विष्णुस्मृतेः । दक्षिणा कातीयकल्पेभ्यर्थेति, सर्वशाखीयप्रत्ययमेकं कर्म-

ति न्यायात् । अतएव यजमान एव होतेति पाश्चात्यमतमपास्तम्, दक्षिणावाधापत्तेः, । शूद्रस्यापि यजमानत्वोपदेशाच्च । नच ब्राह्मणे यजमाने दक्षिणावाध एव, तदितरे तु यजमाने दक्षिणेति वाच्यम्, होतुर्दक्षिणां दद्यादित्यत्र ब्राह्मणान्ययजमानकहोतृमात्रपरत्वे निर्वीजसङ्कोचापत्तेः अथ प्रधाने स्वामिफलयोगात्, गुणे प्रतिनिधिः परार्थत्वादिति परिभाषावलात् यजमान एव होतेति तन्मन्दम् । होमस्य गुणत्वात् । अथ दक्षिणादान-पर्यन्तेन कर्मणा होमपर्याप्तौ रुद्रान् जपित्वा उत्सृजेरन्निति सूत्रणात् याजमानिको रुद्राध्यायजपः । ततो विष्णूक्तं - लौहकाराह्वानादि, तद्यथा “होममभिधाय अयस्कारमाह्वयेत्” । एकस्मिन् पार्श्वे चक्रेणापरस्मिन् शूलेनाङ्कितम्, “हिरण्यवर्णं”ति चतसृभिः “शन्न देवी रिति च स्तपयेत् । स्नातालङ्कृताभिषिक्तं चतसृभिर्वत्सतरीभिः सान्द्रमानीय रुद्रान् पुरुषसूक्तं कृष्माण्डीश्च जपेत् । “पिता वत्से”ति मन्त्रं वृषभस्य दक्षिणकर्णे अमुञ्च —

“वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि तमहं भवत्या स मां रक्षतु सर्वतः” ॥

एवं युवानं पतिं वो ददानीति तेन क्रीडान्तीश्च रथप्रियेण । मानः साप्त-
जनुषा सुभगा रायस्पोषेण समिषामदेम ।

“वृषं वत्सतरीयुतमैशान्यां चालयेद्दिशि ।

होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात्सुवर्णांकांस्यमेव च ॥

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेप्सितम् ।

पायसं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणाश्चात्र भोजयेत् ॥

उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये ।

शृङ्गेणोल्लिखते नूनं यत्र क्वचन दर्पतः ॥

पितृणामन्नपानन्तु प्रभूतमुपतिष्ठते” ॥

आदित्यपुराणे —

यावन्ति पशुलोमानि वृषभस्य भवन्ति वै, ।

गवाञ्चैव तु लोमानि मुने यावन्ति वै ततः ॥

तावत्कोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
 यत्किञ्चित्कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः ॥
 वृषभस्यैव शब्देन पितरः सपितामहाः ।
 आवर्त्तमाना दृश्यन्ते स्वर्गलोके न संशयः ॥
 जले प्रक्षिप्य लाङ्गूलं तोयं चोद्धरते वृषः ।
 दशवर्षं सहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः ॥
 कूले समुद्धृता यावच्छृङ्गे तिष्ठति मृत्तिका ।
 भक्ष्य-भोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः ॥
 गवामध्ये यदा चैव वृषभः क्रीडते तु यत् ॥
 “अप्सरौघ - सहस्रेण क्रीडन्ति पितरस्ततः ॥
 लाङ्गूलमुद्यमं यावत् तोयेषु क्रीडते तु सः ।
 अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडन्ति पितरः सदा ॥
 सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि ।
 तृप्तिस्तु या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते” ॥

एकस्मिन्निति - अङ्कनन्तु स्फिग्द्वये, स्फिचोरङ्कनमिति वह्, वृच-
 पद्धतौ लिखनात् । तत्रापि शूलं दक्षिणे चक्रञ्च वामे । शूलन्तु दक्षिणेपार्श्वे
 वामेचक्रं विनिर्दिशेदिति तत्रैव लिखनादिति केचित् ।

एतादृशवाक्यलिखनस्यान्यत्र क्वचिदप्यदर्शनात्, वह्, वृच पद्धतौ तु यदि
 लिखनं तदा तत्परमेव, अन्यैः सर्वैरनादरणात् । किन्तु वृषोऽयं हरिहरमूर्तिः
 चक्रशूलधारित्वात्, तत्रापि दक्षिणभागे हरेः उत्तरभागे हरस्य हरिहर-
 मूर्त्तस्तथा सिद्धेः । तथा च दक्षिणहस्ते चक्रं वामहस्ते त्रिशूलमिति
 सिद्ध्यति । यत्तु दक्षिणहस्ते चक्रं वामस्फिचि शूलमिति केचिन्मैथिला
 आहुः । तन्न । नहि पादेनास्त्रधारणं युज्यते । यत्तु दक्षिणपार्श्वे चक्रेण
 तत्सजातीय वामपार्श्वे त्रिशूलेन वृषाङ्कनमिति मैथिलसंस्कृतम् । तदपि
 तत् सजातीयपद-वामपदयोः कर्मधारयाद्वस्तद्वयपरमेव । न तु तत्सजाती-
 यस्य वामपार्श्व इत्यर्थकम्, षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः, निषादस्थ पत्यधिकरण
 विरोधान्च । हिरण्येति - ओं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो

या सिन्द्रः । या अग्निं गर्भां दधिरे स्वर्णास्तान आपः सं स्योना भवन्तु ।
ओं यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यावृते अवपश्यञ्जनानाम् ।
या अग्निमित्यादि — ओं यासां देवादि विकृण्वन्ति भक्ष्यं अन्तरीक्षे
बहुधा भवन्ति । या अग्निमित्यादि, ओं शिवेन या चक्षुषा पश्यतापः शिव
या तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । घृतच्युतः शुचयो या पावकास्तान् आपः सं-
स्योना भवन्तु । ओं शन्नोदेवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयो रभिस्रव-
न्तु नः, एवं सकलवत्सतरीसमेतस्नापितं वृषभं ताभिः सहितमलङ्कयति,
स्नातालङ्कृतमित्यभिधानात् । अलङ्करणञ्च लौहघण्टादिभिः —

“घण्टां लौहकृतां दद्याच्छृङ्गैश्च पटलैः शुभैः”

इत्यादित्यपुराणात् । लौहनू पुरकनकपहिकेऽपि सर्वोपकरणोपेत इति
ब्रह्मपुराणात् । उपकरणमलङ्करणं तच्च नूपुर - कनक - पट्टिका रूपमेव ।
अन्यत्र तथादर्शनात् । ततः सावित्री-मघमर्षणसूक्तञ्च जप्यम् । ततो
रुद्रान् पुरुषसूक्तम् कूष्माण्डीश्च जपेत् । वत्सतरीभिः सार्द्धं मानीय रुद्रान्
पुरुषसूक्तं कूष्माण्डीश्च जपेदिति विष्णूक्तेः । सावित्री च सव्याहृति -
प्रणवद्वयस्था जप्या ।

“ओंकारः पूर्वमुच्चर्यो भूभवः स्वस्ततः परम् ।

सावित्री - प्रणवश्चान्ते जपेदेवमुदाहृता” ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । अघमर्षणसूक्तञ्च ऋग्वेदोक्तमिह ग्राह्यम्,
सन्ध्यावन्दनवत् । याजुर्वेदिकमपि तैत्तिरीयं याज्ञवल्क्योद्गीर्णत्वात् । अत-
एव कूष्माण्डसूक्तं तैत्तिरीयं कूष्माण्डीत्वेन येऽत्र गृह्णन्ति ते भ्रान्ताः । सूक्त-
त्वाद्याज्ञवल्क्योद्गीर्णत्वाच्च । कूष्माण्डसूक्तं तु “यद्देवादेव हेडनमिति”
माध्यन्दिन्यस्ति । स ऋक् यद्देवास्ति संग्नि वायु - सूर्य - देवत्या
क्रमेणानुष्टुतः, कूष्माण्डीरिति माध्यन्दिन्यावा सार्वांनुक्रमण्यां कात्यायन-
वचनात् । ततः कर्णजपः । तत उत्सर्गः । ततो वृषं वत्सतरीयुक्तमैशानीं
दिशं चालयेत्, वृषं ततः तरीयुक्तमैशानीं चालयेदिति ब्रह्मपुराणवचनात् ,

पञ्च नव वा पशूनैशानीं दिशं चालयेत् । ततो वत्सतरीसहितवृषपूजा शिष्टा-
चारान् । ततो 'मयोभूरि' त्यनुवाक् शेषेण कात्यायनोक्तं वषभाभि-
मन्त्रं, ततस्तर्पणम् । तद्यथा—

“अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्त्तिक्यां वा प्रयत्नः ।

कर्त्तव्यस्त्वथ रेवत्यां त्रिभिर्वर्णै - द्विजातिभिः ॥

वृषभः कृष्णसारस्तु प्रत्यग्रस्तु त्रिहायणः ।

मनोज्ञो दर्शनीयश्च सर्वलक्षण - संयुतः ॥

अष्टाभिर्धेनुभिर्युक्तः चतुर्भिरथवा क्रमात् ।

त्रिहायनीभिर्द्विन्याभिः सुरूपाभिश्च शोभितः ॥

सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्यधरो महान् ।

उत्सृष्टव्यो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ॥

प्रागुदकप्रवणे देशे मनोज्ञे निर्जने वने ।

न बाह्यो न नृतः क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ॥

स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये ।

मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः ॥

गुरुश्चशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवजिताः ॥

वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां प्रीतिमुत्तमाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलाक्षतयुताञ्जलिम् ॥

पितृभ्यश्च समासेन ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।

ततः प्रमुदितास्तेन वृषभेण समन्विताः ॥

वनेषु गावः क्रीडन्ति वृषोत्सर्ग-प्रसिद्धिषु ।

अप्रमत्ते वृषोत्सर्गे दातोऽवक्रोक्तिभिः पदेः ॥

ब्राह्मणानाञ्च यत्किञ्चिन्मयोत्सृष्टन्तु निर्जने ।

तत्कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाज्यं यथाक्रमम् ॥

वृषोत्सर्गादृते नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले” ॥

एवं च स्वधा पितृभ्य इत्यादि मन्त्रेण पितृणां यवतिलजलयुताञ्ज-
लित्रयेण तर्पणम् । अत्र च गोपुच्छानुप्रवेशे आचारः प्रमाणम् । तत्कर्मका-
राय तदभिमतवेतनं ततो ब्राह्मणानुद्दिश्य “यत्किञ्चिदित्यादि” वक्तव्यम् ।
ततो बहुसर्पिष्कपायसभोजनं ब्राह्मणेभ्यो देयम् । “रुद्रस्याग्रे भोजयेच्च ब्राह्म-
णान् नै यथाविधी” त्यादित्यपुराणात्, पायसं बहुसर्पिष्कं ब्रह्मणांश्चात्र भोजये-
दिति विष्णुवचनाच्च ।

अष्टाभिर्द्धेनुभिरिति — इदञ्च धेनुपदं वत्सतरीपरमेव, त्रिहायनी
त्युपसंहारात् । वृषोऽपि त्रिहायन एव, प्रत्ययेस्तु त्रिहायन इत्येतद्वचनात् ।
वत्सतरीणाञ्च चतुष्ट्वमष्टकम्वा विकल्पेन ग्राह्य, स च विकल्पः शक्यपेक्षया
व्यवस्थितः । प्रतिपदादि पञ्चम्यादि कल्पवत् विषमशिष्टत्वादिति
तत्र । पार्वणे हि नित्यत्वेन सकलासम्भवादस्तु तथा, अत्र तु काम्यतया
षोडशग्रहणवत् फलभूमेति ।

कार्तिक्यान्तु वृषोत्सर्गे अपूपत्रयदानं प्राक् ‘कार्तिक्यां स्वञ्च तेजस्तु
दत्त्वा पूषान्न संशय’ इत्यादित्यपुराणात्, तच्च तत्राङ्गम् । विध्यर्थवादैक-
वाक्यतया सकलत्वेनोपस्थितस्य कार्तिकी वृषोत्सर्गस्य सन्निधौ निष्फलो-
पस्थितस्यास्य क्त्वालीङ्गत्वात् । इदञ्चापूपत्रयदानं कार्तिकी वृषोत्सर्ग एव
कार्तिकीमुपक्रम्यैवास्नातात्, एकादशाहीय वृषो सर्गे दम्पतिपूजनवत् ।
दम्पतिपूजनन्तु तत्र प्रधानमिति विशेषः । अशौचान्त-द्वितीयेहनीति तत्रो-
पक्रमणात्, इदञ्चापूपदानं ब्राह्मवरणात् प्रागव्यवधानेन कार्यम्, आनन्तर्य-
वाचिना क्त्वाप्रत्ययेन तथैवोपस्थितेः । अतएवाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा सव-
नीयं पशुमुपाकरोतीति श्रुतेः सह पशुनालभत इति तत्रैव श्रवणाच्च । अग्नि-
षोमीयसवनीयानुवध्यानां पशुनां सहालम्भे प्राप्ते यदि तेषां यथा पठिता-
नां सहालम्भः क्रियते तदाश्विनग्रहग्रहणं सवनीय-पशुपाकरणयोरानन्तर्य-
भङ्गः स्यात् । तथा च तत्रोभयानुरोधात् तत्रादौ आश्विनग्रहः, ततः सव-
नीय पशुपाकरणं ततः स्थानिकक्रमादनुवध्य - पशुपाकरणम् ततः शेषे अग्नि-
षोमीय पशुपाकरणमिति सिद्धान्तः ।

तस्मादाभ्युदयिकश्राद्धान्तरमेवापूपदानमिति सिद्धम् । न च श्राद्धा-

नन्तरं नापूपदानं, दानं निष्फलतामेतीति निन्दार्थवादादिति वाच्यम् । अपूपान् दत्त्वेत्यपूपदान-वृषोत्सर्गयोरानन्तर्यप्रतीतिः । न चात्रापि वरणादिना व्यवधानमतिदेश्यं, वरणस्य ऋत्विक्त्वाख्य - संस्कारजनकत्वेन वृषोत्सर्गकर्मान्तर्गतत्वात् श्राद्धस्य च वृषोत्सर्गात्सङ्गत्वेन ततो भिन्नत्वात् । एवञ्चापूपदानस्य वृषोत्सर्गनैरन्तर्येणैव प्राप्ततया न निन्दार्थवादस्पर्शो निरवकाशत्वादिति । एवञ्च कार्तिक्यादि वृषोत्सर्गः प्रथमाब्दीय कार्तिक्यादौ न कार्यः, वृषोत्सर्गस्य आभ्युदयिकाङ्गकाम्यकर्मत्वात्, तादृशकर्मणः प्रथमाब्दे निषेधात् । “तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृत” इति वचनात् ।

अत्र च कार्तिक्यादौ वृषोत्सर्गे प्रथमतः प्रधानसङ्कल्पः । तेन विना प्रधानाधिकारानुपपत्तेः । तत्र च कामनाविषयीभूतं फलं, तच्चाधिकारिविशेषणम् । काम्ये फलकामस्यैवाधिकारात्, तथा चाधिकारप्राप्तये फलमिह मृग्यते, इति विधिसमभिव्याहृतेन तत्समभिव्याहृतार्थवादरतेन वा फलेनाधिकारिप्राप्तिः ।

न तु तच्छास्त्रोक्त-सकलफलनामोधिकारी, एकशास्त्रोक्त-फलकामप्राप्तैवाधिकारप्राप्तेः, इति फलानां विकल्पेन कर्मणश्चान्वयः । अङ्गाच्छास्त्रोक्तानां समुच्चयेन एकस्यैव कर्मणो बहुषु शाखासु आम्नातस्य पूत्यभिज्ञानबलादेकत्वसिद्धेः । तत्र तत्र प्रदेशे तत्तदङ्गानामाकांक्षाबलादन्वये अङ्गानां समुच्चयश्राद्धवत् । तथा चात्र नाना सूत्रोक्तान्यङ्गानि समुच्चीयन्ते, फलानि तु विकल्प्यन्ते । तद्वदेव तदयमत्रानुष्ठानक्रमः । आदौ प्रधानसङ्कल्पं कृत्वा ततो मातृपूजां सङ्कल्पपूर्विकां तत आभ्युदयिकं सङ्कल्पपूर्वकं विधाय ततो वैश्वदेववलिकर्माधिकरी चैद्यमानस्तदा तदुभयङ्कृत्वा कार्तिक्यां चैत्तदाऽपूपत्रयं प्रतिग्रहं दत्वा ब्रह्माणं ततो होताररञ्च वृत्त्वा ततः प्रागुदकपूर्वणे देशे अग्निस्थापनादि वह्निर्होमास्ते कर्मणि होत्रा समापिते यजमानः ब्रह्मणे पूर्णपात्रं होत्रे वस्त्रयुगं सुवर्णकांस्यानि दक्षिणान्दत्वा ततो रुद्राञ्जपित्वा ततोऽयस्कारमाहूय अङ्कनपूषं कृत्वा दक्षिणवामहस्तयोर्यथाक्रमं चक्रेण त्रिशूलेन च वृषमङ्कयित्वा पञ्चकृत्वो मन्त्रेण कुशोदकेनाभ्युक्ष्य ततो लौहघण्टादिभः पञ्च वा नव वा अलङ्कृत्य गायत्रीमघमर्षणं रुद्रान् पुरुषसूक्तं कुष्माण्डींश्च जपित्वा मन्त्रद्वयं वृषभस्य दक्षिणकर्णे जपित्वा कुशत्रयतिलजलान्यादाय

समयमुल्लिख्य “एवं युवानं पतिं वो ददानीति” ऋचा चत्वारोपि वर्णा वृषमु-
त्सृजेरन् । अनयैवोत्सृजेरन्निति पारस्करवचनात् ।

स्त्रियास्तु नाधिकारः । उत्सर्गकरणीभूतायामृचि ददानीत्युत्तम-
पुरुषश्रुतेः, तस्या यजमानत्वसिद्धौ अनृचिस्त्रियां तद्वाचेन यजमानत्व-
वाधादिति । ततो वृषं वत्सतरीयुतमैशानीदिशं चालयेत् । ततो वत्सतरी
सहितं वृषं पूजयेत् । ततो मयोभूरित्यनुवाक् शेषेणाभिमन्त्रयेत् । ततः
ओं स्वधा पितृभ्यो मातृभ्य इत्यादि मन्त्रेण यवतिलयुताञ्जलित्रयेण पितृ-
तीर्थेन तर्पणं कुर्यात् । ततः कर्मकाराय तदभिमतवेतनं दद्यात् ।

ओं-यत्किञ्चिद्विजने मयोत्सृष्टं तदन्यो न नयेत् ।

“न चाज्यं न च तत् क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित् ।

न बाह्योऽसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगोमये” ॥

इति दाता ब्राह्मणमुद्दिश्य वदेत् । ततो रुद्राग्रे बहुसर्पिष्कं पायसं ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । ततो हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गुलभूषितां कांस्यो-
पदोहां वस्त्रयुगच्छन्नां सवत्सां कपिलां गां दद्यात् । ततः स्नात्वा हस्तेन
जलं गृहीत्वा गङ्गादितीर्थजलत्वेव ध्यात्वा तेनात्मानमभिषिच्य अहते शुक्ले
वाससी परिदध्यादिति ।

यत्तु शूद्राणामविद्यत्वेनानधिकारो माभूदिति तदधिकारसिद्धये
“कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मन” इत्युक्तम् । तथा चान्त्यजन्मपदेन अविद्यपरतया
शूद्रसंग्रहः । अविद्यत्वञ्च - शूद्राणामिव स्त्रीणामपीति । तासामप्यनधिकारो
अनेन वोच्यते, सामान्यकल्पनायां लाघवानुग्रहात्तण्डुलाहरणादि वदिति ।
तत्र न हि दृष्टान्तमात्रवलेन लक्षणा कल्पते, अतिप्रसङ्गात् । किञ्च तत्र
हि यस्य निरुप्तं हविश्चन्द्रमा अभ्युदयात् स त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति
श्रुत्तावपि देवतातो हविर्विभजेदिति सामान्यश्रवणात् युक्ता तण्डुलपदस्य
हविः सामान्यपरता । एवं प्रजाकामा गवामयनमुपेयुरिति श्रुतं तस्य चाह-
र्गणत्वान्त्वादशाहविकृतित्वेन तद्वदहर्गणपूरणे अहस्त्वविवक्षायामभिम-
ताश्रयाणाग्रता न स्यादिति ।

अग्रकुण्डल तमत्रत्यम्, अत्र तु न तद्वत् किमप्यनिष्टमापतति, येनान्त्यजन्मपदमविद्यपरं कल्पते । तस्मादुत्सर्ग-करणीभूतायामेतं युवानं पतिवो ददानीति ऋचि उत्तमपुरुषत्वेन याजमान्यां सिद्धायामन्वः स्त्रियास्तत्रानधिकारः । स्वर्गकामत्वाविशेषेऽपि यागान्तरे स्त्री शूद्रवत् । शूद्रस्य तु “कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मन” इति वृषविशेषोपदेशान्यथा - नृपपत्यऽधिकारे सिद्धे कृष्णेन वृषेण शूद्रः पितृगतस्वर्गकामो वृषोत्सर्गं कुर्यादिति विधावाक्षिप्ते तुल्यकामिनो वृषोत्सर्गयागविषयके ममेदं कार्यताज्ञाने प्रवर्त्तके सिद्धे कामिनो ममेदं कार्यमिति प्रवर्त्तिकं शानं फलशिरष्कं नियोगविषयीभूतक्रियायामेव सम्भवतीति नियमेन शूद्रस्यापि सर्वाङ्गसम्पन्नवृषोत्सर्गाधिकारे सिद्धे ब्राह्मणवच्छूद्रोऽपि सर्वमन्त्रसम्पन्नं वृषोत्सर्गं कुर्यादिति सिद्धम् । न चैवं श्राद्धेऽपि शूद्रस्याङ्गीभूत-सवमन्त्रस्याधिकारः स्यात्प्रधानाधिकारबलादिति वाच्यम् । तत्र— “मन्त्रवर्जमिति” विशेषोपदेशादिति । परिस्तरणन्तु ऐशानीतः सौम्यान्तं कर्त्तव्यम् । आवृत्तिसामस्त्ये प्रदक्षिणमिति परिभाषायां कात्यायनसूत्रात् । एवमेव हरिहर-वासुदेव-कवर्क-महामहो-वर्द्धमानादि लिखनाच्चेति ।

होमे तु या इह सर्वसंज्ञा सा दन्त्यादिका षष्ठी च अशनिरिति तदुक्तं शतपथे षष्ठकाण्डे-उषासम्भवननाम्नि, तथाहि-तमब्रवीद्रूद्रोसीति तद्यदस्य नामाकरोदग्निस्तद्रूपमभवदग्निर्वै रूद्रो यदवादीत्तस्माद्रूद्रः सोब्रवीज्ज्यायात्वा अतोस्मिधेह्ये वमेनामिति तमब्रवीत् सर्वोसीति । सकलपर्यायश्चायं सर्वशब्दः तेन दन्त्यादिरेव । यत्तु स्वाहाप्राणेपर्वमतस्नाभ्यामिति तदिह नान्वेति शतपथोक्तस्यैव नाव नवस्य हरिहरवासुदेवादिभिरुपग्रहात् । किञ्च तालव्यादिः पथोक्तस्यैव नाव नवस्य हरिहरवासुदेवादिभिरुपग्रहात् । किञ्च तालव्यादिः क्षितिमूर्तिः । अयन्तु सर्वो जलमूर्तिः, तथैव शतपथात् तद्यदस्य तन्नामाकरो दोषधयस्तद्रूपमभवन्नोषध्यो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशवे ओषधीर्लभन्ते प्रपतीयस्ति सोब्रवीज्ज्यायाम् अतोस्मिधेह्ये व मेनामेति तमब्रवीदूर्ध्वोसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायः तद्रूपमभवद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्यदा वलवद्वात्युग्रो-वातीत्याहुः । सोब्रवीज्ज्यायद्वा अतोस्मिधेह्ये व मेनामेति तमब्रवीदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा अशनिरस्तस्माद्विद्युद्यद्वन्त्यशनिरवधीदित्याहुः । सोब्रवीज्ज्यायत्वा अतोस्मिधेह्ये व मेनामेति, तमब्रवी-

द्भवोसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत्तेन्यस्तद्रूपमभवत्पर्यन्यो वैभवः पर्यन्या-
द्वीदं सर्वं भवति सो ब्रवीज्ज्यायाद्वा अतोस्मिधेह्येव मेनामिति तमब्रवीन्महादेवो-
सीति तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत् प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः
प्रजापतिर्वै महादेवः सोब्रवीज्ज्यायाद्वा अतोस्मिधेह्येव मेनामेति तमब्र-
वीदीशानोऽपीति तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ।
ईशान आदित्योऽस्य सर्वस्येष्टो सोऽब्रवीदेशत्वात्वा अस्मि नात्मतः
परोनामेधा इति ।

अथ वृषभपरीक्षा

मत्स्यपुराणे, मनुस्वाच—

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य तु लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिञ्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्यउवाच—

‘धेनुमादौ परीक्षेत् स्वर्गिणां लक्षणान्विताम् ।

अव्यङ्गमपिरिक्लिष्टां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धवज्रां तथैव च ।

मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामनुद्धताम्” ।

आवर्त्ते दक्षिणावर्त्ते - युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्ते-वामतश्च विस्तीर्णजघना तथा ॥

मृदुसंहतता प्रौढी रक्तजिह्वा सुपूजिता ।

अस्यावहीधीस्फुटिता रक्ताजिह्वा तथा च या ॥

अनुस्नावितनेत्रा च शफैरविवर्णैर्दृढैः ।

वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुद्सन्निभैः ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनै रक्तैश्चैव कनीनकैः ।

सप्तचतुर्दशदन्ता भवेदस्यावतालुका ॥

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥

कर्णो नेत्रे ललाटञ्च पञ्च भास्करनन्दनाः ।
 समायतानि शस्यन्ते पुच्छः सासना च सक्थिनी ॥
 चत्वारश्च स्तना राजन्नवहयष्टौ मनीषिभिः ।
 शिरो ग्रीवा पुनन्त्येते भूमिपाल स्मृता दश ॥
 तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।
 उन्नतस्कन्ध - ककुदमृजुलाङ्गूल - भूषितम् ॥
 महाकटि - तटस्कन्ध - वैदूर्यमणि - लोचनम् ।
 प्रवालगर्भ - श्रृङ्गाग्रं सुदीर्घ - ऋजु-बालधिम् ॥
 नवाष्टदश - संख्यंस्तु तीक्ष्णागैर्दशनैः शुभैः ।
 मल्लिकाक्षश्च मोक्तव्यो गृहेऽपि धनधान्यदः ॥
 स्वस्तिकाकारश्रृङ्गाश्च मेघौघसदृशस्वनाः ।
 महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमागङ्गागमिनः ॥
 महोरस्का महेष्वासा महाबल - पराक्रमाः ।
 शिरः कर्णो ललाटश्च बालधिश्चरणानि च ॥
 नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रमस्तिवषः ।
 श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णानि तु विशेषतः ॥
 भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रलम्बस्थूलबालधिः ।
 पुरस्तादुन्नतो नीचः पृष्ठतश्च प्रशस्यते ॥
 शक्तिध्वज - पाताकाभा येषां मूर्ध्नि विराजते ।
 अनड्वाहस्तु ते धन्या वित्तजीवद्वयावहाः ॥
 प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते द्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।
 समुन्नतशिरो ग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥
 रक्तश्रृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।
 श्रृङ्गैः प्रवालसदृशैर्वास्ति धन्यतरस्ततः ॥
 वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।
 श्वेतो रक्तश्च गौरश्च कृष्णाः पाटल एव च ॥
 भद्रिणस्तिलपृष्ठश्च सवलः पञ्चकालकः ।
 पृथुकर्णो महास्कन्धः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत् ॥
 रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तश्रृङ्गतलो भवेत् ।

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य तु शस्यते ॥
 स्निग्धरक्तेन वर्णेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते ।
 काञ्चनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजः मनः ॥
 यस्य प्रगायते श्रृङ्गे श्वमुखाभिमुखे तथा ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥
 मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ।
 श्वेतो मार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेक्षणः ॥
 करटः कपिलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।
 सर्वपादसितो यश्च द्विपादः श्वेत एव च ॥
 “कपिञ्जलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरसन्निभः ।
 आकर्णमूलाच्छ्वेतस्तु मुखं यस्य प्रकाशते ॥
 नान्दीमुखश्च विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।
 श्वेतञ्च जठरं यस्य भवेत्पृष्ठञ्च गोपतेः ॥
 वृषभश्च समुद्राख्यः सततं कुलवर्द्धनः ।
 मल्लिका चित्रपुष्पस्तु धन्यो भवति पुङ्गव ॥
 कमलैर्मण्डलैश्चापि चित्रो भवति प्राज्यदः ।
 अतिसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥
 एते धन्यास्तथाऽधन्यान् कीर्तयिष्यामि ते नृप ।
 कृष्णताम्रौ दधानाश्च रुक्मशृङ्गशफाश्च ये ॥
 असतदन्ता हस्ताश्च व्याघ्रचर्मनिभाश्च ये ।
 ध्वाक्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषिकसन्निभाः ॥
 कुब्जाः काणाश्च खञ्जःश्च केकराक्षास्तथैव च ।
 विशेषतः श्वेतपादा उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥
 नैते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्यास्तथागृहे ।
 मोक्तव्यानाञ्च धार्याणां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 स्वस्तिकाकारश्च शृङ्गाश्च पूर्णाभ्रसदृशस्वनाः ।
 महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥
 महोरस्का महेष्वासा महाबल - पराक्रमाः ।
 शिरः कर्णौ ललाटञ्च बालधिश्चरणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रमस्त्विवः ।
 श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥
 एते धार्याः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।
 धारिता यदिवा मुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ।
 चरणानि मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।
 लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
 वृष एव स मोक्तव्यो नैव धार्यो गृहे भवेत् ।
 तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
 गौरी वाप्युद्धृत्कन्यां नीलम्वा वृषमुत्सृजेत् ।
 एवं वृषं लक्षणसन्नियुक्तं गहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।
 मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा भोक्षो गतिञ्चाहमतोभिधास्ये ॥

तदयं संक्षेपः — सुशीला, सुलक्षणा, अव्यङ्गा, अपरिक्लिप्ता, जीवद्वत्सा,
 अरोगिणी, स्विग्धवर्णा, स्निग्धरक्ता, मनोहराकृतिः, सौम्या, सुप्रमाणा,
 अनुद्धता, दक्षिणभागे दक्षिणवर्त्तं वामभागे च वामावर्त्तं युक्ता, मृदुसंहतता-
 म्रौष्ठी, दीर्घा स्फुरितरक्तजिह्वा, अनाविलनेत्रा, अविरलसुदृढशफा, वैदू-
 र्यमधुवर्णनेत्रतारका, जलबुदबुदनिभे रक्तस्निग्धे नयने यस्यास्तादृशी, रक्तकनी-
 निका, सप्तचतुर्दशदन्ता, अवितालुका, उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिद्वयं श्रोणी च
 षडपि यस्या उन्नतानि, कण्ठे नेत्रे ललाटञ्च पञ्च तथा प्रांशु सास्ना सक्थिनी
 चत्वारस्तनाः शिरोग्रीवा च दश समायता, एतादृश्या धेनोः पुत्रः उन्नतस्कन्ध-
 ककुत् ऋजुलाङ्गूलः, महाकर्ण्डितः, महास्कन्धः, वैदूर्यसदृशलोचनः, सुदीर्घ-
 बालधिः, नवाष्टदशसंख्यैस्तीक्ष्णाग्रैर्दन्तैर्युक्तः, स्वस्तिकाकारशृङ्गः, मेघौघ-
 सदृशस्वनः, महाप्रमाणः, मत्तमातङ्गगामी, महोरस्कः, महेष्वासः महाबल-
 पराक्रमः । शिरःकर्णे ललाटञ्च बालधिश्च बलानि च समायतदीर्घानि प्रश-
 स्तानि । नेत्रे पार्श्वे च शुक्लस्य कृष्णानि कृष्णस्य शुक्लानि प्रशस्यन्ते ।
 भूमिस्पर्शिलाङ्गूलः, प्रलम्बस्थूलबालधिः, पुरस्तादुन्नतः, पृष्ठतो नीचः, शक्ति-
 ध्वजयताकान्तमलाञ्छितशिराः प्रशस्यते । प्रदक्षिणविनिवर्त्ती समुन्नतशिरो-
 ग्रीवः शिरोश्वेतवर्णः, समरक्तशृङ्गाग्रनयनः प्रशस्ततरः । तथा ब्रह्मणस्य
 ताम्रकपिलः श्वेतैकवर्णश्च, रक्तैकवर्णः क्षत्रियस्य कृष्णैकवर्णो वैश्यस्येति

यथाक्रमं वर्णानां प्रेशस्ताः । पृथुवर्णः, महास्कन्धः, सूक्ष्मरोमा, रक्ताक्षः, कपिलः, रक्तशृङ्गः, श्वेतोदरः, कृष्णपृष्ठः, एतादृशो ब्राह्मणस्य । स्निग्ध-
रक्तः क्षत्रियस्य काञ्चनाभो वैश्यस्य कृष्णः शूद्रस्य चेति । यस्य तु प्रागायते स्वमु-
खाभिमुखे वा शृङ्गे स सर्वेषां वर्णानां शस्तः । चरणानीत्यादि चत्वारः पादाः
मुखं पुच्छञ्च श्वेतानि शरीरं लाक्षारससवर्णं च यस्य स नीलः, स गृहे न धार्यः
किन्तु मोक्तव्य एव अस्य तूत्सर्गो मोक्षफलकः । इममेवोपक्रम्य एवं वृषलक्षणसं-
युक्तमिति मत्स्यपुराणेऽभिधानात् । अन्यस्य तु उक्तलक्षणकस्य वृषोत्सर्गो वृष-
वत्सतरीरोमसमसंख्यक-बहुवर्षकोटिसहस्रावच्छिन्न - रुद्रलोकमहितत्वसहस्ररत्न-
पात्रकनकपात्राधिकरणक-हविदानजन्यतृप्तिरसम-तृप्तिवृषोत्सर्गोद्देश्यस्य पितु-
र्भवति । यत्तु उत्सुष्टो वृषभो यदा पयः पिवति, शृङ्गेण भुवमुल्लिखति, जले
लाङ्गूलमुत्क्षिपति, गोभिश्च क्रीडति तत्तत्कालीन बहुतरं फलं वृषोत्सर्गस्य
लिखितं तन्न युक्तम् । तत्तत्क्रियाकरणोपाधिकं हि तत्फलम्, तदधिकरणे सर्व-
थैवासम्भवतीति तत्कलस्य नित्यसंशयान्न तत्फलकामस्यात्राधिकारः ।

इदं तथा विश्वजिन्यायसिद्धः स्वर्गो वा कार्तिक्यादौ वृषोत्सर्गस्य फलम् ।
प्रकृतशावाशौचान्ते तु शय्यादानादि पञ्चसाधारणोत्सर्गः प्रेतलोकविमुक्ति-
पूर्वस्वर्गलोकप्राप्तिफलकः एकादशाहश्राद्धे तु क्षतादिना प्रतिबन्धे तदन्ते
क्रियामाणे शय्याकाञ्चनपुरुषकपिलगवीदानानि दम्पतीपूजा वृषोत्सर्गो च न
भवन्ति । प्रकृतशावाशौचान्तरूप - देशितकालाभावात् श्राद्धे विहितकाला-
भावाद् व्यस्तवस्तूत्सर्गो भवति, तस्य श्राद्धोत्तरसमयकृत्यत्वात् । श्राद्ध-
प्रयोगान्तर्गतन्तु छत्रोपानहमाचरन्ति । तदप्ययुक्तम्, श्राद्धशरीरभिन्नस्य तस्य
भिन्नफलकस्य तदा प्रापकाभावात् ।

नच प्रयोगविधिरेवायं प्रापकः तस्य प्रापकत्वाभावात् । विधिरिह प्राप-
यति न तु प्रयोगविधिरिति । नतु प्रेतषोडशी तावत् काम्या । प्रेतत्वविमु-
क्तिरूपफलश्रुतेः । काम्यापूर्वाञ्च सर्वाङ्गसम्पन्ने नैव कर्मणा जन्यते । अपात्रके च
कर्मणि बहुतराङ्गहानिस्तस्मात्प्रेतषोडशी सपात्रकैव कार्या । एवमेव सोपान
लिखनमपीति केचित् । तत्रोच्यते-सोपानकृतो हि पूभाकराः, ते तु स्वसिद्धा-
न्तावष्टम्भेन निवद्धन्तु नाम किन्तु तन्मतं मुनिवचनविरुद्धम् । तथाहि—
एकाहे द्वादशाथवेति तावन्मुनिवाक्यम् । तच्चभुर्दशानां साग्निकानां तथा

सपिण्डीकरणस्य च सपात्रकत्वे सर्वथा न घटते, नह्येतावान् श्राद्धप्रयोगराशिः सपात्रको रोहिणसमाप्तिपर्यन्तेन केनापि कर्तुं शक्यते तस्मात्तत्रापात्रकत्वे सर्वत्रापात्रकतैवास्तु नत्वाद्यश्राद्धे सपात्रकत्वमन्यत्रापात्रकत्वमित्वद्धं जरती युज्यत इति ।

अथ प्रयोगः - अशौचान्तदिनचरमायां पूतः सन्ध्यायां मौशलस्नानं कृत्वा ततः सूर्योदये सति वैधस्नानं ततः सन्ध्यावन्दनं ततः पितामहादि तर्पणन्ततः पञ्चदेवतापूजनं कृत्वा शय्यादानादि उदकुम्भश्राद्धात् कर्म समाप्य वैश्वदेव-होमवलि-पितामहादि-नित्यश्राद्धान्तं कर्म कृत्वा ब्राह्मणो यजमानश्चेच्छ्राद्धदिन-मिवान्यान् एकादशब्राह्मणान् पृथुकादिनापि भोजयेत् । पशुना चेच्छ्राद्धं कुर्वीत तदा ओं पित्रेत्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यपसव्येन कुशत्रयोदकेन पशुं प्रोक्षेत् ।

अथाद्यश्राद्धप्रयोगः ।

आवृत्ते परिक्षिप्ततिलसिद्धार्थे बद्धच्छागे रजस्वलामद्यपस्वैरिणी - परपूर्वापति-काकोलूकगृध्राद्यनवलोकिते स्थाने सपिण्डस्त्रिया पाके प्रारब्धे यजमानः शुचिः शुक्लस्तद्दिनक्षालितद्विवासाः वामहस्तधृतबहुकुशो दक्षिणानामिकाधृतकुश-त्रयसुर्वणरजतपवित्रो भवेत् । तत्रक्रमः - ओं सोपकरणशय्यायै नमः ३ । ओं ब्राह्मणाय नमः ३ । इमां सोपकरणशय्यां ददानि इति द्विजकरे जलदानं, ओं ददस्वेति तेनोक्ते कुशोदकेन शय्यामभिषिच्य कुशादिकमादाय ओमद्याशौ-चान्तद्वितीयेह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य स्वर्गकाम इमां सोपकरणशय्यां विष्णुदैवताममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति कुशत्रय-तिलजलैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्तमध्ये दद्यात्, ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । स्व-र्गपदानन्तरन्तु प्राप्तिपदं न देयम्, स्वर्गार्थकत्वे पौनरुक्त्यात् । तद्विद्वानर्थ-कत्वेऽकाम्यत्वात् । स्वर्गप्राप्तिर्हि समवायलक्षणा । सा चाकाम्या विश्व-जिन्यायेनास्पृष्टा च, स हि न्यायः स्वर्गमात्रं स्पृशति साम्यात्, स्वर्गः स्वर्गान् प्रत्यविशेषादिति तत्राभिधानात् । ततः ओमद्य कृतैतत् सोपकरणशय्यादान-प्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तु-भ्यमहं सम्प्रददे इति द्विजदक्षिणकरे दद्यात्, ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् ।

ततः सदक्षिणेन दक्षिणहस्तेन ब्राह्मणः शय्यां स्पृशेत् । ततः ओं फलवस्त्र-
समन्वितकाञ्चनपुरुषाय नमः ३ । ओं ब्राह्मणाय नमः ३ । ओं इमं फलवस्त्र-
समन्वित—काञ्चनपुरुषं ददानीति द्विजकरे जलदानं ओं ददश्वेति प्रतिवचनम् ।
ततः काञ्चनपुरुषं कुशोदकेन प्रोक्ष्य ओमद्याशौचान्त—द्वितीयेह्नि अमुकगोत्र-
स्य पितुरमुकप्रेतस्य स्वर्गकाम इमं फलवस्त्रसमन्वित—काञ्चनपुरुषं
विष्णुदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
ब्राह्मणदक्षिणहस्तमध्ये दद्यात् ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । तत ओमद्य
कृतैतत्फलवस्त्रसमन्वित—काञ्चनपुरुष—दानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवत-
ममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति द्विज-
दक्षिणकरे दद्यात् , ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततः सदक्षिणेन दक्षिणहस्तेन
ब्राह्मणः काञ्चनपुरुषं स्पृशेत् ।

यत्त वृषोत्सर्गकरणेऽपि एकादशाहे दम्पतिपूजनं तन्मन्दम्, प्रापका-
भावात् । तद्धि वृषोत्सर्गस्याङ्गं प्रधानं वाऽस्तु सर्वथा नैरन्तर्येण कार्यम्,
आनन्तर्यवाचित्वबलात् । अतएव आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा सवनीयं पशु-
मुपाकरोतीति श्रवणाद् त्रैकृताश्विनग्रहग्रहण—सवनीयपशूपाकरणयोः नैर-
न्तर्यबलात् प्रकृतस्याग्नीषोमीय पशूपाकरण-सवनीयपशूपाकरणयोः क्रमस्य
भङ्गोऽप्यङ्गीक्रियत इति ।

अथ दक्षिणहस्तात्कुक्षत्रयमपसार्य ओमद्याशौचान्तद्वितीयेह्नि अमुकगो-
त्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य स्वर्गकामो द्विजदम्पती अहं पूजयिष्ये इति
मङ्गल्य एषोऽर्घः द्विजदम्पतीभ्यां नमः, इदमनुलेपनं द्विजदम्पतीभ्यां नमः,
पुष्पादिभिः ओंद्विजदम्पतीभ्यां नमः । एष घृपः, एष दीपः ओं द्विजदम्पती-
भ्यां नमः, एतानि ताम्बूलानि ओंद्विजदम्पतीभ्यां नमः, एतानि नैवेद्यानि ओं
द्विजदम्पतीभ्यां नमः, एतानि सिन्दूरनानाभरणवसांसि ओंद्विजदम्पतीभ्यां नमः ।
ततश्च द्विजदम्पतीं प्रणमेदलङ्कुर्वीत चेति । तत ओमद्याशौचान्तद्विती-
येह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य प्रेतलोकविमुक्ति—स्वर्गलोकप्राप्तिकामः
सोपकरण—वत्सतरीष्टकसहितवृषोत्सर्गमहं करिष्ये । वत्सतरीचतुष्टयपक्षेऽ-
ष्टपदस्थाने चतुष्टयपदं प्रयोज्यम् ।

अत्र तु प्राप्तिपदं प्रकृत्यनुरोधात् । तथा हि—

“अहन्येकादशे प्राप्ते यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकवियुक्तः सन् स्वर्गलोकं समश्नुते” ॥ इति ।

तत ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य कर्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गभूत—
होमकर्मणि कृताकृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्मकर्तुमेभिः पुष्पचन्दनताम्बूलहेमाल-
ङ्करणवासोयुगैरमुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणं ब्रह्मत्वेन त्वामहं वृणे
इति ब्राह्मणं वृणुयात् । ओं वृत्तोस्मीति प्रतिवचनम् । ओं यथा-
विहितं कर्म कुरु इति यजमानेनोक्ते ओं करवाणीति प्रतिवचनम् ।
ततः ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य कर्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गभूतहोम-
कर्मकर्तुममुकगोत्रममुकशर्माणं ब्राह्मणमेभिः होतृत्वेन पुष्पचन्दनताम्बूलहेमाल-
ङ्करणवासोयुगैः त्वामहं वृणे इति वृणुयात्, ओं वृत्तोस्मीति प्रतिवचनम् । ओं
यथाविहितं कर्म कुरु इति यजमानेनोक्ते ओं करवाणीति प्रतिवचनम् ।

ततो मण्डपस्यैशान्यां प्रागुदकप्रवणे देशे कुशत्रयेण हस्तमात्रमितां
भूमिं उदकसंस्थं परिसमुह्य कुशानैशान्यां परित्यज्य गोमयोदकेनोदक-
संस्थमेवोपलिप्य खड्गेन तदलाभे श्रुवमूलेन हस्तमात्रमुदकसंस्थं त्रिरुल्लिख्य
उल्लेखनक्रमेणानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मिलिताभ्यां पूर्वाग्रमुदकसंस्थं—रेखाभ्यो
मृदमुद्धृत्य वारिणा तद्देशमभ्युक्ष्य नवेन कांस्यपात्रेण तत्र प्रत्यङ्मुख-
मग्निमारोप्य अग्नेर्दक्षिणतः परिस्तरणभूमिमपास्य तत्र यज्ञियदारुमयं शुद्ध-
मासनं धृत्वा तदुपरि प्रागग्रान् कुशान् धृत्वा ब्रह्माणं वह्निहस्तं वह्नेर्वीर्य-
व्यात् प्रदक्षिणमानीयोदङ्मुखं तस्मिन्नासने उपवेशयेत् ।

ततोऽग्नेरुत्तरतः स्तर भूमितो वह्निः कुशत्रयं प्रागग्रमुत्तराग्रम्वा धृत्वा
तत्र सान्तरालं धृतपात्रं जलदुग्धधारणयोग्यं पुरतः कृत्वा तत्रैकत्रभागे
दुग्धं निधाय वह्निषाच्छाद्य ब्रह्माणो मुखमवलोक्य धृतकुशोपरि निदध्यात् ।
ततो मुष्टिमात्रमुपमूल—सकृन्मूलं वह्निरादाय वामहस्ते धृत्वा दक्षिणहस्तेन
ऐशानीतः सौम्यान्तसंलग्नमेव परिस्तरणं कुर्यात् । आवृत्तिसामस्त्ये प्रद-
क्षिणमिति श्रौतकात्यायनात् । यत्तु परिस्तीर्य पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्त-
रत इत्युदकसंस्थमित्याश्वलायनेनोक्तम्, तदृग्वेदपरम्, तस्य तत्सूत्रकारत्वात् ।

ततोऽग्नेरुत्तरतः प्रणीतापर्यन्तमर्थवदासादनम् । तद्यथा पवित्रच्छेदनार्थं कुश-
त्रयं पवित्रकरणार्थं साग्रं गर्भगर्भिव्यतिरिक्तं कुशपत्रद्वयं प्रीक्षणीरपोधत्तुं
ताम्रस्थालीं पायसचरुञ्च मृत्तिकास्थालीं श्रुवसम्मार्जनार्थं कुशत्रयं उपय-
मनार्थं वेणीरूपकुशत्रयं होतृप्रादेशमितपलाशसमित्त्रयं श्रुवज्यं तण्डुलान्
दुग्धमेवमासाद्य उत्तरतः पीष्टं सिद्धमेव पिष्टं यवमयंचरुं ब्रह्मदक्षिणार्थं
पूर्णपात्रं होतृदक्षिणार्थं वस्त्रयुगसुवर्णकांस्यान्युपकल्पयेत् ।

ततो मौनी आसादितकुशपत्रद्वयमादय प्रादेशमात्रं सम्माय पवित्र-
च्छेदनकुशैः छिदाकरणीभूतैश्छित्वा तान् कुशानपास्य सपवित्रकरणेण प्रणी-
तोदकं त्रिःप्रीक्षणीपात्रे निधाय तत उदगाग्रे पवित्रे प्रीक्षणीपात्रे निधाय
व्यस्तहस्ताभ्यां प्रान्तयोधृत्वा तज्जलं त्रिरुतपूय ततस्तत्पात्रं दक्षिण-
हस्तेनादाय वामहस्ते धृत्वा मूले दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन पवि-
त्रेण तासामपां त्रिरुद्विङ्गनं कुर्यात् । ततः प्रणीताजलेन पात्रस्थाः प्रीक्षणीर-
पोभिभिच्य ताभिः प्रीक्षणीभिरद्विर्यथाऽसादितं वस्तु आसादनक्रमेण सकृ-
त्प्रीक्ष्य शेषजलसहितं तत्पात्रं प्रणीताग्न्योरन्तराले निधाय आज्यस्थाल्या-
माज्यं निरुप्य चरुस्थाल्यां तण्डुलान् प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन तांस्त्रिःप्रक्षाल्य
तत्र प्रणीतोदकं दुग्धञ्च प्रक्षिप्य स्वयं चरुं गृहीत्वा ब्रह्मणा चाज्यं ग्राहयित्वा
प्रदक्षिणीकृत्याग्निपूर्वेणानीय दक्षिणतः पायसचरुं श्रपनार्थं युगपदग्नौ निधाय
ज्वलदुलकं हविर्द्वयोपरि प्रदक्षिणं भ्रामयित्वा अग्नौ क्षिप्तवा दक्षिणहस्तेन
श्रुवमादाय प्रागग्रमधोमुखं प्रतप्य उत्तानीकृत्य सम्मार्जनकुशैराभ्यन्तरतोऽग्रा-
न्मूलपर्यन्तं मध्यैर्मध्यतः मूलैर्वाह्यतो मूलादग्रपर्यन्तं श्रुवस्य सम्मार्जनं प्रणी-
ताद्भिरभ्युक्षणं पुनः प्रतपनम्, स्तृतबर्हिषःस्वपुरतो धारणं ततः पाके वृत्ते-
स्वयमाज्यमुद्वास्याग्निपश्चिमेनानीय प्रणीतोत्तरतः पृथमं निधाय चरुं तथै-
वोद्वास्याज्यपश्चिमेनानीय आज्योत्तरतो निधाय स्वपुरतः श्रुवोत्तरे आज्यं
तदुत्तरतश्चरुं निधाय प्रीक्षणीतः पवित्रे समानीय आज्ये प्रीक्षणीवदुत्पवनं
ततः पवित्रे प्रीक्षणीपात्रे निधाय आज्यमवेक्ष्य सत्यपद्रव्ये तन्निरस्य प्रीक्ष-
ण्युत्पवनं निधाय पायसचरोत्तरतः पूर्वसिद्धपिष्टकचरुं निधाय होमसमा-
प्तिपर्यन्तमुपयमनकुशैर्वामकरे उपग्रहं विधाय दक्षिणानामिकायां कुशत्रयं-
धृत्वा प्रजापतिं चिन्तयन्नुत्तिष्ठन् प्रागग्रघृताक्त - समित्त्रयं वह्नी क्षिपेत् ।

तत उपविश्य प्रोक्षणीयुदकेन सहविष्कर्मणि पर्युक्ष्य पवित्रे प्रणीतापात्रे निधाय प्रोक्षणीपात्रं स्वस्थाने निदध्यात् । ततो ब्रह्मणाकरवर्हिषादक्षिणे वाहाव-
न्वारब्धे दक्षिणजानु नमयित्वा संसूत्रं विनैवाज्येन जुहुयात् । तद्यथा यज-
मानस्तावद्धविर्भिर्यजते होता मन्त्रं पठति । यजमानो हविस्त्यजति इदं
न ममेति । ततो होता हविः प्रक्षिपति । अत्र चायं क्रमः— होता मन्त्रपाठेन-
हविर्भागिन्यां देवतः यां प्रकाशितायां तदैव मन्त्रप्रकाशित—शशिशेखराद्युपेतां
तामुद्दिश्य यजमानो हविस्त्यजति इदं न ममेत्यादिना मानसव्यापारेण । ततो
होता मन्त्रपाठानुदमेव स्वाहेति शब्देन पूर्णेन स तावद्धव्यौ हविः प्रक्षिपति ।
प्रत्याहुत्येवम् । एतावता यागो होमीभूतः । ततो यस्य शलायाम् इदं सूर्याये-
त्यादिकमपि व्याह्रियते स तथा व्याहरति अदृष्टार्थं स्वशाखानुरोधात् ।
अतएव इदमग्नये इति त्याग इत्यादि पद्धतिलिखनं तच्छाखानुरोधेनादृष्टार्थमि-
त्यवगन्तव्यम् । अन्यथा चतुर्ष्वपि वेदेषु तादृशस्त्यागः स्यात् । स च नास्ति ।
किञ्च, याजमानिकस्त्यागो मानसः न च प्रत्याहुति तेन मनसा तत्र क्रियत एव ।
ऋत्विजस्तु त्यागे यागात्मके नाधिकारः, अयदृष्टत्वात् हविषि स्वत्वाभावाच्च ।
यत्र तु यजमान एव होता तत्र मन्त्रं पठित्वा इदं न ममेति मनसा त्यक्त्वा
हविः प्रक्षिपति । शेष द्वैतनिर्णये । तदित्थं प्रयोगः । इह रतिरित्यादीनां चतुर्णां
देवा ऋषयोऽग्निर्देवता यजूंषि सत्रोत्थाने विनियोगः— ओं इह रतिः स्वाहा इद-
मग्नये । ओं इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये । ओं इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये । ओं
इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये । उपसृजन्निति द्वयोर्देवा ऋषय उष्णिक्छन्दो-
ग्निर्देवता सत्रोत्थाने विनियोगः— ओं उपसृन्धरुणं मात्रे वरुणो मातरन्धयन् स्वाहा
इदमग्नये । ओं रायस्पोषमस्मासुदीधरत् स्वाहा इदमग्नये । ततः संसूत्रधार-
णपूर्वकं प्रागृजुर्गनेर्दक्षिणभागे मनसा ओं प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।
अग्ननेरुत्तरभागे प्रागृजु—ओं इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय । तत उत्तरपूर्वाद्धिं
ओं अग्नये स्वाहा इदमग्नये । दक्षिणपूर्वाद्धिं ओं सोमाय स्वाहा इदं सोमाय ।
इत्याधाराज्यभागौ हुत्वास्तु चा पायसं पिष्टकमेकञ्चादाय समिद्धतमेऽनौ संस्त्र-
वंविनैव दक्षिणाद्धविदानभूतेन पायसेन जुहुयात् । ओं अग्नये स्वाहा इदमग्नये ।
ओं रुद्राय स्वाहा इदं रुद्राय । ओं शर्वाय स्वाहा इदं शर्वाय । ओं पशुपतये
स्वाहा इदं पशुपतये । ओं उग्राय स्वाहा इदमुग्राय । ओं अशनये स्वाहा इद-

मशनये । ओं भवाय स्वाहा इदं भवाय । ओं महादेवाय स्वाहा इदं महा-
देवाय । ओं ईशानाय स्वाहा इदमीशानाय । इति हुत्वा दक्षिणाद्धाविदानभूतेन
पिष्टकेन जुहुयात् । पूषागा इति गौतमऋषिर्गायत्रीछन्दः पूषादेवता पौष्ण-
होमे विनियोगः । ओं पूषा अन्वेतुनः पूषा रक्षतु सर्वतः, पूषावाजं सनोतुनः
स्वाहा इदं पुष्णे । ततः पयसपिष्टकाभ्यामुत्तराद्धाविदानभूताभ्याम् ओं अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते ।

ततोऽग्नये मध्यभागे आज्येन—प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्रीछन्दोऽग्निर्देवता महा-
व्याहृतिहोमे विनियोगः । ओं भूः स्वाहा इदं भूः । प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्-
छन्दो वायुर्देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ओं भुवः स्वाहा इदं भुवः । प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दः सवितादेवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ओं स्वः स्वाहाय
इदं स्वः । त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौदेवते आज्य-
होमे विनियोगः । ओं त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवया सिसीष्ठाः
यजिष्ठो वल्लितमः शोशुचानो विश्वाद्देषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा इदमग्नीवरुणा-
भ्याम् । स त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौ देवते आ-
ज्यहोमे विनियोगः । ओं सत्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्यु-
ष्टी अवयक्ष्वनो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरु-
णाभ्याम् । अयाश्चाग्न इति प्रजापतिर्ऋषिः पङ्क्तिछन्दोऽग्निर्देवता आज्यहोमे
विनियोगः — ओं अयाश्चाग्नेऽम्यनभिश्चस्तिपाश्च सत्वमित्र मया असि, अयानो
यज्ञं वह्यास्ययानो घेहि भेषजं स्वाहा इदमग्नये । ये ते शतिमिति शुनःशेषऋषि-
स्त्रिष्टुप्छन्दोऽग्नीवरुणौ देवते आज्यहोमे विनियोगः—

ओं येते शतं वरुणो सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता महान्तः । तेभिर्घ्नोऽथ
सवितो विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु मरुतः स्ववर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे
विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्ववर्केभ्यः । उदुत्तममिति शुनःशेष-
ऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणो देवता आज्यहोमे विनियोगः ओं उदुत्तमं वरु-
णपाशमस्मद बाधमं विमध्यमं श्रथाय अथावयमादित्यवृते तवानागसो अदि-
तये स्याम स्वाहा इदं वरुणाय । ततः ओं प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापतये,

इति मनसा । ततः संश्रवप्राशनमाचमनञ्च विधाय पवित्राभ्यां शिरः-
 प्रभृतिभार्जनम् । ततः सुमित्रियान इति यजुषः परमेष्ठीऋषिरापोदेवता
 मार्जने विनियोगः—ओं सुमित्रियान आप औषधयः सन्तु इति मन्त्रेण मार्जनम् ।
 दुर्मित्रिया इति यजुषः परमेष्ठीऋषिरापोदेवता प्रणीता निनयने विनियोगः ।
 ओं दुर्मित्रयास्तस्मै सन्तु योस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्टमः इति मन्त्रेण
 प्रणीतोदकमैशान्यां निनयेत् । ततः फल्गुष्पांविनेन घृतेन मूर्ध्निनिन्दिव
 इति भारद्वाजऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वैश्वानरो देवता पूर्णहोमे विनियोगः । ओं
 मूर्ध्नि दिवो अरति पृथिव्या वैश्वानरमृत आज्ञातमग्निं कवि सम्राजमति-
 थि जनानामासन्ना पात्रं जनयन्तदेवाः स्वाहा इदमग्नय इति होता यजमान—
 सहितः पूर्णाहुतिं कुर्यात् । ततः स्तरणक्रमेण बर्हिस्तथाप्याज्येनाभिधार्य हस्ते-
 नैव देवागातुविद इति परमेष्ठीऋषिर्यजुर्वेदो देवता यजुर्बर्हिर्होमे विनियोगः ।
 ओं देवागातु विदोगातु वित्वागातुमित मनसस्पत इमं देव यज्ञं स्वाहा
 वातेधाः स्वाहा इदमग्नये इति बर्हिर्होमं कुर्यात् । ततो यजमानः कुशत्रय—
 तिलजलान्यादाय ओमद्य कर्त्तव्य—वृषोत्सर्गाङ्गभूतहोमकर्मणि कृतैतत् कृता-
 कृतावेक्षणरूपब्रह्मकर्मप्रतिष्ठार्थमिदं पूर्णपात्रं प्रजापतिदेवतममुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे ब्राह्मणाय ब्रह्मणे दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणान्दद्यात् ।
 ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततो ब्रह्मसन्तोषार्थं किञ्चिदद्यात् । ततो वस्त्र-
 युग—कांस्यान्युपनीय कुशादिवस्त्रमादाय ओमद्य कर्त्तव्यवृषोत्सर्गाङ्गभूत—कृतै-
 तद्धोमकर्मप्रतिष्ठार्थमेतानि वस्त्रयुगसुवर्णकांस्यानि बृहस्पतिवह्निचन्द्रदैव-
 तानि अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय होत्रे दक्षिणान्तुभ्यमहं
 सम्प्रददे, इति होत्रे दक्षिणान्दद्यात् । ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् ।
 ततो यजमानो दक्षिणानामिकाधृत—सुवर्णरजतकुशत्रयपवित्रः रुद्रान्
 जपेत् । तद्यथा रुद्राध्यायस्य परमेष्ठीऋषिर्नमस्त इति गायत्रीछन्दो
 यातेयामिषु शिवेन वचसेति तिसृणानुष्टुप्छन्दोऽध्यवोचदसौय इति
 तिसृणां पंक्तिच्छन्दो नमोस्त्वित्यादि नमस्त इत्यन्त सप्तानामनुष्टुप्छन्दो
 मान इति द्वितीयस्य कुत्सऋषिर्जगतीछन्दः एकरुद्रोदेवता नमो हिरण्य-
 वाहव इत्यादीनि यज्ञं पि बहुरुद्रदैवत्यानि द्रापे अन्धस इत्युपरिष्ठाद्बृहती
 छन्द इमारुद्रा इति कुत्सऋषिर्जगत । छन्दो यात इत्यनुष्टुप्छन्दः
 परितो मीढुष्टम इति त्रिष्टुप्छन्दो विकिरिद्रविलोहित सहस्राणि
 सहस्रश इत्यनुष्टुप्छन्दो असंख्याता इत्यादिदक्षाना मनुष्टुप्छन्दो

बहुरुद्रोदेवता नमोस्त्विति त्रीणि यजूंषि बहुरुद्रदेवत्यानि जपेवि-
 नियोगः । ओ नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ।
 या ते रुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी तयानस्तन्वाशन्तमया गिरिशन्ताभिचा-
 कशीहि । यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरि—त्रताङ्कुरु
 माहिंसीः पुरुषञ्जगत् । शिवेन वचसा त्वा गिरिशाच्छाव्वदामसि । यथानःसर्व-
 मिज्जगदयक्ष्मं सुमनाऽअसत् । अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।
 अहींश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्यो धराचीः परासुव । असौ यस्ताम्रो
 अरुण उत ब्वभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशो वैषा
 हेड ईमहे । असौ योजवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उत्तैनङ्गोपा अदृश-
 न्नदृशन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः । नमोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे ।
 अथो ये अस्य सत्वानो हन्तेभ्योऽकरन्तमः । प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरान्त्यो-
 ज्याम् । याश्च ते हस्त इषवः पराता भगवोव्वप । विज्यन्धनुः कपाद्दिनो वि-
 शत्यो वाणवां उत । अने शन्नस्य या इषव आभुरस्य निपङ्गाधि । या ते हेति-
 र्मीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः । तयास्मान् विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज ।
 परि ते धन्वनो हेतिरस्मान् वृणक्तु विश्वतः । अथो य इषुधिस्तवारो अस्मि-
 न्निधेहि तम् । अवतत्य धनुष्टवं सहस्राक्ष शतेषुधे । निशीर्य शल्यानां
 मुखाशिवो नः सुमना भव । नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे । उभाभ्या-
 मुतते नमो बाहुभ्यान्तव धन्वने । मानो महान्तमुतमानो अर्भक्स्मान् उक्षन्त-
 मुत मान उक्षितम् । मानोवधीःपितरस्मोत मातरस्मानः प्रियास्तन्वो रुद्ररी-
 रिषः । मा नस्तोके तनयेमान आयुषि मानो गोषुमानो अश्वेषुरीरिषः । मानो
 वीरानरुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्वा हवामहे ।

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः
 पशूनां पतये नमोनमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पृथ्वीनाम्पतये नमोनमो हरिके-
 शायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः । नमो बभ्रुशाय व्याधिनेऽन्नानां पतये नमो
 नमो भवस्य हेत्यै जगतां पतये नमो नमो रुद्रायाततायिने क्षेत्राणां पतये नमो
 नमः सूतायाहन्त्यै वनानाम्पतये नमः । नमो रोहितायस्थपतये वृक्षाणां पतये
 नमो नमो भुवन्तये वारिवस्कृतायौषधीनाम्पतये नमो नमो मन्त्रिणे वाणिजाय
 कक्षाणाम्पतये नमो नम उच्चैर्घोषायाक्रन्दयते पतीनाम्पतये नमः ॥

नमःकृत्स्नायतयाधावते सत्त्वानाम्पतये नमो नमः सहमानाय निव्याधिन
आव्याधिनीनां पतये नमो नमो निषङ्गिणे ककुभायस्तेनानां पतये नमो नमो
नीचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः । नमो वञ्चते परिवञ्चते स्तायूना-
म्पतये नमो नमो निषङ्गिण इषुधिमते तस्कराणां पतये नमो नमः सूकायिभ्यो
जिघांसद्भ्यो मुष्णताम्पतये नमो नमो सिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यो विकृन्ता-
नाम्पतये नमः ॥

नम उष्णीषिणे गिरिचराय कुलुञ्चानाम्पतये नमो नम इषुमद्भ्यो घन्वा-
यिभ्यश्च वो नमो नम आतन्वानेभ्यः पतिदधानेभ्यश्च वो नमो नम आयच्छद्भ्यो
स्यद्भ्यश्च वो नमः । नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो
जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो
धावद्भ्यश्च वो नमः । नमः सभाभ्यः सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोश्वेभ्योश्वप-
तिभ्यश्च वो नमो नम आव्याधिनीभ्यो विविद्ध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नम उग-
णाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वो नमः ।

नमो गणेभ्यो गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो
नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः ।
नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः
क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽर्भकेभ्यश्च वो नमः । नमस्त-
क्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कमरिभ्यश्च वो नमो नमो
निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः । नमः
श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये
च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥

नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो
गिरिशयाय च शिपिविण्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुभते च । नमो
ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे
च नमोग्र्याय च प्रथमाय च । नम आशवे चाजिराय च नमः शीघ्र्या
च शीम्याय च नम उम्भ्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च दीप्याय च ।

नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
चापगल्भाय च नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । नमः सोम्याय च प्रति-
सर्पाय च नमो याम्भ्याय च क्षेम्याय च नमः श्लोक्याय चावसान्याय च
नम उर्वर्याय च खल्याय च । नमो व्वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च
प्रतिश्रवाय च नम आशुषेणाय चाशरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च । नमो
व्विल्मिने च कर्वाचने च नमो व्वस्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय
च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च । नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो
निषङ्गिणे चेपुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सु-
धन्वने च ॥

नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः
कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च । नमः कूप्याय
चवट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च व्विद्युत्याय
च नमो वर्ष्यायचावर्ष्याय च । नमो व्वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च
वस्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च । नमः शङ्गवे च
पशुपतये च नम उग्राय च भीमाय च नमोग्रवधाय च दूरेवधाय च नमो
हन्त्रे च हनीयसे च नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥

नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च
नमः शिवाय च शिवतराय च । नमः पाय्याय चावर्याय च नमः प्रतरणाय
चोत्तरणाय च नमस्तीर्थाय च कूल्याय च नमः शप्याय च फेन्याय च ।
नमः शिकत्याय च प्रवाह्याय च नमः किशिलाय च क्षयणाय च नमः
कर्पादिने च पुलस्तये च नम इरिण्याय च प्रपथ्याय च ।

नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च नमस्तल्प्याय च गेह्याय च
नमो हृदय्याय च निबेष्ट्याय च नमः काट्याय च मह्वरेष्ठाय च । नमः
शष्क्याय च हरित्याय च नमः वांसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चो-
लप्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च । नमः पर्णाय च पर्णसदाय च नम
उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदने च नम इषुकुद्भ्यो धनु-
ष्ठुद्भ्यश्च वो नमो नमो वः विरिकेभ्यो देवानां हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो
नमो विक्षिणत्केभ्यो नम अनिर्हतेभ्यः ॥

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्रं नीललोहित आसाम्प्रजानामेषाम्पशूना-
म्माभेम्भारोङ्मोचनः किञ्च नाममत् । इमयारुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वी-
राय प्रभरामहे मतीः यथाशमसद्विपदे चतुष्पदे विव्वश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मि-
न्ननातुरम् । याते रुद्रशिवा तनूः शवाविश्वाहाभेषजी शिवारुद्रस्य भेषजी
तया नो मृड जीवसे ।

परि नो रुद्रस्य हेतिवृणक्तु परित्वेषस्य दुर्मतिरघायो अवस्थिरा—
मघवद्भ्यस्तनुष्वमीद्वस्तोकाय तनयाय मृड । मीढुष्टम शिवतम शिवो नः
सुमना भव । परमेवृक्ष आयुधन्निधाय कृत्तिव्वंसान आचर पिनाकं विभ्रदागहि ।
विवकिरिद्र विलोहित नमस्ते अस्तु भगवः यास्ते सहस्रं हेतयोऽन्यमस्म-
न्निवपन्तु ताः ॥

सहस्राणि सहस्रशो वाह्वीस्तव हेतयः
तासामीशानो भगवः पराचीना मुखाकृधि ॥
असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
नीलग्रीवाः शितिकण्ठादिवग्वरुद्रा उपश्रिताः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥
ये पथां पथि रक्षय ऐलवृदा आयु र्युधः ।
तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सूकाहस्ता निषङ्गिणः ।

तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥

येऽन्तेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिवतो जनान् ।

तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥

य एतावन्तश्च भूमीसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे ।

तेषां सहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषव स्तेभ्यो दश प्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रती-
चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वा स्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेपाञ्जम्भे दध्मः । नमोऽस्तुरुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वात
इषवः तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो
नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्वाष्मो यश्चनो द्वेष्टि तमेपां जम्भेदध्मः ।
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवस्तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रती-
चीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्वा-
ष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेपां जम्भेदध्मः ॥ इति ।

ततो बृषभमङ्कयेत्ययस्कारं ब्रूयात् । स च दक्षिणहस्तमूले बहिश्चक्रेण
वामहस्तमूले बहिस्त्रिशूलेन बृषभमङ्कयेत् । ततः सर्वावत्सतरीमध्यस्थं वृषं कुशो-
दकेन यजमानः प्रतिमन्त्रान्तं स्तपयेत् । तत्र करणमन्त्राः — हिरण्यवर्णा इति
ऋक् चतुष्टयस्याग्निऋषिस्त्रिष्टुप्छन्द आपोदेवता स्तपने विनियोगः ।

ओं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो यास्विन्द्रः ।

या अग्निङ्गर्भन्दधिरे सुवर्णास्तान आपः शंस्योना भवन्तु ॥

ओं यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम् ।

या अग्निङ्गर्भन्दधिरे सुवर्णास्तान आपः शंस्योना भवन्तु ॥

ओं यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्ष्यं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।

या अग्निङ्गर्भन्दधिरे सुवर्णास्तान आपः शंस्योना भवन्तु ॥

ओं शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्नोपस्पृशत त्वचम्मे ।

घृतश्च्युतः शुचयो याः पावकास्तान आपः शंस्योना भवन्तु ॥

शन्नोदेवीरिति दध्यङ्गाथर्वणऋषिर्गायत्री छन्द आपोदेवता स्तपने विनियोगः ।
ओं शन्नोदेवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु नः । इति ।

ततो लौहघण्टानूपुरकनकपट्टिकाभिवृषं वत्सतरीश्चालङ्कुर्यात् ।
ततो गायत्रीम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यधमर्षणं जपेत् । गायत्र्या ऋषामित्र ऋषि-
र्गायत्रीछन्दः सवितादेवता जपे विनियोगः । गायत्रीजपः । अधमर्षणं सूक्तस्या-
धमर्षणं ऋषिरनुष्टुप्छन्दो भाववृत्तो देवताऽऽश्वमेधा वभृथे विनियोगः । ओं
ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्यजायत ततः समुद्रो
अर्णवः समुद्रादर्णवादधि सम्बत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विष्वस्य
मिषतो वशी । सूर्यान् चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवञ्च पृथिवीञ्चा-
न्तरीक्षमथो स्वः ।

पुनरपि रुद्राध्यायं जपेत् । ततः पुरुषसूक्तं जपेत् । तद्यथा-षोडशर्च-
स्य पुरुषो नारायणऋषिः पञ्चदशानामनुष्टुभोऽन्त्यस्त्रिष्टुप् नारायणो देवता-
जपे विनियोगः । ओं सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । सभूमिं सर्वतस्पृ-
त्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् । पुरुष एवेद सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्ये
शानो यदन्नेनातिरोहति । एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोस्य
विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोस्येहा-
भवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि । ततो विण्डजायत
विराजो अधिपुरुषः । सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः । तस्माद्य-
ज्ञात्सर्वहुतः सम्भूतं पृषदाज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्रे वायव्या नारण्या ग्राम्या-
श्च ये । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मा-
द्यजुस्तस्मादजायत । तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावोह
जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः । तं यजं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्यासीत्किम्बाहू किमूरु पादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू
राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत । चन्द्रमा मनसो-
जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत । नाभ्या
आसीदन्तरिक्षं शिर्ष्णोद्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्द्विशः श्रोत्रात्तथा लोका-

अकल्पयन् । यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत वसन्तेऽस्यासीदाज्यं
ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः । सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञान्तन्वाना अवधान् पुरुषं पशुम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि
धर्माणि प्रथमान्यासन् । तेहनाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति-
देवा इति । ततः कूष्माण्डीश्च जपेत् । यद्देवा देवहेडनमिति ऋक्त्रयस्य प्रजा-
पतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्दोऽग्निवायुसूर्या देवता जपे विनियोगः । ओं यद्देवा
देवहेडनं देवासश्चक्रमावयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वं हसः ।
यदि दिवा यदि नक्तमेनासि चक्रमावयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वा-
न्मुञ्चत्वं हसः । यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनासि चक्रमावयम् । सूर्यो मा तस्मा
देनसो विश्वान्मुञ्चत्वं हसः इति । ततो वृषस्य दक्षिणकर्णे जपेत् । पिता वत्साना-
मिति प्रजापतिर्ऋषिः पंक्तिश्छन्दो वृषोदेवता जपे विनियोगः । ओं पिता वत्सा-
नां पतिरध्वन्यानामथो पिता महतां गर्गराणाम् । वत्सो जरायुः प्रतिधुक पी-
यूषामिक्षा वृतं तदुस्यरेतः । ओं वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।
वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥ इति मन्त्रद्वयं जप्त्वा, एत युवान-
मिति याज्ञवल्क्यऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो गावोदेवता वृषोत्सर्गे विनियोगः । वृश-
त्रयतिलजलान्यादाय - ओमद्याशौचान्तद्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रस्य पितुरमुक-
प्रेतस्यप्रेतलोकविमुक्तिः—स्वर्गलोकप्राप्तिकामो रुद्रदेवतं वृषमेतं युवानं पतिं वो
ददानि तेन क्रीडन्तीश्चरथप्रियेण । मानः साण्य जनुषा सुभगा रायस्पोषेण
समिषा सम्मदेम इत्युत्सृजेत् । ऋगर्थश्च-हे वत्सतर्यो वां युष्माकमेतं पतिं स्वा-
मिनं युवानं तरुणं ददानि त्यजानि । तेनैतेन वृषेणाग्रयेण सह क्रीडन्तीः खेलन्त्य-
श्चरथ । हे वत्सतर्यो, सूयमपि मा नोस्माकं न, नास्मत् स्वत्वविषयाः
किन्तु मया त्यक्ताः । वयं वृषस्य भवतीनार्षच त्यागेन रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या-
साप्तयजःमव्यापकेन इषा अन्नेन च सम्मदेम हृष्टा भवेम, सुभगा. लोकस्य प्रिया
इति ।

तत ऐशानीं दिशं पञ्चापि चालयेत्, पूजयेच्च । तत्र क्रमः— एषोर्धः
ओंवत्सतरीचतुष्टयसहितवृषाय नमः, इदमनुलेपनं ओंवत्सतरीचतुष्टय-
सहितवृषाय नमः । यदि वत्सतर्यष्टकं तदा तथा प्रयोगः । ततःपुष्पै-
र्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यैश्च ओं वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषाय नमः इति दद्यात् ।

ततो वत्सतरीचतुष्टयमध्यगतं वृषभमभिमन्त्रयेत् । तद्यथा-मयोमूरित्यादि
 यजुषां देवाऋषयोऽग्निर्देवता रुचन इत्यस्या देवाऋषयोऽनुष्टुप्छन्दोऽग्निर्देवता
 तत्त्वयामीत्यस्याः शुनःशेषऋषिस्त्रिष्टुप्छन्दो वरुणोदेवता स्वर्णकर्मः इत्यादीनां
 पञ्चानां यजुषां देवाऋषयोऽग्निर्देवता वत्सतरीमध्यस्थवृषाभिमन्त्रणे
 विनियोगः ओं मयोभूरभिमावाहि स्वाहा । मारुतोसि मरुताङ्गणः शम्भूर्मयो-
 भूरभिमावाहि स्वाहा । अवस्युरसि दुवस्वाँछम्भूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।
 ओं यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिन्नो अद्य
 सर्वाभी रुचे जनाय नमस्कृधि । ओं यावो देवाः सूर्ये रुचो गोषु अश्वेषु या
 रुचः, इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभीरुचन्नो घृतं बृहस्पते । ओं रुचन्नो धेहि
 ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नमस्कृधि । रुचं वैश्येषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ।
 ओं तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो
 वरुणे हवोध्यरुशं समान आयुः प्रमोषीः । ओं स्वर्णधर्मः स्वाहा । ओं
 स्वर्णविक्रंः स्वाहा । ओं स्वर्णशुक्रः स्वाहा । ओं स्वर्णज्योतिः स्वाहा ।
 ओं स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ।

ततः कृतापसव्यो दाक्षिणाभिमुखो वामजानु नमयित्वा शुष्कवासा
 दाक्षिणाग्रकुशत्रयोपरि यवतिलवृषपुच्छमोटकान्यादाय ताम्रपात्रादिना मन्त्रस्थं
 फलमुद्दिश्याञ्जलित्रयेण तर्पयेदनेन मन्त्रेण—

“ओं स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापितृप्तये ।
 मातृपक्षाश्च ये केचिद् ये चान्ये पितृपक्षजाः ॥
 गुरुश्चशुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।
 ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥
 वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां प्रीतिमुत्तमाम्, इति ॥

ततः कर्मकारमाहूयाभिमन्त्रयेत तस्मै दद्यात् । तत उत्सृष्टा
 ब्राह्मणान् श्रावयेत्— यत्किञ्चिद्विजने मयोत्सृष्टं तदन्यो न नयेत् ।
 नवाह्यं न तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् [क्वचित्] । ततो रुद्राग्निबहुसर्पिष्क-
 पायसं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथ कपिलादानम्

ओं सोपकरणं सवत्सकपिलगव्यै नमः ३ । ओं ब्राह्मणाय नमः ३ ।
इति सम्पूज्य इमां सोपकरणां सवत्सां कपिलां गां ददानिति द्विजकरे
जलदानम्, ओं ददस्वेति प्रतिवचनम् । ततः कुशत्रयसहितेन जलेन कपिला-
मभिषिच्य कुशादीन्यादाय ओमद्याशौचान्तद्वितीयेऽह्नि अमुकगोत्रस्य
पितुरमुकप्रेतस्य स्वर्गकाम इमां कपिलां गां हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रयुगा-
च्छन्नां कांस्योपदोहां मुक्तालाङ्गूलभूषितांताम्रपृष्ठां सवत्सां रुद्रदैवता-
ममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दद्यात् । ओं
स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततो दक्षिणाद्रव्यादिकमादाय ओमद्य कृतैतत्
सोपकरणसवत्सकपिलगवीदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रा-
यामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे । इति दक्षिणा-
न्दद्यात् । ततः प्रतिगृहीता ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततः सदक्षिणेन
दक्षिणहस्तेन गोपुच्छग्रहणं यथाशाखं कामस्तुतिञ्च कुर्यात् । तत्र माध्य-
न्दिनीयानां ओं कोऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामो दाता
कामः प्रतिगृहीता कामैतत्ते । यत्तु यथोक्तकपिलाया अलाभे केवलं
कपिला देयेति तन्न, काम्ये हि विशेषणासिद्धौ फलासिद्धेस्तिर्यगधिकर-
णेऽभिधानात् । तस्यैव शक्तावभिधानादिति । कथन्तर्हि प्रेतषोडश्यां श्राद्धीय
ब्राह्मणाद्यभावेपि फलसिद्धिः, तस्या आवश्यकत्वात् तस्यैव शक्ता-
वभिधानादिति ।

ततो महानद्यादौ सचैलं स्नात्वा तीर्थानि मनसा ध्यात्वा तज्जलेनात्मान-
मभ्युक्ष्योत्तरेदिति । सद्यःशौचे तु शय्यादिदाने— ओमद्याशौचान्तद्वितीये-
ह्नीत्यादिप्रयोगः कर्त्तव्यः । अशौचव्यपगम इति विष्णुसूत्रात् । अद्या-
शौचान्तद्वितीयेह्नीत्यस्य सम्पूर्णशौचे न्यायप्रप्तानुवादत्वात् !

ततः पाकेवृत्ते गृहं प्रविश्योपविश्य दक्षिणामुखः पादौ प्रक्षाल्य प्राङ्मुख
ऐशान्याभिमुखो वा चुलुकत्रयं ब्राह्मतीर्थेनाचम्य श्रोत्रवन्दनं कृत्वा पुनस्तथैव
श्रोत्रवन्दनान्तमाचमनं कृत्वा प्राङ्मुखः सिद्धमिति पाचिकां पृष्ट्वा तिलतैलेन
श्राद्धापवर्गस्थायिनं दीपं पित्रासनवामे दत्वा शङ्खचक्रधरं द्विभुजं पीतवाससं
पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् ।

“शङ्खचक्रधरं विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम् ।

प्रारम्भे कर्मणां कर्म पुण्डरीकं स्मरेद्धरिम्” ॥

इति विधेः अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोपि वा इत्यर्थवादाः । एवञ्च विध्यर्थवादैकवाक्यतया पुण्डरीकाक्षस्मरणविषयके कार्ये अन्तर्बहिः शुद्धिकामाधिकारिके अवगते स्मरणविधौ पुण्डरीकाक्षस्मरणक्रियया पर्यवसितेनाप्रोक्षितमित्यादिवाक्येन यच्छ्राद्धीयद्रव्यप्रोक्षणं विहितं तद्धिन्नं कर्म, तेन प्रोक्षणेन पुण्डरीकाक्षस्मरणान्वय इति निर्गलितम् । कुशत्रयतिलजलेन श्राद्धीयद्रव्याणि प्रोक्ष्य कुशत्रयतिलजलान्य दाय ओमद्यामुकगोत्रस्यपितुरमुक प्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिकामोऽद्यादि यथाकालं षोडशश्राद्धान्यहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य कुशत्रयं भूमौ त्यजेत् । एकादशमासिकाभ्यन्तरेऽधिमासपाते षोडशस्थाने सप्तदशपदं प्रयोज्यम् । ततः पुनः कुशत्रयादिकमादाय ओमद्यामुकगोत्रस्यपितुरमुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडशश्राद्धान्तर्गताद्यश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य परकीयभूमौ श्राद्धकरणपक्षे भूस्वामिपितृभ्यः श्राद्धीयान्नाग्रभागं पितरं त्या दद्यात् । तच्चेदानीन्दानेप्यनङ्गव्यवहारः । “उपविश्य जपेद्धीमान् गायत्रीं तदनुज्ञयेति वाक्यबलेन गायत्रीजपस्यैव श्राद्धप्रयोगपथमकर्मत्वात् । सेकस्य च श्राद्धपूर्वसमयमात्रकर्तव्यत्वात् सङ्कल्प्यस्य च शिष्टाचारमात्रमूलकत्वात्, सेकसङ्कल्पयोस्तु यादृक्षिकः क्रमः पशूननत्तीतिवत् । श्रीदत्तोपाध्यायस्वरसोऽप्येवम् ।

ततः सव्येन जपधर्मेण गायत्रीं देवताभ्यश्च त्रिर्जपेत् । ततो दक्षिणामुखः प्राचीनावीती पातितवामजानुः ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदमासनं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मोटकल्पमासनं दद्यात् । ततः सव्येन दानधर्मेण ओं छत्राय नमः ३ । ओं ब्राह्मणाय नमः ३ । ओं इदं छत्रं ददानीति द्विजकरे जलदानम् । ओं ददस्वेति प्रतिवचनम् । छत्रमभिषिच्य कुशत्रयतिलजलान्यादाय ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्यावरणकाम इदं छत्रमुत्तानाङ्गिरोदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति ब्राह्मणकरमध्ये दद्यात्, ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततो दक्षिणाद्रव्यादिकमादाय ओमद्य कृतैतच्छत्रदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति

दद्यात् । ततो प्रतिग्रहीता ओं स्वस्तीत्युक्त्वा सदक्षिणन दक्षिणहस्तेन छत्रदण्डं धारयेत् ।

ततः उपानदभ्यां नमः ३ । ओं ब्राह्मणाय नमः ३ । ओं इमे उपानहौ ददानीति द्विजकरे जलदानम् । ददस्वेति प्रतिवचनम् । उपानहावभिषिच्य कुशत्रयतिलजलान्यादाय ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य तप्तवालुकासिकण्ट-
कित—भूदुर्गमुखसन्तरणकाम इमे उपानहावुत्तानाङ्गिरोदैवते अमुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति पूर्वरीत्या दद्यात् । ओं स्वस्तीति प्रतिवचनम् । ततो दक्षिणाद्रव्यादिकमादाय ओमद्यकृतैतदुपानदानप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दद्यात् । ततः प्रतिग्रहीता ओं स्वस्तीत्युक्त्वा उपानहावारोहेत् ।

ततोऽपसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखो यजमानः पातितवामजानुः ओम् अप-
हता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति श्राद्धदेशे वामावर्तेन तिलान् विकिरेत् ।
ततो जपेति कर्त्तव्यतया कृतापसव्य एव ओं आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽ-
ग्निष्वात्ताः पथिभिर्होवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोधिब्रुवन्तु तेवन्त्व-
स्मान्, इति जपेत् । ततो दक्षिणहस्तात्कुशत्रयमपसार्य अर्घपात्रोपरि
अनखच्छिन्नं पवित्रं दक्षिणाग्रं धृत्वा ओं शन्नोदेवीरभिष्टय आपो-
भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः इति मन्त्रेणार्घपात्रे जलं दत्वा ओं तिलोसि
सोमदेवत्यो गोसवो देवनिमितः । प्रत्नमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄं त्लोकान्
प्रीणाहि नः स्वाहेति तिलान् प्रक्षिप्य गन्धपूष्पाणि तूष्णीं तत्र प्रक्षिप्य अर्घ-
पात्रं वामहस्ते कृत्वा पवित्रं पात्रे उत्तराग्रं धृत्वा तदुपरि किञ्चिदुदका-
न्तरं दत्वा “ओं या दिव्या आपःपयसा संवभूवुर्या आन्तरीक्षा उत्पार्थिवीर्याः ।
हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शिवाः शंस्योनाः सुहवा भवन्तु” इति
पठित्वा मोटकादीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पितुरमुकप्रेत एणोऽघंस्ते मया दीयते
तवोपतिष्ठतामिति पात्रे पवित्रोपरि अर्घजलन्दददुत्सृजेत् । पात्रवामपार्श्वे
ओं पित्रे स्थानमसीत्यर्घपात्रं सपवित्रमधोमुखं स्थापयेत् । तच्च दक्षिणा-
दानपर्यन्तं न चालयेत् । ततः श्राद्धदेशे तिलान्विकीर्य दर्भहस्तो भूतले
प्रेतमाह्वयेत् । तन्मन्त्रः—“ओं इहलोकं परित्यज्य गतोसि परमां गतिम् ।

अत्र स्त्रीश्चाद्वेऽपि गतोसीत्येवमेव पठनीयम्, प्रेतमात्रस्य तुल्यवदुपस्थिताबुहासम्भवात् । ततो मोटकादीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्रपितरमुकप्रेत एतानि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलयज्ञोपवीतवासांसि ते मया दीयन्ते तवोपतिष्ठन्तामिति गन्धादीनुत्सृजेत् । ततः प्रेतोपभुक्तं पूर्वं किञ्चिद्वस्तु शय्यासनादि गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य श्राद्धिने ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । ततो गौरमृत्तिकया नीवारचूर्णेन जलेन वा चतुरस्रं मण्डलं कुर्यात् । तत ऊष्णमन्नं ताम्रादिपात्रेण कराभ्यामादाय मनाक् स्थित्वा प्रेतं ध्यात्वा पुरुषतृप्तिक्षमं वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन परिविष्यात् ।

एवञ्च अन्नोपनयो हस्ताभ्यामन्नदानन्तु वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन, नत्वेकहस्तेन ।

“एकेन पाणिना दत्तं न कदाचन भक्षयेत् ।

घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं गोरसन्तथा ॥”

इति वचनात्. केवलहस्तेन च न देयमन्ततः पात्रादिनापि देयम्-

“माक्षिकं फालितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दत्त्वा सान्तपनं चरेत् ॥

इति वचनात् । तत इदं मधुरमिदमम्लमित्यादिव्यञ्जनानि कीर्तयन् मांसादीनि व्यञ्जनानि भूमिष्ठपात्रान्तरेषु परिविष्य सघृतं सतिलं जलञ्चोपनीयान्नं मधुनाभिचारयेत् । ततः ओ मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीर्मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवग्वरजः मधुद्यौरस्तु नः पिता । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गवो भवन्तु नः । इति पठित्वा व्यस्तानुत्तानपाणिभ्यामन्नपात्रमालभ्य - “ओं पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा । इति जपेत् । ओं इदं विष्णुविचक्रमे त्रेधानिदधे पदं समूढमस्यपां सुरे” इति पठन् अमृतरूपतयान्नं विचिन्त्य ओं कृष्णकव्यमिदं रक्ष मदीयम्” इति पठित्वा ओम् इदमन्नम् ओम् इमा आपः, ओम् इदमाज्यम्, ओम् इदं हविरित्यङ्गुष्ठमन्नजलघृतेषु निवेश्य ओम् अपहता असुरा रक्षांसिवेदिषदः” इत्यन्नोपरि तिलान् प्रक्षिप्य-

मोटकादीन्यादाय वामेन पाणिना पात्रमत्यजन् ओमद्यामुकगोत्रपितरमुकप्रेत
इदमन्नं सोपकरणन्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यन्नमुत्सृजेत् ।

ततः दक्षिणानामिकायां सुवणरजतकुशत्रयवान् श्राद्धकर्त्ता सप्रणवां सव्या-
हृतिकां गायत्रीं त्रिर्जपेत् । ओं मधुवाता इत्यादि त्रयूचम् । ओम् मधु मधु
मध्विति च जपित्वा, ओमन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् । तत्सर्व-
मच्छिद्रमस्त्विति पठित्वा सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं त्रिर्जपित्वा दर्भेष्वासीनः
मधुवाता इत्यादित्रयूचं मधुमधु मध्विति च जपेत् । ततः ओं कृणुष्वपाजः
प्रसितिन्न पृथ्वीं याहिराजे वामवां इमेन त्रिष्वीमनु प्रसितिन्द्रूणानोस्तासि
विध्यरक्षसस्तपिष्ठैः ॥ तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनुस्पृश धृषता शोशुचानः
तपूष्यग्ने जुह्वापतङ्गा नसन्दितो विसृज विष्वगुल्काः ॥ प्रतिस्पशो विसृज
तूर्णितमो भवा पायुर्विशो अस्या अदब्धः । योनोदूरे अघसं सो यो अन्त्यग्ने
माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् । उदग्नेतिष्ठ प्रत्यातनुष्वन्यमित्रां ओषतात्तिग्म-
हेते । योनो अरार्तिं समिधानचक्रे नीचातन्धक्ष्यत सन्न शुष्कम् ॥ ऊर्ध्वोभव
प्रतिविध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने । अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां
जामिम जामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥

ततो भूमिं तिलैरास्तीर्य पित्र्यमन्त्रान् जपेत् । अश्नत्सु जपेत् - व्याहृ-
तिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत् त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसूक्तमप्रति
रथमन्यानि च पवित्राणि । रक्षोघ्नी - कृणुष्वपाज इत्याद्याः प्रमृणीहि शत्रू
नित्यन्ता ऋचः । पित्र्यमन्त्रान् - उदीरतामवर इत्यादीन् हविषे अत्तवे
इत्यन्तान् द्वाविंशतिमन्त्रान् । इदन्तु बहुवचनं कणिञ्जलन्यायात् त्रित्वपरम् ।

अनध्यवसायाभावात् पुरुषसूक्तं षोडशर्चमप्रतिरथम् - आशुः शिशान
इत्यादिकं जपन्तं त्वानुदेवामहत्त्वित्यन्तं सूक्तम् । अत्र शक्त्याभिधानात् ।
यदेव जपितुं शक्यते तदेव जप्यते । सूक्तन्तु न खण्डयते, खण्डजपे सूक्त-
जपासिद्धिरिति ।

ओं उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोमपातः ।

असुंय इयुरवृका ऋतजास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥

अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वानो भृगवः सोम्यासः ।
 तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥
 ये नः पूर्वं पितरः सोम्यासोऽनूहिरे सोमपीथं वसिष्ठाः ।
 तेभिर्यमः संरराणो हविष्युशन्नुशद्भिः प्रतिकाममत्तु ॥ इत्यादि ।

ओं सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 सभूमि सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ इत्यादि ॥

ओम् आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः
 क्षोभणश्चर्षणीनां संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः
 शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ इत्यादि ॥

ओं नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः
 शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च
 शिवतराय च ॥ इत्यादि ॥

ओं नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तेऽनेकचक्षुषे ।
 नम पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ इति श्लोकमपि पठेत् ।

रुचिस्तव प्रभृतीनि च पठेत् । सामगस्तु स्वीयां पितृसंहितां जपेत् ।
 तत उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रं कुशत्रयमास्तीर्य आस्तीर्णकुशां भूमिं
 प्रोक्ष्य सर्वप्रकारकमन्नं घृततिलमधसहितं सन्नीय जलेनाप्लावय गृहीत्वा—
 “ओं अनग्निदग्धाश्च ये जीवा ये प्रदग्धा कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता
 यान्तु पराङ्गतिम् । इति मन्त्रेण मन्त्रस्थं पलमुद्दिश्य कुशोपरि विकिरेत् । ततः
 सव्यं कृत्वाचम्य हरिं स्मृत्वा अपसव्यं कृत्वा पूर्ववद्गायत्रीं जपित्वा मधुवातेति
 व्यृचं मधुमधुमधिवति च जपित्वा उच्छिष्टसन्निधौ चतुरस्रं हस्तप्रमाणं
 दक्षिणप्लवं चतुरङ्गुलोच्छ्रितं स्थानं निर्माय तन्मध्ये वामहस्तेन दर्भपिञ्जली-
 मादाय ततो दक्षिणहस्ते कृत्वा तन्मूलेन वामान्वारब्धदक्षिणकरेण प्रादेश
 मात्रम् “ओम् अपहता असुरारक्षांसि वेदिषदः” इति मन्त्रेण रेखा-
 मुल्लिखेत् । दर्भपिञ्जलीमैशान्यां दिशि क्षिपेत् । ओं ये रूपाणि प्रतिमु-
 च्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठांल्लो-
 कात् प्रणुदात्यस्मादि” त्युल्लुपकं रेखोपरि भ्रामयत्वा दक्षिणस्यां क्षिपेत्ततस्तदु

परि छिन्नमूलदक्षिणाग्रकुशत्रयमास्तीर्थं सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखीभूय “ओं देवताभ्य” इति त्रिर्जपत् ।

ततोऽपसव्यं कृत्वा पत्रपुटकादौ कस्मिंश्चिज्जलतिलगन्धपुष्पाणि कृत्वा मोटकादीन्यादाय “ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत अत्रावने निक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति कुशोपरि पिण्डस्थाने किञ्चिज्जलं दद्यात् । ततः श्राद्ध-
शेषमन्नं मव्यञ्जनं तिलमधुयुतमेकीकृत्य तेन विल्वपरिमाणं पिण्डन्निर्माय धृतमध्वभिधारितं कृत्वा दक्षिणहस्तेनादाय मोटकतिलजलानि चादाय ओं अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एष पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति—
सव्योपगृहीतदक्षिणहस्तेनावनेजनस्थाने पिण्डन्दद्यात्, ततो जलस्पर्शः ।

सामगानां तत आस्तृतदर्भमूले करं प्रोच्छ्रय सव्यं कृत्वा त्रिराचम्य हरि स्मृत्वा अपसव्यं कृत्वा ओम् अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति पठित्वा वामावर्त्तेनोदङ्मुखीभूय कलान्तिपर्यन्तं श्वासं नियम्य तेनैव पथा मुखं व्यावत्तयन् पितरं भास्वरमूर्त्तिं ध्यायन् ओममीमदत पिता यथाभाग-
मावृषायिष्ट इति पठेत् । ततोवनेजनावशिष्टजलयुतं पात्रं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्ते मोटकतिलजलान्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत अत्र प्रत्य-
वनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पिण्डोपरि प्रत्यवनेजनं दद्यात् । ततो दक्षिणहस्तेन नीवीं विस्रंस्य सव्यं कृत्वाचम्य अपसव्यं कृत्वा वामेन पाणिना धृतं सूत्रं दक्षिणेनादाय ओम् एतत्ते पितर्वासः इति पिण्डोपरि धृत्वा मोटकतिलजलान्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एतद्वा-
सस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युत्सृजेत् । ततस्तूष्णीं पिण्डे गन्धपुष्पधूपदीप-
ताम्बूलानि दद्यात् । ततः पिण्डशेषान्नं पिण्डसमीपे विकिरेत् । ततोऽन्न-
पात्रोपरि ओं शिवा आपः सन्त्विति जलम्, ओं सौमनस्यमस्त्विति पुष्पम्, ओम् अक्षतञ्चारिष्टमस्त्विति तण्डुलान् क्षिपेत् ।

ब्राह्मणहस्तस्य गुणस्याभावेपि प्रधानालोपात् पुटकपात्रे शान्त्युदकं परिकल्प्य मेदिनीं शिरसाभिवन्द्य इमं मन्त्रं पठेत् ।

“ओं नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि उर्वि महि शैलगिरिधारिणि धरणि नमः ।
 धरणिकाश्यपि जगत्प्रतिष्ठे वसुधे नमोस्तु वैष्णवि भूतधात्रि ॥
 नमोस्तु ते सर्वरसप्रतिष्ठे निवापनावीचि नमो नमोस्तु ते, ॥

ततो मोटकादीन्यादाय-ओं अद्यामुकगोत्रस्य पितरमुकप्रेतस्य दत्तैतदन्नपा-
 नादिमुपतिष्ठताम्, इत्यक्षय्योदकन्दद्यात् । ततः सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखः सुमना-
 स्तन्मना दक्षिणान्दिशं पश्यन् — ओं अघोरः पितास्त्विति पठेत् ।
 ततः प्राङ्मुखः ओं गोत्रज्ञो वर्द्धतां दातारो नोभिवर्द्धन्ताम् । वेदाः सन्त-
 तिरेव च श्रद्धा च नोमाव्यगमद् बहुदेयञ्च नोऽस्तु अन्नञ्च नोबहुभवे-
 दतिथीञ्च लभेमहि । याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ।
 एताः सत्याशिषः सन्तु इत्याशिषो याचेत् । ततोऽपमव्यादिकं कृत्वा
 सपवित्रकुशत्रयं पिण्डोपरि घृत्वा पुटकेन सघृतं जलं गृहीत्वा — “ओं
 ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम् । स्वधास्थ
 तर्पयत मे पितरमिति दक्षिणाग्रां जलधारां पिण्डोपरि दद्यात् ।
 ततो नम्रीभूय पिण्डमाघ्रायोत्थापयेत् । ततोऽर्घपात्रमुत्तानीकृत्य मोटकादीनि
 दक्षिणाद्रव्यञ्चादाय — ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य कृतैतदाद्यश्राद्ध-
 प्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चन्द्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणा-
 महन्ददे । इति दक्षिणान्दद्यात् ।

ततः ओं भूर्भुवःस्वरिति मन्त्रेण सामगास्तान्नपात्रस्य तिलोदक-
 म्पाहरेयुः । श्राद्धकर्त्ता च तेनैव मन्त्रेण तेनैव जलेन गृहास्थितं द्रव्यम-
 भ्युक्षेत् । ततः सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखकुशत्रयोपरि भूमौ ओं अग्निम्खादेवा-
 स्तर्प्यन्तामिति यवयुतजलेन वामान्वारब्धदक्षिणकरेण कुशैः कुशत्रयोपरि
 तर्पयेत् । अवशिष्टमन्नं ओं भूतेभ्य एष वलिर्नामः इति जलपुष्पाभ्यां
 वलिन्दद्यात् । ततः ओं देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा पाणिनापसव्येन श्राद्धी-
 यदीपनिर्वापणम्, हस्तपादप्रक्षालनं, सव्येनाचमनञ्च कृत्वा विष्णुस्मरणं
 कुर्यात् । ततः श्राद्धीयद्रव्यं प्रतिपादयेत् । ततः पितृगतस्वर्गकामनया
 द्रव्योत्सर्गः । यद्यपीदं दानं न सम्भवति सम्प्रदानाभावात् । यस्मै प्रतिपाद्यते
 सच न सम्प्रदानम् । अनुमतिदानं विना कारकत्वाभावात् । तथापि शिष्टा

उत्सृजन्ति । ततः पितरमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनमिति रामायणवचनं
तदभूमिदानपरम्, उक्तदोषेण यथोक्तदानासम्भवार्दिति ।

अथोदकुम्भदानम् ।

तत्र पारस्करः— अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् । पिण्ड-
मप्येके निगृह्णन्ति । अस्मै प्रेताय ब्राह्मणायेति तु प्रतिपत्तिभागिनिर्द्देशस्तेन
प्रेताय दत्तं ब्राह्मणाय प्रतिपाद्यम् । विषयपर्यालोचनया चास्य सोदकुम्भा-
न्नापस्थितिः फलम् । तेन प्रात्यहिक्याः सान्नोदकुम्भोपस्थितेः फलस्य भेदे-
नाधिकारभेदात् सङ्कल्पोऽपि प्रत्यहं नानेति प्रतिहस्तका आहुः । तत्रैको-
द्दिष्टवत् स्वयं पक्त्वा कुशोदकेन सोदकुम्भं सिद्धान्तं प्रोक्ष्य कुशत्रयतिल-
जलान्यादय ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य सोदकुम्भान्नोपस्थि-
तिकामः सोदकुम्भान्नदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ततोऽपसव्येन ओं-
मद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदमासनन्ते मया दीयते तवोपतिष्ठताम् ।
ततोन्नं परिविष्य ओं पृथिवी ते पात्रं इति पात्रमालभ्य अपहृतामित्यन्नोपरि
तिलान् विकीर्य ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदमन्नं सोदकुम्भं ते
मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति उदकुम्भसहितमन्नं पित्रे दद्यात् ।

ततः ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य कृतैतत् सोदकुम्भदानप्रतिष्ठा-
मिदं रजतं चन्द्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहन्ददे । ततो
ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्, तदसम्भवे अन्नमुदकुम्भञ्च पिप्पलमूले क्षिपेत् ।
एवं वर्षपूर्तिपर्यन्तं प्रत्यहं कुर्यात् । सपिण्डनोत्तरं प्रेतपदं न देयम् ।
अशौचे तु पतिते तद्दिनेषु न कुर्यात् । पतितोदकुम्भश्चाद्धान्तशूचीभतेनापि
न कर्त्तव्यम्, पतितनित्यश्चाद्वर्दिति । यत्तु पितृगताहरहः सान्नोदकुम्भोप-
स्थितिस्वगताश्वमेधफलकामोऽत्राधिकारी तथैवात्र सङ्कल्प इति तन्न,
समयभेदेनाधिकारभेदात् ।

‘सम्बत्सरञ्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्, ॥

इति सम्बत्सरप्रापकवचनम् । वत्सरान्तरेऽपि कार्यमिति त्वन्ये । तदनन्तरमाद्यश्राद्धदिने वैश्वदेवहोमवलिकर्मणी, तथा पितामहादारभ्य-
नित्यश्राद्धञ्च कर्तव्यानि । ततो हन्तकारगोत्राशौचः कार्यः । ततः
श्राद्धब्राह्मणवत् ब्राह्मणो यजमानो दशब्राह्मणान् अपात्रकं यद्येकोद्दिष्टं कृतं
तदेकादशब्राह्मणान् विगोत्रान् आमभक्तं आमपृथुकान्नानि भोजयेत् ।

अथ मासिकव्यवस्था

स च प्रकृतैकोद्दिष्टवत् कार्यः । तथाहि तानि तु चतुर्दश नित्यानि, एकाद-
शस्य तु मासिकस्यानुष्ठानं यदि मलमासस्य शुक्लादेर्दशान्तस्य प्रथमदिनेऽपि
भवति तदपि पञ्चदशमासिकं भवति । तच्च नैमित्तिकम् । तेन च नित्य-
स्यास्कन्दो न दोषाय फलचमसवत् । तच्च द्वादशे दिने सपिण्डीकरणपक्षे-
सर्वमासिकशेषे कार्यम् । आगन्तूनामन्ते निवेशात् । द्वादशभिस्तु दिनैर्मासिक-
करणपक्षे षष्ठमासे मलमासीभूते षष्ठदिने आदाबुन्वाणमासिकं ततः षष्ठ-
मासिकं ततो मलमासोपाधिना द्वितीयषष्ठमासिकञ्च कार्यम् । द्वितीय-
षष्ठेऽपि पञ्चभिर्दिनैः पञ्चसु मासिकेषु सप्तमाष्टमनवमदशमेकादशेषु
कृतेषु द्वादशे दिने उन्वाषिकञ्च द्वादशमासिकञ्च कार्यम् । त्रयोदशे तु दिने
सपिण्डीकरणम् । मलिलुचीयमासिकस्य प्रागेव स्थानलाभेन नेदानीमनुष्ठा-
नमिति । शूद्रैस्तु द्वादशदिवसे एव सपिण्डनं कार्यम् । एवञ्च सम्बत्स-
राभ्यन्तरे यद्यधिमामसपातो भवेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं बद्धयेदित्यस्य मासिका-
थत्वेन दिनवृद्धिः । तेन विवक्षितविवेकेन मासिकस्यैव वृद्धिरिति स्मृतिसार-
प्रदीपौ । दिनस्यैव वृद्धिरिति प्रतिहस्तकाः । आद्यमेकादशेहनीत्यनेन एकादशाह-
श्राद्धस्याद्यत्वे सिद्धे सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैरित्यनेन च सपिण-
डीकरणस्य चरमत्वे सिद्धेऽर्थान्मासिकानां मध्यत्वे सपिण्डीकरणस्य कालापकर्षणे
मासिकानामपि तत्पूर्ववर्त्तिनामपकर्षणं तदन्तापकर्षन्यायात्, तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजतीतिवत् । तथा च सर्वथैव मासिकानि सपिण्डीकरणात्प्राक् तद्दिन एव
क्रियन्ते किन्तु एकमासिकप्रयोगे परिपूर्णं अपरमासिकप्रयोगाधिकार एकपरि-
पूर्त्तौ सत्यामपरपाकारम्भः पाकस्योत्तरश्राद्धाङ्गत्वात्तस्य चाधिकारत्वात् ।

अथ मासिकप्रयोगः

तत्र वहिर्द्वारं प्रविश्य ओं सिद्धमिति पाचिकां पृष्ट्वा पूर्ववत् पुण्डरी-
काक्षं स्मृत्वा कुशोदकेन श्राद्धीयद्रव्याणि प्रोक्ष्य ओमद्यामुकगोत्रस्य
पितरमुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तिहेतु-षोडश-श्राद्धान्तर्गतप्रथममासिकश्राद्धमहं
करिष्ये इति सङ्कल्प्य परकीयभूमौ श्राद्धकरणपक्षे भूस्वामिपितृभ्यः
श्राद्धीयान्नाग्रभागं पितृरीत्या दद्यात् । ततः सव्येन जपधर्मेण त्रिर्गायत्रीं
देवताभ्यश्च त्रिर्जपेत् । ततोऽपसव्येन ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत
इदमासनं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मोटकरूपमासनं दद्यात् । ओं
अप ता असुरा रक्षाग्वसिवेदिषद इति श्राद्धदेशे वामावर्त्तेन तिलान् विकिरेत् ।
ओमायन्तु नः पितरः इति च जपेत् । ततोर्घपात्रे पवित्रं दक्षिणाग्रं धृत्वा
ओं शन्नो देवीरिति मन्त्रेण दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन जलन्दत्वा ओं तिलो-
सीति तिलान् गन्धं पुष्पाणि च तूष्णीं तत्र प्रक्षिप्य अर्घपात्रं दक्षिणहस्ते-
नादाय वामहस्ते कृत्वा पवित्रं पात्रे उत्तराग्रं धृत्वा तदुपरि किञ्चिदुदकान्तर-
न्दत्वा ओं या दिव्या इति पठित्वा मोटकादीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पित-
रमुकप्रेत एषोऽर्घस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पात्रे पवित्रोपरि
अर्घजलं दददुत्सृजेत् । ततः पात्रवामपार्श्वे ओं पित्रे स्थानममीत्यर्घपात्रं
सपवित्रं न्युञ्जीकुर्यात् । तच्च दक्षिणादानपर्यन्तं न चालयेत् । ततो मोटका-
दीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एतानि गन्धपुष्पधूपदीप-
ताम्बूलयज्ञोपवीतवसांसि ते मया दीयन्ते तवोपतिष्ठन्तामिति गन्धादीनु-
त्सृजेत् । ततो मण्डलं कुर्यात् । ततः भूस्वामिनं सव्यञ्जनमन्नं परिविष्य
मधुमयं कृत्वा मधुवातेति ऋक्त्रयेणाभिमन्त्र्य व्यस्तपाणिभ्यामन्नपात्र-
मालभ्य ओं पृथिवी त इति पठित्वा ओं कृष्णकव्यं जपित्वा ओमिदमन्नं
ओं इमा आपः ओं इदमाज्यम् ओं इदं हविरिति अङ्गुष्ठमन्न-जल-घृतेषु
निवेश्य ओं अपहृतेत्यन्नोपरि तिलान् प्रक्षिप्य मोटकादीन्यादाय वामेन-
पाणिना पात्रमत्यजन् ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदमन्नं सौपकरणं
ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यन्नमुत्सृजेत् ।

ततो दक्षिणानामिकायां हिरण्यरजतकुशत्रयवान् सप्रणवां सव्याहृतिकां
त्रिर्गायत्रीं मधुवाता इत्यादि त्र्यृचं ओं मधु मधु मध्विति च जपित्वा

ओमन्नहीनमित्यादि पठित्वा सप्रणव — व्याहृतिकां गायत्रीं त्रिर्जपित्वा दर्भेष्व-
 सीनः मधुवाता इत्यादित्र्यृचं ओं मधुमधुमध्विति च त्रिर्जपेत् । ओं कृणु-
 ष्वपाज इत्यादि प्रमणीहि शत्रु नित्यन्तं पठित्वा ततो भूमौ तिलान्विकीर्य
 उदीरतामित्यादि पित्र्यमन्त्रान् जपेत् । ततः ओं सहस्रशीर्षा इत्यादि, ओं
 आशुः शिशान इत्यादि, ओं नमः शम्भवायेत्याद्यन्ततः ओं नमस्तुभ्य
 विरूपाक्ष इति श्लोकमात्रमपि रुचिस्तवप्रभृतीन् च जपेत् । तत उच्छिष्ट-
 सन्निधौ दक्षिणाग्रं कुशत्रयमास्तीर्य कुशां भूमिं प्रोक्ष्य सर्वप्रकारकमन्नं घृत-
 मधुतिलसहितं सन्नीय जलेनाप्लाव्य गृहीत्वा—ओमन्नग्निदग्धा इति मन्त्रेण
 मन्त्रस्थफलमुद्दिश्य कुशोपरि विकिरेत् । ततः सव्यं कृत्वाचम्य हरिं स्मृत्वा अप-
 सव्यं कृत्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचं मधुमधु मध्विति च जपित्वा
 उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डीन्निर्माय तन्मध्ये वामहस्तेन दर्भपिञ्जलीमादाय
 तन्मूलेन वामान्वारब्धदक्षिणकरेण प्रादेशमात्रं ओं अपहृतेति मन्त्रेण रेखा-
 मुल्लिखेत् । दर्भपिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् । ओं ये रूपाणि इति
 मन्त्रेण रेखोपरि उल्मुकं घृत्वा तदुपरि उपमूलदक्षिणाग्रकुशत्रयमास्तीर्य
 सव्यं कृत्वा प्राङ्मुखीभूय ओं देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । ततोऽपसव्यं कृत्वा
 पत्रपुटकादौ कस्मिंश्चिज्जलतिलगन्धपुष्पाणि कृत्वा मोटकादीन्यादाय ओं
 अद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत अत्रावनेनिक्ष्व ते मया दीयते तवोपतिष्ठ-
 तामिति कुशोपरि पिण्डस्थाने किञ्चिज्जलं दद्यात् । ततः श्राद्धशेषमन्नं सव्य-
 ज्जन—तिलघृतमधुयुतमेकीकृत्य तेन विल्वपरिमणं पिण्डन्तिर्माय घृतमध्वभि-
 धारितं कृत्वा दक्षिणहस्तेनादाय मोटकतिलजलान्यादाय ओमद्यामुकगोत्र-
 पितरमुकप्रेत एष पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति सव्योपगृहीत—
 दक्षिणहस्तेनावनेजनस्थाने पिण्डन्दद्यात् ।

तत आस्तृतदर्भमूले करं प्रोक्ष्य सव्यं कृत्वा त्रिराचम्य हरिं स्मृत्वा
 अपसव्यं कृत्वा अत्र पितरमादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति पठित्वा वामा-
 वर्त्तनोदङ्मुखीभूय क्लान्तिपर्यन्तं श्वासं नियम्य तेनैव पथा मुखं परावर्तयन्
 पितरं भास्वरमूर्तिं ध्यायन् ओं अमीमद पिता यथाभागमावृषायिष्ठ इति—
 पठेत् । ततोऽवनेजनावशिष्टजलयुतं पात्रं वामहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तेन
 मोटकादीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत अत्र प्रत्यवने निक्ष्व ते

मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति पिण्डोपरि प्रत्यवनेजनं दद्यात् । ततो दक्षिण-
हस्तेन नीवीं विस्रंस्य सव्यं कृत्वा वामेन पाणिना धृतं सूत्रं दक्षिणेना-
दाय ओमेतत्ते पितरवास इति पिण्डोपरि धृत्वा मोटकतिलजलान्यादाय
ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एतद्वासस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्यु-
त्सृजेत् । ततस्तुष्णीं पिण्डोपरि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलानि दद्यात् । ततः
पिण्डशेषान्नं पिण्डसमीपे विकिरेत् । ततोऽन्नपात्रोपरि ओं शिवा आपः
सन्त्विति जलं ओं सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं ओं अक्षतञ्चारिष्टमस्त्विति
तण्डलान् प्रक्षिपेत् । ततो मोटकादीन्यादाय ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुक-
प्रेतस्य दत्तैतदन्नपानादिकमुपतिष्ठतामित्यक्षय्योदकं दद्यात् । ततः सव्यं
कृत्वा प्राङ्मुखः सुमनास्तन्मनाः दक्षिणान्दिशं पश्यन् ओं अघोरः पिता-
स्त्विति पठेत् । ततः प्राङ्मुखः ओं गोत्रन्नो वर्द्धतां ओं दातारो नोभि-
वर्द्धन्तामित्याशिषो याचेत् । ततोऽपसव्यं कृत्वा सपवित्रकुशत्रयं पिण्डोपरि
धृत्वा पुटकादिकं सधृतजलं गृहीत्वा ओमूर्जम्बहन्तीरमृतं धृतं पयःकीलालमिति
मन्त्रं पठित्वा दक्षिणाग्रां जलधारां पिण्डोपरि दद्यात् । ततो नमीभूय पिण्ड-
माघ्रायोत्थापयेत् । पिण्डाधारकुशानुत्तमुकञ्च वह्नी क्षिपेत् । ततोर्धपात्रमुत्ता-
नीकृत्य मोटकादीनि दक्षिणाद्रव्यञ्चादाय - अद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेत-
स्य कृतैतत्प्रथममासिकश्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चन्द्रदैदतं यथानामगो-
त्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहन्ददे इति दक्षिणाहन्दद्यात् । ततः ओं देवता-
भ्य इति त्रिर्जपित्वा दक्षिणपाणिना अपसव्येन श्राद्धीयदीपनिर्वापनम्, हस्त-
पादप्रक्षालनं, सव्येनाचमनञ्च कृत्वा विष्णुस्मरणं कुर्यात् । ततः श्राद्धीय-
द्रव्यप्रतिपादनम् ।

एवमेव प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-उत्तमासिक-षष्ठ-सप्तम-अष्टम-
नवम-दशम-एकादश-उत्तवार्षिक-द्वादशमासिकानि भवन्ति । मलमासपक्षे
अस्मिन् कल्पे द्वादशानन्तरं त्रयोदशोऽपि मासिकः । नात्रानन्तर्यमभिप्रेतम् ।
किन्तु त्रयोदशमासिकस्य कर्तव्यत्वमात्रम् । तथा च द्वादशानन्तरमुत्तवार्षिकं
ततस्त्रयोदशाहरणमित्यभिप्रायः ।

अथ सपिण्डनप्रयोगः

गृह प्रविश्योपविश्याचम्य सिद्धमिति पाचिकां पृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं यथो-
क्तलक्षणं स्मृत्वा कुशत्रयजलेन श्राद्धीयद्रव्यानि प्रोक्ष्य कुशत्रयतिलजलान्या-

दाय ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य प्रेतत्वविमुक्तहेतुषोडश
 श्राद्धान्तर्गत - सपिण्डीकरणश्राद्धमहङ्करिष्ये इति सङ्कल्प्य परभूमावपसंभ्येन
 भूस्वामिपितृभ्योऽन्नं दत्वा जपधर्मेण त्रिर्गायत्रीं देवताभ्यश्च त्रिर्जपेत् ।
 ततः कुशत्रययवजलान्यादाय ओमद्य विश्वेदेवा इदमासनं वो नमः इति
 सयवप्रागग्र कुशत्रयरूपमासनं दद्यात् । ततः ओं विश्वेदेवा स आगत
 शृणुताम इमं हवं एव वहिन्निषीदतेत्यावाह्य ओं यवोसि यवयास्मद्वेषो यव-
 यारातीः इति यवान् दक्षिणावर्त्तं विक्रीय ओं विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवम्मे ये अन्त-
 रिक्षे य उपद्यविष्ट ये अग्निजुह्वा उतवा यजत्रा आसद्यास्मिन्वहिषि मादयध्वम् ।
 तत उत्पत्तिनाम्नोरज्ञानेतु—ओं आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
 ये यत्र योजिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते इति पठित्वा ततोर्धपात्रे पवित्रं
 पूर्वार्घ्यं कृत्वा तत ओं शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्वन्तु
 नः इति जलं क्षिपेत् । ओं यवोसि यवयास्मद्वेषो यवयारातिः इति यवान्
 क्षिपेत् । ततो गन्धैः पुष्पैरर्घपात्रस्था अपः सम्पूज्य दक्षिणहस्तेनार्घपात्रमादाय
 वामहस्ते कृत्वा पवित्रं पात्रे धृत्वा उदकान्तरञ्च दत्वा ओं या दिव्या आपः
 पयसा सम्बभूवुर्य्या आन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः
 शिवा संभ्योना सुहवा भवन्तु इति पठित्वा ओं विश्वेदेवा एष वोऽर्घो नमः इति
 कुशत्रययवजलैर्दद्यात् । ततः सपवित्रमर्घपात्रमासनदक्षिणभागे ओं विश्वे-
 भ्यो देवेभ्यः स्थानमसीति विश्वेदेवार्घपात्रमुत्तानमेव स्थापयेत् ।
 ततः ओं विश्वेदेवा एतानिगन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलयज्ञोपवीतवा-
 सांसि वो नमः इति दद्यात् । ततो मण्डलं कृत्वा सव्यञ्जन-
 मन्नं परिविष्य मधुनाभिधार्य ओं मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्ध-
 वः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवस्वरजः मधुद्यौरस्तुनः
 पिता मधुमानो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः इति पठित्वा
 उत्तानपाणिभ्यामन्नपात्रमालभ्य ओं पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मण-
 स्य मुखे अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा । ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे-
 पदं समूढमस्य पांसुले विष्णोर्हृदयं रक्ष इति पठित्वा इदमन्नमित्यन्ने इमा-
 आप इत्यप्सु इदं हविरिति सर्ववस्त्वभिप्रायेण, घृतादौ क्वचिदङ्गुष्ठमपि
 संयोज्य ओं विश्वेदेवा इदमन्नं सोपकरणं वो नमः इति कुशत्रययवजलै-
 र्दद्यात् ।

एवमन्नसङ्कल्पपर्यन्तं देवकाण्डं निर्वृत्य ततो दक्षिणामुखः कृतापसव्यः पातितवामजानुः मोटकतिलजलान्यादाय पितृतीर्थेन ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत इदमासनं ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मोटरूपमासनं दद्यात् । ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्निदमासनं ते स्वधा । ओमद्यामुकगोत्र प्रपितामहामुकशर्मन्निदमासनं ते स्वधा । ओमद्यामुकगोत्र बृद्धप्रपितामहामुकशर्मन्निदमासनं ते स्वधा इत्यासनमृतसृजय—ओं उशन्तस्त्वानिधी—मह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे इत्यावाह्य ततः ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति वामावर्त्तेन तिलान् विकीर्य ततः सुवर्णरजतकुशन्नयान्यपि दक्षिणानामिकायां धृत्वा ओं आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्द्वयानैः अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् इति जपेत् । ततः पात्रचतुष्टये प्रेतपूर्वं पवित्रं धृत्वा ओं शन्नो देवीरिति, तथैव पितृतीर्थेन जलं दत्वा ओं तिलोसि इति मन्त्रेण स्वाहान्तेन तथैव तिलान् दत्वा तथैव गन्धपुष्पाणि च दत्वा प्रेतार्घपात्रमादाय पवित्रं प्रेतपात्रे उत्तराग्रं निधाय तदुपरि जलान्तरन्दत्वा ओं या दिव्या इति पठित्वा ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एषोऽर्घस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामिति मोटकादीन्यादाय पवित्रोपरि पितृतीर्थेनार्घजलस्य चतुर्थभागं दद्यात् । ततः पवित्रमर्घपात्रे कृत्वाऽर्घपात्रं स्वस्थाने धारयेत् । ततः पितामहार्घपात्रं दक्षिणहस्तेनादाय वामहस्ते कृत्वा तदीय पवित्रं दक्षिणहस्तेन पितामहपात्रे धृत्वा उदकान्तरं दत्वा तत ओं या दिव्या इति पठित्वा ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेष तेऽर्घः स्वधा इति मोटकतिलजलैर्दद्यात् । तत एवमेव प्रपितामहाय, बृद्धप्रपितामहाय चार्घन्दत्वा ततः सव्येन बलुकत्रयमाचमेत् । ततोऽपसव्येन—

ओं ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥

ओं येसमानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतग्वंसमाः ॥

इति ऋग्वेदेन एकमन्त्रतापन्नेन याजुर्वेदिकेन प्रेतार्घपात्रस्थजलस्य तृतीयभागं क्वचित्पात्रे निधाय पुनरिममेव मन्त्रं पठित्वा अवशिष्टजलस्यार्द्धं क्वचि-

त्पात्रान्तरे ततस्तृतीयभागं क्वचित्पात्रान्तरे निदध्यात् । ततः सर्वप्रथमभाग-
जलं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ओं ये समाना इति ऋग्व्यं पठित्वा दक्षिण-
हस्तपितृतीर्थेन पितामहार्घजले मेलयेत् । ततः प्रेतार्घजलस्य
द्वितीयभागं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ओं ये समाना इति ऋग्व्यं पठित्वा
दक्षिणहस्तपितृतीर्थेन प्रपितामहार्घजले मेलयेत् । एवमेव प्रेतार्घ-
जलस्य तृतीयभागं प्रेतार्घपात्रे कृत्वा ओं ये समाना इति पठित्वा
दक्षिणहस्तपितृतीर्थेन बृद्धप्रपितामहार्घजले मेलयेत् । ततः प्रेतार्घपात्रमादाय ओं
पित्रे स्थानमसीति पित्रासनवामे न्यूञ्जी कुर्यात् । ततो प्रपितामहार्घस्य पवित्र-
जलादिकं पितामहार्घपात्रे कृत्वा ततो बृद्धप्रपितामहस्यापि पितामहार्घे प्रक्षि-
प्य ततः पितामहार्घं दक्षिणहस्तेनादाय ओं पितृभ्यः स्थानमसीति पिता-
महासनतमीपे न्यूञ्जीकुर्यात् । ततस्तदुपरि प्रपितामहबृद्धप्रपितामहार्घपात्रं न्यू-
ञ्जीकुर्यात् । ततस्तानि दक्षिणादानपर्यन्तं न स्पृशेत् । ओमद्यामुकगोत्र पितर-
मुकप्रेत एतानि गन्धपुष्पधूपदीपताम्बूलयज्ञोपवीतवासांसि ते मया दीयन्ते तवो-
पतिष्ठन्ताम् । तत ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेतानि गन्धपुष्पधूपदीप-
ताम्बूलयज्ञोपवीतवसांसि ते स्वधा । तत एवमेव प्रपितामह - बृद्धप्रपिता
महयोरपि दद्यात् । ततः प्रेतपात्र एकं, पितामहादिपात्रेष्वपरं मण्डलं कृत्वा
ततः कांस्ये पुटके वा घृताक्तमन्नमादाय जलादौ ओमग्नये कव्यवाहनाय
स्वाहा, ओं सोमाय पितृमते स्वाहेत्यपसव्येनाहुतिद्वयं जुहुयात् । सव्येनायं-
होम इति तु मैथिलाः । तत्तु शतपथाविरुद्धम् । ततोपसव्यं कृत्वा हुतशेष-
मन्नं पितामहादिपात्रे दत्त्वा ततः पिण्डार्थमवशेषयेत् । तत उष्णमन्नं
सव्यञ्जनं सुसंस्कृतं पितृपात्रे परिविष्य तथैव पितामहादिपात्रे परिवि-
ष्यात् । ततः प्रेतपात्रादारभ्य मधुदत्त्वा तत एत्रारभ्य मधुवातेति ऋचेना-
भिमन्त्र्य प्रेतपात्रमालभ्य पृथिवीत इत्यादि कृष्णकव्यमिदं रक्ष मदीयमिति
पठित्वा इदमन्नमित्यन्ते, इमा आप इत्यप्सु इदं हविरिति क्वचिद्घृतादौ
आचारादङ्गुष्ठं निवेश्य अपहृतेत्यादिना वामावर्त्तनं तिलान् विकीर्य वाम-
हस्तेन पात्रमत्यजन्नेव मोटकादिकमादाय ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत-
इदमन्नं सोपकरणन्ते मया दीयते तवोपतिष्ठतामित्युत्सृज्य तथैव ओमद्या-
मुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्निदमन्नं सोपकरणन्ते स्वधा इत्युत्सृजेत् । एवमेव

प्रपितामाह—बृद्धप्रपितामहयोरपि दद्यात् । ततो गायत्रीं मधुमतीम् मधु मधु मध्विति, अन्नहीनमिति, त्रिर्गायत्रीं च जपित्वा कुशेषूपविश्य मधुमतीः मधुमधु मध्विति च जपित्वा पित्र्यमन्त्रादीन् जपेत्, भूमौ तिलांश्च विकिरेत् । ततः आस्तृतकुशत्रयीं भूमिं प्रोक्ष्य सर्वप्रकारकं परिवेषणशेषमन्नं सन्नीय वारिणाऽप्ला-
व्य ओमनग्निदग्धा इति मन्त्रेण कुशोपरि पितृतीर्थेन विकिरेत् । ततः स-
व्येन चुलुकत्रयमाचम्य हरिं स्मृत्वा त्रिर्गायत्रीं मधुमतीम् मधु मधु मध्विति
च जपित्वा पिण्डिकास्थानात्पश्चिमायान्दिशि कुशत्रयं धृत्वाभिषिच्य धृताक्तं
तिलसहितमन्नं पुटके गृहीत्वा जलेनाप्लाव्य ओमनग्निदग्धा ये जीवा ये
प्रदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति मन्त्रेणासा-
दितकुशत्रययोपरि तदन्नं विकिरेत् । प्रथमं प्रेतपिण्डीं ततः पितामहादि-
पिण्डीं उभयीमपि सैकतीं आरोहपरिणाहाभ्यां हस्तमितां सर्वतश्चतुरङ्गुलमुच्चि-
च्छ्रुतां दक्षिणप्लवां निर्माय समेन पाणिना गृहीतां दर्भपिञ्जलीं ततो दक्षिणेनादाय
तन्मूलेन वामान्वारब्धदक्षिणहस्तेन ओमपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति मन्त्रेण
दक्षिणाग्रां रेखां कृत्वा उत्तरतः पिञ्जलीं त्यजेत् । एवमेव द्वितीयपिण्डि-
कामपि कुर्यात् । ततः ओं ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुरा सन्तः स्व-
धया चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठांल्लोकात् प्रणुदात्यस्मादिति
मन्त्रेण उल्मुकं रेखायां निदध्यात् । एवं द्वितीयपिण्डिका—रेखायामपि ।
ततः प्रेतरेखोपरि ततः पितृरेखोपरि उपमूलसकृत्खूनान् प्रत्येकं त्रीन्
कुशान् दक्षिणाग्रानास्तीर्य सव्येन देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा अपसव्येन पुटक—
चतुष्टये जलं तिलान् गन्धान् पुष्पाणि च दत्वा तत्र प्रथमं पुटकमादाय
ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत अत्रावने निक्ष्व ते मया दीयते तवोप
तिष्ठतामिति कुशत्रयमध्ये अवनेजनन्दद्यात् । ततो द्वितीयपुटकमादाय
ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नत्रावने निक्ष्व ते स्वधेति पितामहाय
मूले एवमेव प्रपितामहाय मध्ये एवमेव बृद्धप्रपितामहायाग्रे अवनेजनं द-
द्यात् । ततः प्रेतपाकस्थालीस्थेन सव्यञ्जनान्नेन प्रेतपिण्डं निर्माय तथा
पितामहादि पाकस्थालीस्थेन सव्यञ्जान्नेनाग्नौकरणशेषे सहितेन
अन्तर्वहिर्दत्त—मधु-घृत-तिलजलं पिण्डं निर्माय ततः प्रेतपिण्डमादाय
ओमद्यामुकगोत्र पितरमुकप्रेत एष पिण्डस्ते मया दीयते तवोपतिष्ठता
मित्यवनेजनस्थाने दद्यात् । ततो पितामहपिण्डमादाय ओमद्यामुकगोत्र पिता-

महामुकशर्मन्नेष ते पिण्डः स्वधा इति पितामहावनेजनस्थाने दद्यात् । एव-
मेवापरपिण्डद्वयमपि दद्यात् । ततोऽतिवृद्धप्रपितामहादीनुद्दिश्य पितामहादि
कुशमूले करौ प्रोज्झयेत् । ततः सव्येनाचमनत्रयं कुर्यात्, हरिञ्च स्मरेत् । अप-
सव्येन ओं अत्र पितर्मादयस्व यथाभागमावृषायस्व इति पठित्वा वामाव-
र्त्तेनोदङ्मुखीभूय क्लान्तिपर्यन्तं नियमित—श्वास्तत्र स्थित्वा तेनैव
पथा परावर्त्तमानः पितरं भास्वरमूर्त्तिं ध्यायन्, ओममीमदत् पिता यथा-
भाग मावृषायिष्ये इति पठेत् । ततः ओमत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग—
मा वृषायध्वमिति पूर्ववत् पठित्वा—ओममीमदन्त पितरो यथाभागमा—
वृषायिष्येति पठेत् । ततोऽवनेजनावशिष्टजलेन ओमद्यामुकगोत्र पितरमुक-
प्रेत अत्र प्रत्यवने निक्ष्व ते मया दीयते नवोपतिष्ठतामिति पिण्डोपरि प्रत्यवने-
जनन्दद्यात् । ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेत्र प्रत्यवनेनिक्ष्व ते स्वधा
इति पितामहपिण्डोपरि प्रत्यवनेजनन्दद्यात् । एवमेव प्रपितामह - वृद्ध-
प्रपितामहपिण्डोपरि प्रत्यवनेजनन्दद्यात् । ततो दक्षिणहस्तेन नीवीं
विश्रंस्य ततः सव्येन स्पृष्टनीविकं करं प्रक्षाल्य ततो विष्णुं स्मरेत् ।
ततोऽपसव्यं कृत्वा वामेन पाणिना उद्धृतं ओमेतत्ते पितर्वास इति प्रेत-
पिण्डोपरि धृत्वा तत ओं नमो वः पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय
नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय
नमो वः पितरो मन्यवे इति षड्भूतुरूपतया पितृन्नमस्कृत्य, नमो वः पितरः
पितर इति पितृरूपतया नमो वो गृहान्नः पितरो दत्त इति वरं प्रार्थ्य सतो वः
पितरो द्वेष्मेति पारितौषिकदानमङ्गीकृत्य ओं एतद्वः पितरो वास इति
पठित्वा पितामहपिण्डे ततः ओं एतद्व इति प्रपितामहपिण्डे, तत ओं
एतद्व इति वृद्धप्रपितामहपिण्डोपरि सूत्रं धारयेत् । ओमद्यामुकगोत्र
पितरमुकप्रेत एतद्वासस्ते मया दीयते तवापतिष्ठतामिति प्रेताय सूत्र—
मुत्सृजेत् । तत ओमद्यामुकगोत्र पितामहामुकशर्मन्नेतत्ते वासः स्वधा
इति मोटकतिलजलैर्दद्यात् । एवमेव परयोरपि । ततस्तूष्णीमेव प्रेत—
पिण्डे प्रथमन्ततः पितामहादिपिण्डेषु क्रमशो गन्धं तथैव चतुर्षु तूष्णीं दीपं
तथैव चतुर्षु तूष्णीं ताम्बूलञ्च दद्यात् । ततः पिण्डशेषान्नं पिण्डस-
मीपे विकिरेत् । ततः पिण्डेभ्यः सूत्रगन्धादीनपसार्य सुवर्णरजतक्षुरसहित
कुशत्रयवेण्या पूर्वाग्रया प्रेतपिण्डं ओं ये समाना इति द्वाभ्यां स्थानद्वये

छिन्द्यात् । तेन खण्डत्रयं सम्भवति । तत्र प्रथमं खण्डमादाय—ओं ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषांल्लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः । तेषांश्रीर्मयि कल्पतामस्मिल्लोके शतं समाः । इति ऋग्वेदघटितेन मन्त्रेण प्रथमखण्डं पितामहपिण्डे मेलयेत् । एवं द्वितीयखण्डं प्रपितामहपिण्डे मेलयेत् । एवं तृतीय—खण्डं वृद्धप्रपितामहपिण्डे मेलयेत् । ततस्तत्पिण्डत्रयं प्रेतभागेन समं वक्तुं लं कृत्वा प्रेतपूर्वकं तत्रार्धचतुष्टयं तूष्णीन्दद्यात् । ततस्तथैव वारचतुष्टयं गन्धं पुष्पं धूपं दीपं ताम्बूलञ्च दद्यात् , शेषान्नञ्च विकिरेत् । ततः ओं शिवा आपः सन्त्विति सव्येन देवे अपसव्येन चतुर्षु जलम् ओं सौमनस्य मस्त्विति सव्येन देवे अपसव्येन पित्रादिषु पुष्पम् , ओमक्षतञ्चारिष्टमस्त्विति सव्येन देवे अपसव्येन तथैव पित्रादिषु अक्षतान् दद्यात् । ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य दत्तैतदन्नपानादिकमुपतिष्ठतामि — त्यक्षय्योदकमुत्सृजेत् । तत ओमद्यामुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकशर्मणो दत्तैतदन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु इत्युत्सृजेत् । एवमेव प्रपितामहवृद्धप्रपितामहयोरपि । ततः सव्येन ओमघोराः पितरः सन्त्विति दक्षिणान्दिशमाकांक्षन् पितॄन् याचेत् ।

“ओं गोत्रन्नो वर्द्धतां दातारो नो भिवर्द्धन्ताम् । वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धा च नो मा व्यगमद् बहुदेयञ्च नो अस्तु अन्नञ्च नो बहुभवे दतिथीञ्च लमेमहि याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन एताः सत्याशिषः सन्तु ॥ ततः अपसव्येन पिण्डत्रयोपरि सपवित्रान् ” दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य ओं ऊर्जम्बहन्ती रमृतं घृतं पयःकीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् इति मन्त्रेण पिण्डान् सघृतजलैः परिषिञ्चेत् । ततः पिण्डमुत्थाप्य पिण्डाधारकुशङ्गुरौ वह्नौ क्षिपेत् । ततः प्रेतार्धपात्रं पितामहादीनाञ्चार्धपात्राण्युत्तानीकृत्य ततः सव्यं कृत्वा कुशत्रयवजलान्यादाय ओमद्य विश्वेषां देवानां कृतैतच्छ्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं हिरण्यमग्निदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहन्ददे । इति कमपि ब्राह्मणमुद्दिश्य दद्यात् । ततस्तस्मै एव प्रतिपादयेत् ।

ततोऽपसव्यं कृत्वा ओमद्यामुकगोत्रस्य पितुरमुकप्रेतस्य कृतैतत् सपिण्डीकरणश्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चन्द्रदैवतं यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय

दक्षिणामहन्ददे इति पात्रब्राह्मणमुद्दिश्य दद्यात् । ओमद्यामुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकशर्मणः कृतैतच्छ्राद्धप्रतिष्ठार्थमिदं रजतं चन्द्रदैवतं यथानाम-
गोत्राय ब्राह्मणाय दक्षिणामहन्ददे । एवमपरयोरपि । ततः सव्यं कृत्वा देव-
ताम्य इति त्रिर्जपेत् । ततो देवदीपं दक्षिणपाणिना निर्वाप्य अपसव्येन
प्रेतादिदीपान् दक्षिणपाणिनैव निर्वापयेत् । ततो हस्तौ पादौ प्रक्षाल्य
द्विराचमेत् । ततो विष्णुं स्मरेत् । ततो वैश्यदेव-लिकर्मणी हन्तकारञ्च
कुर्यात् । ततस्त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् । स्वयञ्च पुत्रादिभिः सह
सपिण्डनप्रयोगान्तर्गतपार्वणशेषं भुञ्जीतेति । सपिण्डीकरणन्तु साग्निनाऽ-
व्यवहितदर्शं कर्त्तव्यम् । तेन तद्दिन एव मासिकानि विधाय दर्शस्य मध्यह्ने
सपिण्डीकरणं कृत्वा अपराह्णे पिण्डपितृयज्ञः करणीय इति ।

अथ प्रतिसाम्बत्सरिकश्राद्धानि तानि च निरग्निना मासिकश्राद्धवत्
करणीयानि । साग्नानापि औरसक्षेत्रजातिरिक्तेन पुत्रेणैवमौरसक्षेत्रजा-
भ्यान्तु साग्निभ्यां त्रिपिण्डकं तत् करणीयम् । पितृपक्षे अमावास्यायां वा
मृतस्य पितुः साम्बत्सरिकं त्रिपिण्डकं कुर्यात् । अन्यस्य तु सर्वस्य एक-
पिण्डकमवैश्वदैविकमिति प्राञ्चः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते
तत्र तत्र त्रयं कुर्यादिति विधिः, ” वर्जयित्वा मृताहनीति तस्य प्रतिषेधः ।

“अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तं पार्वणो विधिः ॥”

इति प्रतिप्रसब इति प्राचामाशायः ।

प्रथमौ विधिनिषेधावेकवक्तृकावेव । तृतीयस्तु न प्रतिसवः वक्तृ-
भेदात्, किन्तु भिन्नो विधिरेव । तथा च तत्र तस्येत्युपक्रम्य एकदैवत-
मेव तच्छ्राद्धम्, साग्निकतृकन्तु त्रिदैवतम् ।

“औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इत्यनेन औरसक्षेत्रजातिरिक्तानामेकोद्दिष्टविधानसामर्थ्यादौरसक्षेत्र-
जयोस्त्रिदैवतं पर्यवस्यति तदपि, साग्नयोरिति दिक् । पितुरन्यस्य वा
स्त्रियाः पुरुषस्य वा तदा मरणे आवाहनादि पार्वणेति कर्त्तव्यतया स-
विश्वेदेवमेकोद्दिष्टं कार्यमिति नव्याः ।

अथ निरग्निकर्तृकसपिण्डनस्य कालः । तस्य सम्बत्सरान्तो मुख्यः कालः । तत्रापि च द्वौ प्रकारौ तद्यथा मरणतिथि तृतीयायां तत्सजातीयतिथौ प्रथममासिकं ततस्तथैव तृतीयायां द्वितीयमासिकम् एकादशपर्यन्तम् । एवं पञ्चमासिकानि तत्र एकाहोने त्र्यहोने वा षष्ठमासे उन्षाणमासिकं ततः षण्मासे पूर्त्ते तदन्तदिने मरणतिथौ षष्ठमासिकम् । एवं सप्तमादीनि एकादशपर्यन्तं मासिकानि । तत्र एकादशमासिकानन्तरम् एकाहोने त्र्यहोने वा द्वादशमासे द्वितीयमुन्षाणमासिकम् । तस्यैव दूनवार्षिकेति नामान्तरं ततः सम्बत्सरे पूर्त्ते तदुत्तरदिने मरणतिथौ द्वादशं मासिकं सपिण्डनञ्च । यदि तु प्रथमाब्दे एकादशमासिकाभ्यन्तरे मलमासः पतति तदा त्रयोदशं मासिकं भवति । एषा आद्याधिमासे मध्याधिमासे च व्यवस्था । अन्त्याधिमासे तु द्वादश एव मासि मलमासे मरणतिथौ द्वादशं मासिकं सपिण्डनञ्च । त्रयोदशं मासिकं तत्र नास्त्येव ।

द्वितीयः प्रकारः

अत्र पञ्चमषष्ठमासिकयोः षष्ठमासपूर्त्यग्रिमदिने मरणतिथिसजातीय-
तिथौ करणे पञ्चमानन्तरं षष्ठात् प्राक् मध्ये उन्षाणमासिकस्य
करणं तदाह्युत्कर्षात् । न तु एकाहेन तु षाण्मासा इत्यादि वाक्यानुरो-
धात् । मासि मासि इति कल्पवदत्रापि एकाहोने षाण्मासे पञ्चकासिका-
दवगिव उन्षाणमासिकाचरणम् । पञ्चमासिकोन्षाणमासिकयोः क्रमभङ्गा-
पत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तत् क्रमस्य क्वचिदप्यलंघनात् । एकाहेन तु
षाण्मासा इति वाक्यस्य प्रतिमासमासिकपक्ष एव विषयलाभात् । एवं
द्वितीयोन्षाणमासिकेऽपि । द्वादशदिवसादारभ्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासि-
कानि षष्ठद्वादशदिनयोरुन्षाणमासिके कृत्वा त्रयोदशे दिने सपिण्डीकरणमिति
तृतीयः कल्पो, मलमासपातेऽप्येवम् ।

किन्तु द्वितीयस्तृतीयो वा यो मासो मलमासस्तत्स्थानपतिते द्वितीये
तृतीये वा दिने मासिकद्वयमिति । द्वादशे दिने द्वादशापि मासिकानि कृत्वा सपि-
ण्डीकरणमिति चतुर्थः कल्पः । अत्र द्वादशपदम् अशौचान्ततृतीयाहोपलक्षणम्,

तेन सार्ववर्णिक-त्र्यहाशौचोत्तर-तृतीयदिने सपिण्डनं कार्यमिति । तत्र ।
प्रत्येकशावाशौचप्रकरणे स्वजात्युक्ताशौचतृतीयाहस्यैव द्वादशाहपदेनोप-
स्थितेः । ननु यत्किञ्चिदशौचान्ततृतीयाहस्य तदशौचस्याप्राक् करणि-
कत्वेनानुपस्थितेरिति । अतएव क्षतान्ततृतीयाहस्यापि निरामः । अत्र
न कल्पे मलमासपाते द्वादशमासिकम् । ततः उनवर्षिकं ततस्त्रयोदशमा-
सिकमेतद्वर्षस्य त्रयोदशमासात्मकत्वादिति ।

दैवात् पितामहे असपिण्डते सति तादृशेनापि तेन समं पितुः
सपिण्डनं कायम् ।

“असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्र-प्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥”

“पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्क्रुयादिति निश्चयः ॥”

इति परिशिष्टात् । पुत्रिकापुत्रेण तु मातुः सपिण्डनं स्वमातामहेन
सह कार्यम् ।

पितुः पितामहे तद्वत्पूर्ते सम्बत्सरे सुतैः ।

मातुर्मातामहे तस्मादेषा कार्या सपिण्डता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

पितरि जीवति मातुः सपिण्डनं पितामह्या सह कार्यम् ।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिका तनयेन च ॥”

इति कात्यायनवचनात् । पितरि पितामह्याञ्च जीवन्त्यां मातुः सपिण्डनं प्रपि-
तामह्या सह कार्यम् । “तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः स्वशूरेति निश्चयः ।”

इति कात्यायनवचनात् । सपिण्डने प्रारब्धेऽपि पिण्डकरणात् प्रागेव पिण्डार्थके
भक्तव्यञ्जनादौ समग्रे नष्टे पिण्डदान-पिण्डमेलनादिकं विनैव सपिण्डन-
सिद्धिरनन्यगतिकत्वात् । नच पिण्डोनुपपद्यमानः पुनः प्राक् प्रयोजयत्विति
वाच्यम् । तस्याः प्रधानत्वेनानुष्ठानाप्रयोजकत्वात् । अतएव वाजिना-
पचारे वाजिहोमलोप एवेति सिद्धान्त इति ।

नन्वाद्यश्राद्धं तावत् प्रकृताशौचान्तेऽधिकारिणा कार्यमिति । तस्मिन् कृते तदुत्तरदिने सर्वमासिकानि सपिण्डीकरणञ्चेत्येकः कल्पः । तथाच— तस्मिन्कल्प आरब्धे किञ्चिन्मासिककरणानन्तरं क्षतेऽशौचे वा पतिते न तावन्मासिकान्तरं करणं यम्, शौचाभावात् । नापि क्षताद्यपगमे शेषः समापनम् । एतत्कल्पस्य एतद्दिनसपिण्डनघटितस्य तथाप्यनिर्वाहात् । अथ तर्हि क्षतादी सत्यपि सर्वं क्रियन्ताम्, तदन्तर्गर्भहेतोः सङ्कल्पस्याकरणात् । अथ प्रतिमासमासिककरणपक्षे उपत्रान्ते द्वितीयमासिकादौ क्षते जाते यथा क्षतान्ते तत्क्रियते तथा इदमपि क्रियतामिति ।

मैवम्, तस्य हि क्षतान्तकरणेऽपि स्वकालो नातिक्रामति तस्य कल्पस्य सम्बत्सरनिर्वाहत्वात् । अयञ्च कल्पो द्वादशाहसमाप्य एव । अतएव द्वितीय-तृतीय-मासिकादेः क्षतान्ते चरणमिति मुख्यकल्पपर एव श्राद्धकल्पः । अथ द्वादशाहकल्पमध्ये क्षतादिना दूषिते कल्पान्तरमाश्रीयतामिति । तन्न । निरपेक्षैकसाधनान्तरान्वयस्य विकल्पं विना असम्भवात् । अतएव यवारब्धप्रयोगो यवापचारे ब्रीहिभिर्न समाप्यते, तेषामर्थतस्त्यक्त्वात् । विकल्पे चोभयस्याशास्त्रार्थत्वात् । सावकाशञ्च प्रेतश्राद्धं सपिण्डीकरणमेव । आद्यश्राद्धस्य स्वत एव मासिकानाञ्च सपिण्डनयन्त्रितत्वेन निरवकाशत्वात् । अतएव प्रेतकृत्ये यो नक्षत्रनिषेधः स सपिण्डीकरणविषयक एव । तस्यैव सावकाशत्वात् । तथाच चतुर्ष्वपि कल्पेषु सपिण्डीकरणदिने निषिद्धनक्षत्रं नास्ति तदधिकरणक—सपिण्डीकरणघटित एव कल्प आदरणीयः । यत्र तु सर्वस्मिन्नेव सपिण्डीकरणदिने निषिद्ध नक्षत्रं तत्र ब्रह्मपुराणीय एव कल्प इति प्रदीपः । सम्बत्सरांत एव तत्रापि सपिण्डीकरणमिति श्राद्धकल्पः ।

निषिद्धनक्षत्राणि तु भरणी-कृत्तिका-रोहिणी आश्लेषा-मघा-पूर्वफल्गुनी-उत्तरफल्गुनी-पूर्वाषाढ-उत्तराषाढ-पूर्वभाद्र-उत्तरभाद्र-यजमानजन्मनक्षत्राणि द्वादश । अथ वाजसनेयिगृह्ये पारस्करः—वैश्वदेवादन्नादुद्धृत्य पयुक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति । भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्यन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै । धात्रे विधात्रे

च द्वाययोः । प्रतिदिशं वायवे दिशाञ्च । मध्ये त्रीन् ।
 ब्रह्मणे अन्तरीक्षाय सूर्याय । विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ।
 उपसे भूतानाञ्च पतये परम् । पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः । पात्रं
 निन्विज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्षमे तत्त इति ।

आपस्तम्बः — वलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारो हस्तेन परिमृज्यावोक्ष्य-
 न्युप्य पश्चात् परिषेचनम् । पिण्डवच्च पश्चिमाप्रतिपत्तिः । वैश्वदेवहोमस्तु
 स्वस्व-शाखाविहित एव कार्यः । “वैश्वदेवन्तु कुर्वीत स्वशाखाविहितन्तु”
 यदिति नियमनात् । तेन निरग्नेर्मणिकवाधेऽपिमणिके त्रीणि वस्त्रश्रवणेऽपि
 मणिकस्थानां ये च उदकुम्भे त्रीन् कुर्वन्ति शिष्टाः । तदिदं वैश्वदेववलिकर्मणी
 समिद्धे सम्पूजिते पयुर्दक्षितेऽग्नौ तदभावे अप्सु वा पाकादग्रमुद्धृत्य हविष्यान्नेन
 पाकाभावे फलमूलादिना वा प्रोक्षितेन साङ्गुष्ठमवहिर्जानुद्वादशपर्वपूरिकाः
 पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । ओं ब्रह्मणे स्वाहा, ओं प्रजापतये स्वाहा, इति मनसा,
 ओं गृह्याभ्यः स्वाहा, ओं कश्यपाय स्वाहा, ओमनुमते स्वाहा । इति वैश्व-
 देवहोमः । ततो हुतशेषान्नेन साङ्गुष्ठमवहिर्जानुमहाविडालश्रवणप्रमाण-
 वलिदानम् । तत्रोदपात्रसन्निधाने भूमौ ओं पर्यन्याय नमः ओमद्भ्यो नमः ओं
 पृथिव्यै नमः । इति पाकसंस्थमुदकसंस्थं वा । ततो निरग्निना अग्निशालां
 पूर्वैकद्वारकामालिख्य तस्यां दक्षिभागे ओं धात्रे नमः वामभागे ओं विधात्रे नमः,
 प्राच्यां ओम् वायवे नमः, एवमेव दक्षिणस्यां पश्चिमायां उत्तरस्यां च दद्यात् ।
 ततः पूर्वस्यां ओं प्राच्यै दिशे नमः, दक्षिणस्यां ओमवाच्यै दिशे नमः, पश्चि-
 मायां ओं प्रतीच्यै दिशे नमः, उत्तरस्यां ओमुदीच्यै दिशे नमः, ततो गृहमध्ये ओं
 ब्रह्मणे नमः, ओमन्तरीक्षाय नमः, ओं सूर्याय नमः इति यथापूर्वं, तत एषामुत्तरतः
 ओं विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः, ओं विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः, ओं उपसे नमः, ओं
 भूतानां पतये नमः इति तत्प्राचीनावीतिदक्षिणामुखः पातितवामजानुः पितृती-
 र्थेन ब्रह्मादिवलेर्दक्षिणस्यां ओं पितृभ्यः स्वधा नमः इति पितृवल्लिन्दद्यात् ।
 ततो बलिशेषान्नलिप्तं पात्रं प्रक्षाल्य ब्रह्मादिवलेर्वीर्यायां ओं यक्ष्मे तत्त
 निन्नेजनं नमः इति बलिशेषान्नसहितं जलमुपवीती दद्यात् ।

पितृबलिदानानन्तरं वशिष्ठः—श्रोत्रियाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृ-
 भ्यो दद्यात् । पितृभ्य इति नित्यश्राद्धपरम् । तेन तदधिकारिणापि श्रो-

त्रिय - ब्रह्मचारिणोरिदानीमुपस्थिताविदानीमेव मनुष्ययज्ञः कार्यः । अन्यथा तु नित्यश्राद्धशेषे नित्यश्राद्धानधिकारिणा त्विदानीमेव स कार्य इति व्यवस्था ।

अथ काम्यवलिदानम्

तद्यथा--अन्यदत्तमादाय ओं देवा मनुष्या इति पञ्चश्लोकीं पठित्वा एको वलिर्ह्येयः । पञ्चश्लोकीमभिधाय उच्चार्य दद्यादित्यभिधानात् । ततः ओं मुख्येभ्यो नमः, ओं चाण्डालेभ्यो नमः, ओं विहङ्गेभ्यो नमः “श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नर इति वाक्यशेषात् । चाण्डालस्तु शूद्राब्रह्मणाभ्यां जातः । “शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्करा” इति मनुवचनात् । एतद्वन्तरन्तु पतितश्वपाकपापरोगिवायसकृमिभ्यः पञ्चभ्यः क्रमेण पञ्चवलयः—शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोणिणाम् । वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निःक्षिपेद् भुवि इति मनुवचनात् । श्वपाकश्चाण्डालतो भिन्नः—क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां कृत्वाचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते ।

यन्तुर्जास्तथाग्यान्तु श्वपाक इति कीर्त्यते ॥”

श्वपाकः श्वपचः श्वपकपर्यायाः, मनुष्याणां त्रयाणां भेदेन विधानात् ।

व्यासः—“ऐन्द्रवारुणवायव्या याम्या वै नैऋतास्तथा ।

वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूयो पिण्डं मर्यापितम् ॥

श्वानी द्वौ श्यावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवा ।

ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतार्वाहंसकौ ॥

दत्वानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत् ॥”

याम्या इति--यद्यपि यजुर्विदः सौम्या इति, सामविदो याम्या इति पठन्ति तथाप्युभयेषां याम्यामित्येव युक्तः पाठः ।

माध्यां काकोत्पत्तौ वेदद्वयसाधारण्यां समयप्रदीपादौ प्रामाणिकनिबन्धे--

“पौर्णमास्यां मघायोगे वायसाः पञ्च जज्ञिरे ॥

इन्द्राद्वरुणाद्वार्योर्ममादथ च नैऋते ॥”

इति निर्विचिकित्सलिखनात् । यथा वेदे चाषस्य किकीदीविरिति तस्माद्वली-
याप्या इति स्याव इति च पठनीयम् । एकोद्दिष्टपाकशेषेणैव वैश्वदेववलिक-
कर्मणी । नित्याश्राद्धन्तु पाकानन्तरेण । पार्वणाभ्युदयिकानन्तरन्तु नित्यश्राद्धं
नास्त्येव, वैश्वदेववलिकर्मणी एव ।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः

तत्र सिद्धेन चेतदा सिद्धमिति पाचिकां पृष्ट्वा असिद्धेन चेतदावादी-
शंखचक्रधरं देवं पीतकौशेयवाससं पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । अथ सोदकेन कुश-
त्रयेण श्राद्धीयद्रव्याणि सिञ्चेत् । परस्वत्वास्पदे स्थाने नित्यश्राद्धकरणे भू-
स्वासिपितृभ्यः श्राद्धद्रव्याग्रभागदानमिति केचित् । तन्न । इदं हि न श्रा-
द्धत्वेन विहितम्, किन्तु पञ्चयज्ञानां प्रात्यहिकत्वेन ब्राह्मणकर्तव्यतया विहि-
तानां मध्ये यः पितृयज्ञे विहितः स तावत्प्रकारद्वयेण निर्वाह्यते ।
तर्पणेन पितृवल्लिना नित्याश्राद्धेन वा । तथा च पितृमखनिर्वाहकं यथा-
धिकारमेतत्त्रितयान्यतमम् । तत्र च नित्यश्राद्धमन्यथासिद्धं भवति । समाप्ति-
जनकविघ्नसंसर्गाभावे मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसवत् । तथा च यः पितृयज्ञ एत-
त्त्रितयात्मा न देशितः स तु श्राद्धरूपः । यस्तु देशितः स न श्राद्धरूपः किन्तु
तर्पणवल्लिनित्यश्राद्धरूपो यथाधिकारमनुष्ठीयते । तद्यथा - प्रमी मा आप
इत्यप्सु । ओं इदं हविरिति सर्वाभिप्रायेण क्वापि घृतादावङ्गुष्ठमारोप्य--ओं
अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इत्यन्नोपरि तिलान् विकिरेत्--ओमद्यामुकगोत्र
पितरमुकशर्मन्निदमन्नं सोपकरणं ते स्वधा इति पित्रे एवं पञ्चभ्योऽपि पितामहा-
दिभ्यः । ततस्त्रिर्गायत्रीं ततस्तिस्त्रो मधुमतीः ततो मधुमधुमध्विति च ।

तत--“ओसन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् । तत्सर्वमच्छिद्रमस्तु”
इति । पुनर्गायत्रीं त्रिस्ततः कुशेष्वपविश्य तिस्रो मधुमतीः मधु मधुमध्विति च
जपित्वा पुरुषसूक्ताद्यपि सति सम्भवे जपित्वा भूमिं तिलैरास्तीर्य नमस्तुभ्यमिति
जपेदिति श्रीदत्तानुसारी पन्थाः ।

कल्पतरु-रत्नाकरमते तु स्वधा नम इति त्यागः । स चास्मदनुगतः । श्राद्धा-
दिभोजननिषेधे शातातपः--

नवश्राद्धं ग्रामयाजकान्नं सग्रह-भोजनम् ।

“नारीणां प्रथमे गर्भे भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ।

चान्द्रायनं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः ॥

मासत्रयेतिकृच्छ्रः स्यात् षण्मासे कृच्छ्र एव हि ।

आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥

अत ऊर्ध्वं न दोषोऽस्ति शंखस्य वचनं यथा ।”

नवश्राद्धं दशाहिकपिण्डाः । नवश्राद्धं दशाहनीति वचनात् । नवश्राद्धं दशाहाम्यन्तरश्राद्धचतुष्टयम् ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥”

इदन्तु चतुष्टयं ब्रह्मपुराणीयकल्पे, नवश्राद्धमेकादशाहश्राद्धं चान्द्रायणं नवश्राद्धमिति तदधिकृत्यैवान्नात् मासिके एकमासपूर्तिकश्राद्धे मासत्रये द्वितीय-तृतीय-चतुर्थमासिकेषु भोजने प्रत्येकमतिकृच्छ्रः प्रायश्चित्तम् षण्मास इति इतः परमासषट्के श्राद्धभोजने प्रत्येकं कृच्छ्रः । आब्दिके द्वादशमासकृत्ये द्वादशमासिके सपिण्डने च कृच्छ्रपादः । एकाह इति पुनराब्दिकस्तु सपिण्डीकरणदिनोत्तर-दिने यत्काम्यमेकोद्दिष्टं तदुच्यते । “एवञ्चुराब्दिकं श्राद्धमपरेद्युः पुनराब्दिक-मिति” मनुवचनात् । एवैव च निषिद्धभोजनेषु श्राद्धेषु शेषान्नभोजनं यजमान-स्य निषिद्धं तस्यैव प्रेतोच्छिष्टत्वात् ।

एवञ्च प्रथम साम्बत्सरिकेऽपि भोजनं शेषभोजनं च निषिद्धम् । शङ्कसु-कास्तु केचित्तृतीयसाम्बत्सरिकपर्यन्तं श्राद्धभोजनं शेषभक्षणमञ्च नेच्छन्ति तत्र प्रमाणं न दृष्टमिति ।

श्रुतिस्मृतिरनुगतांश्च तासां गुरूपदेशादवधार्य सम्यक् ।

श्रीश्राद्धकल्पाख्यमिदं निबन्धं वाचस्पतिविश्वजनीनमूचे ॥

“पदवाक्यमाननिपुणाः करतलकुवलायमानविश्वदृशः ।

अवलोकयत कृतिमिमां करुणालयेन हृदयेन ॥

शास्त्रे दश स्मृतौ त्रिंशन्निबन्धा येन यौवने ।

निर्मितास्तेन चरमे वयस्येष विनिर्ममे” ॥

समस्तेत्यादि - महाराजाधिराज - श्रीहरिनारायणात्मज - समस्तेत्यादि-
महाराजाधिराज - श्रीरूपनारायणपदवीसमलङ्कृत - मिथिलामण्डलाखण्डल-
श्रीमद्रामभद्रचरणादिष्टेन तत्परिषदा महामहोपाध्याय—श्रीवाचस्पतिशर्मणा
विरचितोऽयं श्राद्धकल्पः (पितृभक्तितरङ्गिणीग्रन्थः) परिपूर्ण इति ॥

इति प० श्रीरामसेवक— श्रीधर्मनाथ - श्रीप्रभुनारायण श्रीरामचन्द्र-
शर्मसम्पादिता पितृभक्तितरङ्गिणी परिपूर्णति ॥



श्रीगणेशाय नमः

महामहोपाध्याय श्रीअमृतनाथकृतः
प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः



सम्पादकी परिशिष्टकारौ च
विद्यावारिधि प० श्रीप्रभुनारायण शर्मा
उपाचार्यः, स्ना० धर्मशास्त्रविभागः
विद्यावारिधि प० श्रीरामचन्द्र झा
स्नातकोत्तर-ज्यौतिष-विभागाध्यक्षः,
कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

प्रकाशकः

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालयः,
कामेश्वरनगरम्, दरभङ्गा

1912

RECEIVED

RECEIVED



1912

1912

1912

1912

1912

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयस्य

विषयानुक्रमणिका

विषयः	पृष्ठम्
१ नवविधपापानि	१
२ प्रायश्चित्तपूर्वदिनकृत्यम्	१
३ केशादिवपनम्	१
४ प्राजापत्यव्रतानुकल्पः	२
५ धेनुमूल्यविचारः	२
६ पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कवालस्य प्रायश्चित्तनिषेधः	३
७ तत्र सुरापाने विशेषः	३
८ ज्ञानाज्ञानयोः प्रायश्चित्तविचारः	३
९ क्षत्रियादित्रयाणां प्रायश्चित्तविचारः	३
१० वृद्धादीनामर्द्धप्रायश्चित्तविचारः	४
११ अन्त्यावसायिसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणप्रायश्चित्तम्	४
१२ अन्त्यावसायिनिर्णयः	४
१३ बलात्सकृदन्त्यावसाय्यसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	५
१४ अज्ञानतः सकृदन्त्यावसाय्युच्छिष्टभोजने ब्रा० प्रा०	५
१५ अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	६
१६ अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकश्चपचान्त्यासिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	६
१७ अन्त्यजनिर्णयः	६
१८ अज्ञानतः सकृद्रजकायान्त्यजसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	६
१९ अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकान्त्यजोच्छिष्टामात्रभोजने ब्रा० प्रा०	६
२० अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	७
२१ अन्त्यजोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणप्रा०	७

विषयः

पृष्ठम्

२२	अज्ञानतोऽष्टधा रजकान्त्यजसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	७
२३	अज्ञानतो नवतिवारान्त्यजसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	७
२४	अज्ञानतः सकृच्चाण्डालसम्बन्धजलपाने ब्रा० प्रा०	७
२५	अज्ञानतः सकृच्चाण्डालसम्बन्धजलपाने क्षत्रियादि प्रा०	८
२६	सकृदज्ञानतश्चाण्डालस्पृष्टजलपाने ब्रा० प्रा०	८
२७	अज्ञानतः सकृच्चाण्डालस्पृष्टजलपाने क्षत्रियादिप्रा०	८
२८	ज्ञानतः सकृच्चाण्डालस्पृष्टोदकपाने द्विजस्य प्रा०	९
२९	अज्ञानतः सकृच्चाण्डालोच्छिष्टजलपाने ब्रा० प्रा०	९
३०	" " क्षत्रियादिप्रा०	९
३१	सकृदज्ञानतो म्लेच्छादिसम्बन्धजानुदघ्नन्यूनपुष्करिण्यादिजलपाने ब्रा० प्रा०	१०
३२	सकृदज्ञानतश्चाण्डालभाण्डस्थजलपाने द्विजस्य प्रा०	१०
३३	अज्ञानाभ्यासतश्चाण्डालकूपस्थजलपाने ब्रा० प्रा०	१०
३४	अज्ञानतः सकृदन्त्यजसम्बन्धजलपाने ब्रा० प्रा०	१०
३५	अज्ञानतः सकृदन्त्यजसम्बन्धजलपाने क्षत्रियादिप्रा०	११
३६	सकृदज्ञानतः शौण्डिकान्त्यजादिभाण्डस्थजलादिपाने द्विजस्य प्रा०	११
३७	सकृदज्ञानतोऽन्त्यजादिखानिततडागादिजलपाने ब्रा० प्रा०	११
३८	विष्ठाभूत्रसंस्पृष्टकूपजलपाने ब्रा० प्रा०	११
३९	अज्ञानतः सकृदन्त्यजोच्छिष्टजलपाने ब्रा० प्रा०	१२
४०	" " क्षत्रियादिप्रा०	१२
४१	अज्ञानतः सकृत्तैलिकमात्रभक्षणे ब्रा० प्रा०	१२
४२	ज्ञानतः सकृत्तैलिकसिद्धान्नभोजने प्रतिग्रहे च ब्रा० प्रा०	१२
४३	अज्ञानतः सकृत्तैलिकसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	१३
४४	" " क्षत्रियादिप्रा०	१३
४५	ज्ञानाभ्यासेन तैलिकसिद्धान्नभोजने प्रतिग्रहे च ब्रा० प्रा०	१३
४६	अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टामात्रभोजने ब्रा० प्रा०	१४
४७	" " क्षत्रियादिप्रा०	१४
४८	अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्रा० प्रा०	१४

विषयः

पृष्ठम्

४९	अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने क्षत्रियादिप्रा०	१५
५०	ज्ञानाभ्यासेन तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने तैलिकप्रतिग्रहे च ब्रा०	१५
५१	अज्ञानतो नवतिवारतैलिकसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य	१५
५२	" अष्टधा "	१६
५३	सकृदज्ञानतस्तैलिकजलपाने ब्राह्मणादीनाम्	१६
५४	अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टजलपाने ब्राह्मणादीनाम्	१६
५५	यवनादिसिद्धान्नभोजने जलपाने च ब्राह्मणादीनाम्	१७
५६	सकृदज्ञानतो ज्ञानतो वा शूद्रसिद्धान्नभोजने ब्रा०	१७
५७	अज्ञानाभ्यासेन शूद्रसिद्धान्नभोजने ब्रा०	१७
५८	सकृदज्ञानतः शूद्रस्पृष्टान्नभोजने ब्रा०	१७
५९	सकृदज्ञानज्ञानाभ्यां शूद्रोच्छिष्टामान्नभोजने ब्रा०	१८
६०	सकृदज्ञानतः " सिद्धान्नभोजने ब्रा०	१८
६१	सकृद् ज्ञानतः शूद्रसम्बन्धिशूद्रभाण्डस्थजलपाने ब्रा०	१८
६२	सकृदज्ञानतः शूद्रोच्छिष्टजलपाने ब्रा०	१९
६३	" पतितसिद्धान्नभोजने ब्रा०	१९
६४	अज्ञानत सकृत्पतितामान्नभोजने ब्रा०	१९
६५	सकृदज्ञानतः पतितस्पृष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणादीनाम्	१९
६६	सकृदज्ञानतः पतितस्पृष्टामान्नभक्षणे ब्राह्मणादीनाम्	२०
६७	अज्ञानतः सकृत्पतितोदकपाने ब्रा०	२०
६८	सकृदज्ञानत चतुर्थपञ्चमनवमैकादशदिनश्चाद्धान्नभोजने ब्रा०	२०
६९	ज्ञानतः सकृत्सुराभाण्डस्थजलपाने ब्रा०	२१
७०	अज्ञानतः " "	२१
७१	गोहृतादिशवस्पर्शे तदर्थश्रुपाते च ब्राह्मणादीनाम्	२१
७२	अथ व्यभिचारप्रायश्चित्तम्	२२
७३	अज्ञानतः क्षत्रियादित्रयाणां ब्राह्मणीगमने प्रा०	२२
७४	नट्यादिगमने प्रायश्चित्तम्	२२
७५	ज्ञानतः सकृदन्त्यजादिस्त्रीगमने प्रा०	२३

विषयः

पृष्ठम्

७६	ज्ञानतो द्विरभ्यासादन्त्यजस्त्रीगमने प्रा०	२३
७७	अज्ञानतश्चतुर्विंशतिधाऽन्त्यजस्त्रीगमने ब्रा०	२३
७८	अज्ञानतः सकृत् शौण्डिकस्त्रीगमने ब्राह्मणस्य प्रा०	२४
७९	„ „ क्षत्रियादीनाम्	२४
८०	अज्ञानतः सकृत्तैलिकस्त्रीगमने ब्रा०	२४
८१	अज्ञानतः सकृच्चण्डालीम्लेच्छस्त्रीगमने ब्रा०	२५
८२	म्लेच्छलक्षणम्	२५
८३	ज्ञानाज्ञानयोः पतितप्रतिग्रहे प्रा०	२५
८४	अज्ञानतः सकृदन्त्यजचाण्डालप्रतिग्रहे प्रा०	२६
८५	„ सकृत् शौण्डिकप्रतिग्रहे प्रा०	२६
८६	„ „ शूद्रप्रतिग्रहे ब्रा० प्रा०	२६
८७	अज्ञानाभ्यासेन „ „ „	२७
८८	गोमांसभक्षणप्रायश्चित्तम्	२७
८९	ज्ञानाभ्यासेन गोमांसभक्षणे द्विजानाम्	२७
९०	सकृदज्ञानतो गोमांसभक्षणे शूद्रस्य	२८
९१	चिरतरकालाभ्यासेनाश्वादिमांसभक्षणे ब्रा०	२८
९२	सकृदज्ञानतोऽश्वादिमांसभक्षणे ब्रा०	२८
९३	सकृज्ज्ञानतो ग्राम्यवराहमांसभक्षणे ब्रा०	२९
९४	सकृदज्ञानतो रेतोमूत्रपुरीषभक्षणे ब्रा०	२९
९५	सकृद् ज्ञानतो „ „	२९
९६	सकृदज्ञानतः कलविकादिभक्षणे ब्रा०	३०
९७	कामतोऽत्यन्ताभ्यासेन कोकिलादिभक्षणे ब्रा०	३०
९८	अभक्ष्यमांसविशेषभक्षणे ब्रा० प्रा०	३०
९९	उपपातकलक्षणम्प्रायश्चित्तञ्च	३१
१००	उपपातकेषु गोवधप्रायश्चित्तव्यवस्था	३२
१०१	ब्राह्मणस्वामिकगोवधे ब्रा० प्रा०	३२
१०२	„ „ क्षत्रियस्य	३२

विषयः	पृष्ठम्
१०३ ब्राह्मणस्वामिकगोवधे वैश्यस्य	३३
१०४ " " शूद्रस्य	३३
१०५ क्षत्रियस्वामिकैकहायनादि गोवधे ब्रा० प्रा०	३३
१०६ " " क्षत्रियस्य	३३
१०७ " " वैश्यस्य	३३
१०८ " " शूद्रस्य	३४
१०९ वैश्यस्वामिकैकहायनादिगोवधे ब्रा० प्रा०	३४
११० " " क्षत्रियस्य	३४
१११ " " वैश्यस्य	३४
११२ " " शूद्रस्य	३४
११३ शूद्रस्वामिकैकहायनादिगोवधे द्विजानाम्	३५
११४ " " शूद्रस्य	३५
११५ एकप्रयत्नजनितब्राह्मणस्वामिकेत्यादिगोवधे ब्रा० प्रा०	३५
११६ तादृशगोवधे क्षत्रियस्य	३५
११७ " वैश्यस्य	३६
११८ " शूद्रस्य	३६
११९ एकप्रयत्नजनितक्षत्रियस्वामिकेत्यादिगोवधे चतुर्णाम्	३६
१२० वैश्वस्वामिकबह्वेकहायनादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	३६
१२१ शूद्रस्वामिकैकप्रयत्नजनितेत्यादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	३६
१२२ ब्राह्मणस्वामिकैकहायनादिगोवधकर्तृबहुब्राह्मणानाम्	३७
१२३ " गोद्वय " "	३७
१२४ ब्रा० स्वा० चतुर्हयनादिगोवधे ब्राह्मणस्य	३७
१२५ " " क्षत्रियस्य	३८
१२६ " " वैश्यशूद्रयोः	३८
१२७ क्षत्रियस्वा० " " ब्राह्मणादीनाम्	३८
१२८ वैश्यस्वा० " " ब्राह्मणादीनाम्	३९

विषयः

पृष्ठम्

१२९	शूद्रस्वा० चतुर्हयनादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	४०
१३०	साक्षाद्गोवधप्रकारः	४०
१३१	शूद्रप्रज्वालिताग्निना ब्रा० स्वा० गोवधेप्रज्वालकशू० प्रा०	४०
१३२	„ क्ष० „ „	४१
१३३	वैश्यस्वा० एकाहायनादिगोरग्निना वधेऽग्नि प्र० शू० प्रा०	४१
१३४	शूद्रस्वा० „ „ „	४१
१३५	ब्रा० स्वा० चतुर्हयनादि „ „	४१
१३६	क्षत्रिय स्वा० „ „ „	४१
१३७	वैश्यस्वा० „ „ „	४१
१३८	शूद्रस्वा० „ „ „	४२
१३९	ब्रा० स्वा० गर्भिण्यादिगोवधे ब्रा० प्रा०	४२
१४०	„ „ क्षत्रियादीनाम्	४२
१४१	क्ष० स्वा० गर्भिण्यादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	४२
१४२	वैश्यस्वा० „ „	४३
१४३	शूद्रस्वा० „ „	४३
१४४	उत्पन्नमात्रादि ब्रा० स्वा० गोगर्भवधे ब्रा० प्रा०	४३
१४५	„ „ क्षत्रियस्य	४३
१४६	„ „ वैश्यस्य	४४
१४७	„ „ शूद्रस्य	४४
१४८	उत्पन्नमात्रादिक्षत्रियस्वा० गोगर्भवधे ब्राह्मणादीनाम्	४४
१४९	„ वै० स्वा० „ ब्राह्मणादीनाम्	४४
१५०	„ शू० स्वा० „ „	४५
१५१	ब्राह्मणस्वामिकातिवृद्धादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	४५
१५२	क्षत्रिय स्वा० „ „	४६
१५३	वैश्यस्वा० „ „	४६
१५४	शूद्रस्वा० „ „	४६
१५५	ब्राह्मणस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	४६

विषयः	पृष्ठम्
१५६ क्षत्रियस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोवधे ब्राह्मणादीनाम्	४६
१५७ वैश्यस्वा० , , ,	४७
१५८ शूद्रस्वा० , , ,	४७
१५९ अस्थिभंगानन्तरं षण्मासपर्यन्तं गोर्जीवेनऽस्थिलांगूला- दिभङ्गकर्तृ ब्राह्मणादीनाम्	४७
१६० अस्थिभंगानन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोमरणे प्रायः	४८
१६१ वृषाण्डच्छेदनकर्तु ब्राह्मणस्य	४८
१६२ हलादिशकटादिना स्वयं वृषवाहकब्राह्मणस्य	४८
१६३ ज्ञानतो हलादावुत्सृष्टवृषयोजकस्य ब्राह्मणस्य	४८
१६४ यवनादौ गोविक्रये विनिमये च विक्रयविनिमयकर्तुः प्रायः	४९
१६५ रोधने गोमरणे रोधनकर्तुः प्रा०	४९
१६६ अयथावन्धने अकालवन्धने च गोमरणे बन्धनकर्तुः	४९
१६७ हलादियोजनेऽतिवाहादिना गोमरणे हलादियोजकस्य	४९
१६८ दण्डविशेषनिपातने गोमरणे दण्डनिपातनकर्तुः	४९
१६९ धर्मार्थातिरिक्तकूपखातादिनिपातादिना गोमरणे तत्कूपखातादितुः	४९
१७० दण्डप्रमाणम्	५०
१७१ रात्रौ संयमनार्थं रोधे यथावन्धने च गोमरणे	५०
१७२ यथावन्धनलक्षणम्	५०
१७३ अपालननिमित्तकप्रायश्चित्तम्	५०
१७४ द्विजस्वामिकगोरपालनान्मरणे	५१
१७५ शूद्रस्वामिकगोरपालनान्मरणे	५१
१७६ उत्सृष्टवत्सतरीवृषयोरपालनान्मरणे	५२
१७७ एकाधिकगोरपालनान्मरणे	५२
१७८ बहुकर्तृकैकाधिकगोरपालनान्मरणे	५२
१७९ म्लेच्छपालककरणे प्रायश्चित्तम्	५२
१८० अशक्तपालकेऽपालनाद् गोमरणे	५२
१८१ एकहायनादिगोरपालनान्मरणे	५२

विषयः	पृष्ठम्
१८२ लतादिनिबद्धघण्टादिदोषेण गोमरणे	५२
१८३ धर्मार्थं कूपखातादौ गोमरणे	५३
१८४ मशकादिनिवारणार्थं प्रज्वलिताग्निना गृहदाहादिना वा बन्धनरहितगोमरणे	५३
१८५ पूर्वव्याधियुतगोर्दण्डाद्यभिघातेन मरणे	५३
१८६ गोर्यन्त्रणे चिकित्सायामन्तर्मृतगर्भनिष्काशने च गोमरणे	५३
१८७ गोहितार्थं लौहादिना दाहादौ कृते गोमरणे	५४
१८८ गोव्याधिविनाशार्थं विहितपरिमितौषधदाने गोमरणे	५४
१८९ गव्युपकारार्थं स्वल्पतैललवणखलिदाने गोमरणे	५४
१९० देवालयखाते सीम्नः खाते च गोमरणे	५४
१९१ गोमैथुने गोमरणे	५४
१९२ श्राद्धादौ त्रिशूलचक्रादिनाङ्कनकरणे	५५
१९३ निवारयन्तं स्वामिनं पालकं वातिक्रम्य गतं कान्तारादौ गोमरणे	५५
१९४ शङ्कारहितस्थाने पालकसत्त्वे गोमरणे	५५
१९५ बन्धनशून्यगोर्वज्रादिना कथञ्चिन्मरणे	५५
१९६ गृहपतनातिवृष्ट्यादिना बन्धनशून्यगोमरणे	५५
१९७ अथ ब्रात्यप्रायश्चित्तम्	५६
१९८ आलस्यादिना ब्रात्यताशालिद्विजस्य	५६
१९९ देशोपप्लवादिना ब्रात्यताशालिद्विजस्य	५६
२०० सहोदरे ज्येष्ठेऽविवाहिते कनिष्ठविवाहे	५७
२०१ वैमात्रेयदत्तकादेर्भ्रातुः कनिष्ठविवाहे	५७
२०२ देशान्तरगतज्येष्ठप्रतीक्षाकालः	५८
२०३ निरग्नेर्मरणभ्रान्त्या दाहादिप्रेतकार्यकर्तुः	५८
२०४ अविवाहिते ज्येष्ठे सन्यासयुक्ते कनिष्ठविवाहे	५८
२०५ ज्येष्ठभगिन्या अविवाहे सोदरकनिष्ठभगिनीविवाहे	५८
२०६ अथ गोगमने प्रायश्चित्तम्	५९
२०७ गोगमने रेतः सेकात्पूर्वं ब्राह्मणादीनाम्	५९

विषयः	पृष्ठम्
२०८ ज्ञानतो जातिभ्रंशकरकर्मकर्तुर्ब्राह्मणस्य	५६
२०९ जातिभ्रंशकराणि	५६
२१० रूजः कृत्यायां विशेषः	६०
२११ सङ्करीकरणम्	६०
२१२ अपात्रीकरणम्	६०
२१३ अथ प्रकीर्णप्रायश्चित्तम्	६०
२१४ अथ महापातकानि	६१
२१५ ब्राह्मणस्य सर्वमद्यपाने प्रा०	६१
२१६ अथातिपातकानि	६२
२१७ अथानुपातकानि	६२
२१८ ब्राह्मणस्वामिकस्वर्णस्तेये ब्राह्मणादीनाम्	६२
२१९ क्षत्रियादिस्वामिकहिरण्यस्तेये ”	६३
२२० अथ पञ्चविधवधी विचारः	६३
२२१ ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	६४
२२२ अथ संसर्गप्रायश्चित्तम्	६५

अथ परिशिष्टविषयानुक्रमणिका

२२३ प्रायश्चित्तशब्दार्थः	६८
२२४ प्राजापत्यादिव्रतलक्षणम्	६८
२२५ व्यवस्थापत्रलेखनविधिः	७०



1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

1077

भूमिका

“अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्”

(महा० कर्णपर्व)

धर्मविबोधकं मन्वादिप्रणीतं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रपदवाच्यतामुपैति तथा तदुपजीवि निबन्धजातमपि । सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां समेषां ब्रह्मचर्याद्या-
श्रमाणां च विधिनियमादिवोधनं धर्मशास्त्रविषयः । एवं धर्मशास्त्रं भार-
तीयवर्णाश्रमादिधर्माणां तदीयाचारविचाराणां च प्रतिपादकमिति सिध्यति ।
इदमेवाश्रित्य विधिज्ञैर्हिन्दुविधिरपि (हिन्दु लॉ) निरमायि । तत्र समये-
समये संशोधनं परिवर्द्धनञ्च प्राचीनैरपि कृतमद्यतनैरपि तथा क्रियत एव ।
अनेनैव शास्त्रेण भारतीयजनजीवनं व्यवस्थितं समर्थञ्चाभूत् ।

एतच्छास्त्रप्रवर्त्तकत्वेन विंशतिरेव मनीषिणः परिगणिता याज्ञवल्क्येन ।
यथा-

मन्वत्रिविष्णु- हारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती ॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥ इति ।

यद्यपि ग्रन्थान्तरे तु—

अष्टाशीति सहस्रसाणि मुनयो गृहमेधिनः ।
पुनरावर्त्तिनो लोके धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकाः ॥

इत्यपि श्रूयते । अस्तु ।

एतच्च शास्त्रम्, सरलतया विषयावबोधनाय त्रिधा विभक्तमृषिभिः ।
त एव भेदा आचार-व्यवहार-प्रायश्चित्ताध्यायपदेनावगम्यन्ते । तत्र च मुख्य-

(ख)

तया आचाराध्याये वर्णाश्रमादीनामाचाराः, व्यवहाराध्याये राजधर्माः, प्रायश्चित्ताध्याये चातिपातक-महापातका- नुपातकोपपातक-जातिभ्रंशकर-सङ्करी-करणा-पात्रीकरण-मलिनीकरण-प्रकीर्णकानि नवविधानि पातकानि तदपनोदनोपायाश्च वर्णिताः ।

एतच्छास्त्रप्रयोजनं प्रतिपादयता भगवता व्यासेन “अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्” इत्युक्तम् । वस्तुतो धर्मप्रवचनरूप - धर्मशास्त्राभावेऽधुनापि मानवानामिव दानवानामपि साम्राज्यं सर्वत्र स्यात् । यथा पुरा दक्षिणे भारते रावणादीनामुत्तरे च सुबाहु - मारीचादीनाम्प्रभाव आसीदिति रामायणादौ वर्णितम् । एते हिंसा-पारदार्यादिकं स्वधर्मरूपेणाङ्गीचक्रुः । यथा “रावणवधे” रामम्प्रति सुबाहुकर्तृक-स्वधर्मवर्णनम्—

अद्यो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः,
कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।
धर्मो ह्ययं दाशरथे, निजो नो,
नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ इत्यादि ।

एवमेवादिकाव्ये सीताम्प्रति रावणोक्तिः —

स्वधर्मो रक्षसां भीरु, सर्वथैव न संशयः ।
गमनं वा परस्त्रीणां हरणं सम्प्रमथ्य वा ॥ इत्यादि ।

परन्तु ज्ञानविज्ञानकुशलै ऋषिभिः पारस्परिक-विरोधजन्यमहाविनाशाशङ्कया सन्धिकाले “दुर्जनस्तुष्यतु” इति न्यायेनाचारसंहितायां धर्मशास्त्ररूपायां “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुटः” इत्यादि वचनानि विलिख्य सर्वथा तेषां हिंसाविरोधो नाकारि । तस्मात्ते विपरीततत्त्वा अपि मानवानुकूलाः सन्तोऽत्र मानवसमाजे सङ्गता अभूवन् येनाधुना दानवानां नामापि न क्वापि श्रूयते । अस्तु ।

शास्त्रान्तरवद् धर्मशास्त्रेऽपि मिथिला प्राथम्यं लभते । यथा गौतम-याज्ञवल्क्यादयो मूलग्रन्थरचनायां प्रसिद्धिं गतास्तथैव निबन्धरचनायां वाचस्पति-केशव-मुरारि-नरहरि-चण्डेश्वरोमापति-वामदेव गोकुलनाथामृतनाथादयः ।

प्राप्तेऽवसरे समेषां वर्णनं स्यात्, अधुना प्रकृतग्रन्थकर्तृविषय एव समासेन किञ्चिदुच्यते —

धर्मशास्त्रनिबन्धकर्तृष्वन्यतमोऽयं महानुभावोऽमृतनाथोपाध्यायः । अयं यथा व्याकरणदर्शनादिशास्त्रेषु लब्धपृष्ठिष्ठस्तथैव धर्मशास्त्रेऽपि । अस्य वासस्थानं प्राचीनभागलपुरमण्डलान्तर्गतचयनपुरग्रामः । अधुना ग्रामः स सहरसामण्डलान्तर्गतः । तस्मिन्नेव ग्रामे १६७७ शालिवाहनशकाब्दे ११६३ प्रचलितफसलीसंज्ञकवत्सरे कुजौलिमौलिकदुःखभञ्जनठक्कुरदौहित्यस्य सच्छाब्दिकस्य पण्डितमाणिकशर्मणः स्वधर्मभार्यायां प्रथमपुत्ररूपेण समुत्पन्नोऽमृतनाथः ।

महामहोपाध्यायपदवीकः श्री अमृतनाथो यावज्जीवनं स्ववासस्थलनिर्मित-चतुष्पाठ्यामशेषशास्त्राण्यध्यापयन् निजगुणैः स्वदेश-कुल-ग्रामानुज्ज्वलयन्नासीत् ।

अनेन प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः, वादसारसमुच्चयः, कृत्यसारसमुच्चयश्चेति त्रयो निबन्धग्रन्था लोकोपकाराय स्वकीर्तये च विरचिताः । द्वयोः प्रकाशनं जातं परन्त्वेकस्तु वाद सारसमुच्चयोऽद्याप्यप्रकाशित एवास्ति । प्रकृतग्रन्थान्ते तेन स्वग्रामाद्युल्लेखः कृतः । तथाहि—

‘पूर्णे धीरेन्द्रवृन्दैर्वरचयनपुरे वासवान् भूमिदेवः—
कीर्त्तिप्रख्यात आसीदमृतपदलसन्नाथनामा बुधेन्द्रः ।
तर्कविधेः पारगन्ता सकलगुणयुतो निर्मिता तेन सम्यक्—
प्रायश्चित्तव्यवस्था सकलबुधजनस्वान्तसन्तोषदात्री ॥

वादसारसमुच्चये च तस्य विशेषपरिचयः —

श्रीमन्माणिकशर्मणः सुकृतिनः सच्छाब्दिकस्याखिले—
साहित्ये निपुणस्य यो हि तनयो ज्येष्ठस्तु सत्तार्किकः ।
साहित्यस्मृतिकोशतन्त्रकुशलः ख्यातोऽवनौ धार्मिक—
स्तेनैव क्रियते विवादविषये कश्चित्प्रबन्धोत्तमः ॥

महामहोपाध्यायेन तत्रैव ग्रन्थनिर्माणकालोऽपि निर्दिष्टः । तथाहि--

“शाके वासरवेदवासरमहीसंलक्षिते वत्सरे ।

मार्गे मासि वलक्षपक्षवलितेऽष्टम्यां बुधे वासरे ॥

नत्वानेकपवक्त्रपादकमलं पुस्तं नवीनं परं--

श्रीयुक्तामृतनाथशर्मसुधियाऽलेखीदमाशु स्वकम् ॥

एतेनावगम्यते यदयं प्रकृतग्रन्थकर्त्ता महामहोपाध्यायपदवीकोऽमृत-
नाथशर्मा स्वायुषः सप्ततिवर्षानन्तरमेव महाप्रयाणमकरोदिति ।

एतस्य, प० हरदत्त भा, प० रोहिणीदत्त भा, ततः कन्यकाद्वयं ततः प०
रतिनाथ झा, प० गोपीनाथ भा, प० शशिनाथ भा, एतान्यपत्यान्यभूवन् ।
एतेषु प्रथमोऽनेकशास्त्रीयगहनविषयाभिज्ञः परमविज्ञः स्वसमयेऽसदृशोऽसीम-
सुयशो विकासेन तत्प्रान्तं गौरवान्वितं चकार । अन्ये सर्वेऽपि प्रख्यातविद्या-
लब्धप्रतिष्ठाश्चासन् । एषां वंशजा अधुनापि स्वजन्मभूमौ स्वविद्यागरिम्ना
पूज्यन्ते । तेष्वन्यतमः पण्डितप्रवरः श्रीमदर्जुन झा शर्मा सम्मान्तिप्रा-
ध्यापकरूपेण शब्दशास्त्रमस्मिन्नेव संस्कृतविश्वविद्यालयस्नातकोत्तरविभागे
पाठयन् विराजते ।

यद्यपि प्रायश्चित्तग्रन्थानां संख्या नास्ति स्वल्पा, तथापि तेष्वन्यतमोऽयं
ग्रन्थः स्ववैशिष्ट्येन सर्वेषां मूर्धानमारोहति । आशासे नूनमेवानेन शिक्षका-
श्छात्राश्चोपकृताः स्युरिति ।

फाल्गुनी-पूर्णिमा

१७-३-१९८४

सतामनुचरः-

प० श्री प्रभुनारायण शर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

महामहोपाध्याय श्रीअमृतनाथशर्मविरचितः

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः

गणेशो गिरिजाजातो दन्तीवलमुखो हि यः ।
विघ्नविच्छेदकुशलो विघ्ननाशाय सोऽस्तु मे ॥
नन्दनन्दनमाराध्य गुरुमिष्टाञ्च देवताम् ।
क्रियतेऽमृतनाथेन प्रायश्चित्तव्यवस्थितिः ॥

तत्र प्रायश्चित्तं पापनाशकक्रियाविशेषः । तत्र पापानि नवविधानि जाति-
अशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रकीर्णोपपातकानुपातकमहापातकाति-
पातकानि । तेषां प्रायश्चित्तमग्रे वक्ष्यते ।

प्रायश्चित्तपूर्वदिनकृत्यम्

प्रायश्चित्तपूर्वद्विने केशादीन् स्नात्वा सायं घृतं प्राश्योत्तरदिने स्नात्वा
प्रायश्चित्तं करणीयम् । तथाहि शङ्खः—

वाप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥

केशादिवपनविचारः

एकपादप्रायश्चित्ते नखकेशच्छेदनं, द्विपादे श्मश्रुच्छेदनमपि, त्रिपादे
शिखावर्जं सर्गकेशच्छेदनं चतुःपादे सशिखवपनम् । तथाहि संवर्तः—

नखानां छेदनं पादे द्विपादे श्मश्रुणः स्मृतम् ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु ततः परम् ॥

केशधारणे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । तथाहि हारीतः--

केशानां धारणार्थं तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥

स्त्रियास्तु विधवाया अङ्गुलिद्वयकेशच्छेदनमात्रं, न तु सर्वकेशमुण्डनम् ।
तथाहि पराशरः--

वपनं नैव नारीणां नाऽनुब्रज्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न ता दध्युर्गवाजिनम् ॥
सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥

सधवायास्तु कुत्रापि न केशवापनम् । तदुक्तं पारिजाते--

सधवानां तु नारीणामलङ्काराय सर्वदा ।
केशसधारणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ॥

प्राजापत्यव्रतानुकल्पः

प्राजापत्यव्रताकरणे आह संवर्तः--

प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥

धेनुमूल्यविचारः

धेनुमूल्यमाह षट्त्रिंशन्मतम् । तथाहि--

धेनुः पञ्चभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका ।
कार्षापिणैकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्तिता ॥

पञ्चभिरिति कार्षापिणेरिति शेषः । आद्यो महाधनः । कार्षापणः
षोडशपणाः । पुराणं कार्षापणम् । अत्र कात्यायनः--

द्वात्रिंशत्पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत् । तेन वत्समूल्यं गोमूल्यं
कार्षापणद्वयं तेन मिलित्वा घेनुमूल्यं कार्षापणत्रयं सवत्साया गोर्धेनुत्वात् ।

पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कवालस्य प्रायश्चित्तनिषेधः

पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कवालस्य सुरापानभिन्नेषु सर्वपापेषु न प्रायश्चित्तम् ।

ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।

न चास्य राजदण्डोऽस्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् । ततः पञ्चवर्षात्प्राक् सुरापाने तु तस्यापि प्राय-
श्चित्तमेव । तथाहि सनत्कुमारः--

ब्राह्मणैस्तु सुरापानं न कर्तव्यं कदाचन ।

सुरापाननिषेधोऽयं जात्याश्रयपरः, जात्याश्रयपरो ब्राह्मणत्वजात्याश्रयपरः,
तेन पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयसो ब्राह्मणस्यापि सुरापाननिषेधः ।

ज्ञानाज्ञानयोः प्रायश्चित्तविचारः

अज्ञानतो यत्र यस्य यत्प्रायश्चित्तं ज्ञाने तत्र तस्य तद् द्विगुणम् । तथाहि

अङ्गिराः--स्यादकामकृते तत्तद् द्विगुणं बुद्धिपूर्वके ।

ज्ञाने यत्र यत्प्रायश्चित्तमज्ञाने तत्र तद्वर्द्धं प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणविश्वा-
मित्रवचने तथा दृष्टत्वात् । तथाहि--

कृच्छ्रास्तु चतुरः कुर्याद् गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु द्वयं कार्यमिति ।

क्षत्रियादित्रयाणां प्रायश्चित्तविचारः

ब्राह्मणप्रायश्चित्तात्क्षत्रियादीनां त्रयाणां क्रमेण पादपादन्यूनं प्रायश्चि-
त्तम् । तथाहि बृहद्विष्णुः--

विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

वृद्धादीनामर्द्धं प्रायश्चित्तविचारः

वृद्धादीनामर्द्धं प्रायश्चित्तं तथाहि विष्णुपुराणे—

अशीतिर्यस्य वर्षाणि वाली वाऽप्यूनशोडशः ।

प्रायश्चित्तार्द्धं मर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥

ऊनषोडशः पञ्चवर्षम्यन्तरवयस्कः । एतच्चदशवर्षादूर्ध्वम् । दशवर्षा-
भान्तरे पादमात्रप्रायश्चित्ताभिधानात् । तथाहि विष्णुपुराणे —

पादो वालेषु दातव्यः सर्वाण्येष्वयं विधिरितिः ।

अन्त्यावसायिसिद्धान्नभोक्तृब्राह्मणप्रायश्चित्तविचारः

सकृत् ज्ञानतोन्त्यावसायिसिद्धान्नभोजनकर्तुर्ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं प्राय-
श्चित्तम्, अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् ।

अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

इत्यङ्गिरोद्चनात् । अत्र चान्द्रायणेष्टौ धेनवः, तप्तकृच्छ्रे चतस्रः ।
क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अन्त्यावसायिनस्तु—

चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहिकस्तथा ।

मागधायोगवी चेति सप्तैतेन्त्यावसायिनः ॥

ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातश्चाण्डालः । क्षत्तुरुग्रायां जातः श्वपचः । उग्रा
च शूद्रायां क्षत्रियाज्जाता, शूद्राक्षत्रिययोरुग्रा इत्यमरकोशात् । मनुर्प्याह—

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रा नाम प्रजायते ॥

क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः । ब्राह्म-
ण्यां वैश्याज्जातो वैदेहिकः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । वैश्यायां
शूद्राज्जात आयोगवः ।

अन्त्यावाय्यसिद्धान्नभोक्तृब्राह्मणप्रायश्चित्तविचारः

ज्ञानतः सकृदन्त्यावसाय्यसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य चान्द्रायणतुरीयभागं प्रायश्चित्तम् ।

अन्त्यावसायितामन्नमशनीयाद्यस्तु कामतः ।

स तु चान्द्रायणं कुर्यात्तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

पादमामान्नभोजने, इति शुष्कान्नभोजने पादम्, इत्यङ्गिर-आपस्तम्बमनु-
वचनेभ्यः । अज्ञानेभ्यस्तदद्धम् । अत्रापि क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।

विप्रे तु सकल देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येद्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

बलात्सकृदन्त्यावसाय्यसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य त्रिरात्रव्रतम् । सिद्धान्नभोजने पराकं प्रायश्चित्तम् । तथा च विष्णुवचनम् —

चाण्डालाद्यन्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

सिद्धं भुक्त्वा पराकं कुर्यादिति ॥

त्रिरात्रव्रते सपादधेनुमूल्यं पराके च पञ्चधेनवः । क्षत्रियादीनां पाद-
पादहीनम् ।

विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽद्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इत्यादिवचनात् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणाभ्यासः, अज्ञानाभ्यासे तदद्धा-
भ्यासः ।

अज्ञानतः सकृदन्त्यावसाय्यच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं ज्ञाने
चान्द्रायणद्वयं प्रायश्चित्तम् ।

अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदद्धञ्च ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । चान्द्रायणेष्टौ धेनवः । आमाम्ने तुरीयांशः ।

अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकसिद्धान्नभोजनकर्तुं ब्राह्मणस्य मासव्रतं प्रायश्चित्तम् ।

शौण्डिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् । इति शङ्खवचनात् । मासव्रते धेनुद्वयम् ।

अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकश्चपचान्त्यजासिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य त्र्यहोपवासः प्रायश्चित्तम् ।

श्चपचां शौण्डिकानां च चेलनिर्नेजकस्य च । इत्यादिमनुवचनात् । त्र्यहोपवासे अर्द्धधेनुमूल्यम् । ज्ञाने तादृशामिद्वान्नभोजने प्राजापत्यम् । स्यादकामकृते यद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वके इत्यङ्गिरोवचनात् । क्षत्रियादीनां पादपादहीनं तत्तदेव । अन्त्यजानाह यमः —

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।

कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः ॥

अज्ञानतः सकृद्रजकाद्यन्त्यजसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य मासव्रतं प्रायश्चित्तम् । शौण्डिकान्त्यजयोरामान्नभोजने मनुना समानप्रायश्चित्तोपदेशेन-‘बहूनामेकधर्माणामिति’ बौधायनवचनेन सर्वत्र तुल्यप्रायश्चित्तोपगमान् । ‘शौण्डिकान्नं सूतकान्तमि’ त्यादि शङ्खवचनात्तथा पर्यवसानात् । मासव्रते धेनुद्वयम् ।

अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकान्त्यजोच्छिष्टाऽऽमान्नभोजने ब्राह्मणस्य षडुपवासः प्रायश्चित्तम् ।

श्चपचां शौण्डिकानां च चेलनिर्नेजकस्य च । इत्यादि मनुवचनं ‘सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्य’ मिति शूलपाणिनिनाभ्याम् । षडुपवासे धेनुरेका । ज्ञानतो द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तम् । तदुक्तमङ्गिरसा —

स्यादकामकृते यत्तद् द्विगुणं बुद्धिपूर्वके । इति । क्षत्रियादीनां पादपादहीनं तत्तदेव ।

विप्रे तु सकलं देयं पादोर्ध्वं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इत्यादिवृहद्विष्णुवचनात् ।

अज्ञानतः सकृच्छौण्डिकोच्छिष्टसिद्धान्न भोजने ब्राह्मणस्य मासद्वयं प्रायश्चित्तम् । शौण्डिकान्नं सूतकान्नमित्यादि शंखवचनात्, सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यमिति शूलपाणिलिखनाच्च । मासद्वयव्रते धेनुचतुष्टयम् ।

अन्त्यजोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य मासद्वयं प्रायश्चित्तम् । तदाहुः शंखबीधायनशूलपाणयः —

शौण्डिकान्नं सूतकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।
वह्नामेकधर्माणां प्रायश्चित्तं समं स्मृतम् ॥

सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यमित्यत्र धेनुचतुष्टयम् । अभ्यासे तु सर्वत्र प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहीनं तत्तदेव ।

अज्ञानतोऽष्टधा रजकोद्यन्त्यजसिद्धान्नभोजनकतुर्ब्राह्मणस्य चान्द्रायणद्वयम् । ज्ञानतस्तादृशभोजनकर्तुः कृच्छ्राब्दं प्रायश्चित्तम् । अन्त्यजानभिधाय —

एतेषां तु स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैर्द्वयम् ॥

इति यमवचनात् । कृच्छ्राब्दे त्रिशद्वेनवः । ऐन्दवद्वयं चान्द्रायणद्वयं तत्र पञ्चदश धेनवः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिरिति शूलपाणिः ।

अज्ञानतो नवतिवारान्त्यजसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । अन्त्यजानभिधाय —

एतेषां तु स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इति यमवचनात् । “पातित्याच्च द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताहते” ति स्मार्तलिखनाच्च । द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्ते साशीतिपयस्विधेनुशतदानम् । ज्ञानतस्तु कृतेऽपि प्रायश्चित्तेऽयवहार्यतेति स्मार्ताः ।

अज्ञानतः सकृच्छौण्डालसम्बन्धजलपाने ब्राह्मणस्य सान्तपनं षड्रात्रोपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानं च प्रायश्चित्तम् ।

चाण्डालस्य तु पानीयं ब्राह्मणस्तु यदा पिवेत ।

षड्रात्रोपेषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति हारीतवचनात् । अनुत्तारिते तु सान्तपनमधिकमिति निबन्धव्याख्या-
नाच्च । उत्तारिते तु सान्तपनशून्यं सर्वमेव । सान्तपने एककार्षापणम् ।
षड्रात्रोपवासे धेनुरेका । पञ्चगव्यपाने त्वद्धेनुः । जानतो द्वैगुण्यम् ।

अज्ञानतः सकृच्चाण्डालसम्बन्धजलपानकर्तुः क्षत्रियस्य पादहीनं सान्त-
पनं साद्धं चतुष्टयदिनव्रतं पञ्चगव्यपानञ्च । वैश्यस्याद्धं सान्तपनं त्रिरात्रोप-
वासः पञ्चगव्यपानञ्च । शूद्रस्य सान्तपनपादं साद्धं दिनोपवासः पञ्चगव्य-
पानञ्च प्रायश्चित्तम् ।

चाण्डालस्य तु पानीयं ब्राह्मणस्तु यदा पिवेत ।

षड्रात्रोपेषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

त्रिप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽद्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इति हारीतविष्णुवचनाभ्याम् । उत्तारिते तु सान्तपनशून्यं सर्वं पूर्ववत् ।

सकृदज्ञानतश्चाण्डालस्पृष्टजलपानकर्तुर्ब्राह्मणस्य सान्तपनं कृच्छ्रं प्रा-
यश्चित्तम् ।

यस्तु चाण्डालसंस्पृष्टं पिवेत्तोय कामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् । अज्ञानतः सकृच्चाण्डालस्पृष्टजलपाने क्षत्रियस्य पादोनं
सान्तपनम् । वैश्यस्य सान्तपनाद्धम् । शूद्रस्य सान्तपनपादं प्रायश्चित्तम् ।

यस्तु चाण्डालसंस्पृष्टं पिवेत्तोयमकामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ॥

विप्रं तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽद्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इत्यङ्गिरोबृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । सान्तपने एककार्षापणम् । क्षीरादिपाने-
प्येतदेव प्रायश्चित्तम् ।

यस्त चाण्डालसंसृष्टं पिवेत्किञ्चिदकामतः ।

स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः ।

इत्यङ्गिरोवचनात् । किञ्चिदिति जलक्षीरादिकमिति शूलपाणिः । ज्ञानतः सकृच्चण्डालस्पृष्टोदकपानकर्तुं द्विजस्य त्रिरात्रोपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् ।

चाण्डालेन तु संस्पृष्टा आपो यः पिवति द्विजः ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । त्रिरात्रोपवासे सार्धधेनुः । पञ्चगव्यपानेऽर्द्धधेनुः ।

मिलित्वा धेनुद्वयम् । अज्ञानतः सकृच्चाण्डालोच्छिष्टजलपाने ब्राह्मणस्य सान्तपनद्वयं द्वादशरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं च प्रायश्चित्तम् ।

चाण्डालस्य तु पानीयं ब्राह्मणस्तु यदा पिवेत् ।

षड्रात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति हारीतवचनात् 'सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यमिति' शूलपाणि-
लिखनाच्च । सान्तपनद्वये कार्षापणद्वयम् । द्वादशरात्रोपवासे धेनुद्वयम् पञ्च-
गव्यपानेऽत्र धेनुरेकेति मिलित्वैकादशकार्षापणाः ।

अज्ञानतः सकृत् चाण्डालोच्छिष्टजलपाने क्षत्रियस्य पादोनसान्तपनद्वयं
नवरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं च प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य सान्तपनं षड्रात्रो-
पवासः पञ्चगव्यपानञ्च प्रायश्चित्तम् । शूद्रस्य सान्तपनाद्धं त्रिरात्रोपवासः,
पञ्चगव्यपानञ्च प्रायश्चित्तम् । तथाहि--

हारीतः-- चाण्डालस्य तु पानीयं ब्राह्मणस्तु यदा पिवेत् ।

षड्रात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विष्णुः-- विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

शूलपाणिः-- सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तम् ।

इति । तेन क्षत्रियस्य कार्षापिणाष्टकं सपादम् । वैश्यस्य सार्द्धं पञ्च
कार्षापिणाः । शूद्रस्य कार्षापिणत्रयं पादोनम् । सकृदज्ञानतो म्लेच्छादिसम्ब-
न्धजानुदधनन्यून-पुष्करिण्यादिजलपाने ब्राह्मणस्य नत्तव्रतं प्रायश्चित्तम् ।
तज्जलमभिधाय—

तत्तोयं यः पिवेद्विप्रः कामतोऽकामतोपि वा ।

अकामान्तकभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । नत्तव्रते माषपरिमितरौप्यदानम् । जानुदधनोर्ध्व-
जले न दोषः ।

म्लेच्छादीनां जले पेयं पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।

जानुदधनं शुचि ज्ञेयं तदधस्त्वशुचि स्मृतम् ॥
इत्यापस्तम्बवचनात् ।

सकृदज्ञानतश्चाण्डालभाण्डस्थजलपाने द्विजस्य त्रिरात्रव्रतम्, शूद्रस्यैकाहो-
रात्रव्रतं प्रायश्चित्तम् ।

यस्तु चाण्डालभाण्डस्थमज्ञानादुदकं पिवेत् ।
स तु त्र्यहेण शुद्ध्येत शूद्रस्त्वेकेन शुद्ध्यति ॥

इति देवलवचनात् । त्रिरात्रव्रते चतुर्विंशतिपणाः । अहोरात्रेऽष्टौ पणाः ।
अज्ञानाभ्यासतश्चाण्डालकपस्थजलपाने ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य
प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्द्धम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादं प्रायश्चित्तम् ।

चाण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिवेत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधीयते ॥

चरेत्सान्तपनो विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः ।

तिद्वन्द्वन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य निदिशत् ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । सान्तपनमत्र सप्ताहसाध्यन्तत्र धेनुद्वयम्, प्राजापत्ये
च धेनुरेका ॥ अज्ञाततः सकृदन्त्यजसम्बन्धिजलपाने ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवास-
पूर्वकपञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् ।

अज्ञानाच्चेत्पिवेत्यं ब्राह्मणोऽन्त्यस्थजातितः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इत्यापस्तम्ब नात् । त्रिरात्रव्रते सार्द्धं कार्ष्णिणम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।
तत्र - स्यादकामकृते यत्तद्विगुणं बुद्धिपूर्वके, इत्याङ्गिरोवचनमधिकं हेतौ ।
अज्ञानतः सकृदन्त्यजसम्बन्धिजलपाने क्षत्रियस्य पादोनत्रिरात्रव्रतम् । वैश्यस्य
सार्द्धं दिनव्रतम् । शूद्रस्य त्रिरात्रपादव्रतं प्रायश्चित्तम् । तथाहि—

आपस्तम्बः - अज्ञानाच्चेत्पिवेत्यं ब्राह्मणोऽन्त्यस्थजातितः ।

त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विष्णुः - विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इति । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । सकृदज्ञानतः
शौण्डिकान्त्यजादिभाण्डस्थजलादिपाने द्विजस्य ब्रह्मकूर्चोपवासः । शूद्रस्यैकोप-
वासपूर्वकयथाशक्तिदानं प्रायश्चित्तम् ।

भाण्डस्थितमभोज्यानामपो दधि पयः पिवेत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥

ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनां तु निष्कृतिः ।

शूद्रस्य तूपवासेन दद्याद्दानं तु शक्तिः ॥

इति पराशरवचनात् । ब्रह्मकूर्चोपवासे एककार्ष्णिणम् ॥ सकृदज्ञान-
तोन्त्यजखानिततडागादिजलपाने ब्राह्मणस्यैकोपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानं प्राय-
श्चित्तम् ।

आपस्तम्बः— अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

शूलपाणिः— “पञ्चगव्यपानमुपवासपूर्वकं प्रायश्चित्तम्” ।

इति । एकोपवासेऽष्टौ पणाः । विष्णुसूत्रसंस्पृष्टकूपजलपाने ब्राह्मणस्य
त्रिरात्रं, कुम्भजलपाने सान्तपनं प्रायश्चित्तम् ।

कूपे विष्णुत्रसंस्पृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः ।
त्रिरात्र्येण विशुद्ध्येत्तु कुम्भे सान्तपनं चरेत् ॥

इत्यार्षवचनात् । त्रिरात्रेऽर्धघेनुः । सान्तपने घेनुद्वयमिति भवदेवः ।
पादोन्धेनुचतुष्टयमिति शूलपाणिः । इदमजाने । ज्ञाने तु तद् द्विगुणम् । क्षत्रि-
यादीनां पादपादहानिः । अज्ञानतः सकृदन्त्यजोच्छिष्टजलपाने ब्राह्मणस्य
षड्रात्रोपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् । इति--

आपस्तम्ब — अज्ञानाच्चेत्पितृवेत्तोयं ब्राह्मणोऽन्त्यस्थजातितः ।

शूलपाणि — सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तम् ॥

वचनाभ्याम् । षड्रात्रे कर्षपिणत्रयम् । अज्ञानतः सकृदन्त्यजोच्छिष्ट-
जलपाने क्षत्रियस्य सार्द्धं दिनचतुष्टयव्रतम् । वैश्यस्य त्रिरात्रव्रतम् । शूद्रस्य
सार्द्धं दिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । तथाहि —

आपस्तम्बः — अज्ञानाच्चेत्पितृवेत्तोयं ब्राह्मणोऽन्त्यस्थजातितः ।

बृहद्विष्णुः — विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।
वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

शूलपाणिः — “सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तम्”

इति । शौण्डिकोच्छिष्टजलपाने तत्पुष्करिण्यादिजलपाने यत्र विशेषतः
प्रायश्चित्तन्नोक्तं तत्र सर्वत्रान्त्यजोच्छिष्टादिजलपानवदेव प्रायश्चित्तम् ।
अन्त्यजवदेव व्यवस्थापत्रमूहेन लेख्यम् । तत्र ‘वहूनामेकधर्माणामित्यादिविधाय-
नवचनं हेतावधिकम् । अन्यत्समानमिति ॥

अज्ञानतः सकृत्तैलिकामान्नभक्षणे ब्राह्मणस्य त्रिरात्रव्रतं पञ्चगव्यपानं
प्रायश्चित्तम् । चाक्रिकलौहकारतक्षकामान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत् । गोमूत्रं
गोमयं चाशनीयादिति हारीतोक्तेः । चाक्रिको वृषचक्रेण तैलनिष्पादक इति
शूलपाणिः । गोमूत्रगोमयपदे पञ्चगव्योपलक्षके । त्रिरात्रव्रते सार्द्धं कार्ष्णिपणम् ।
क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । ज्ञानतः सकृत्तैलिकासिद्धान्नभोजने प्रतिग्रहे च
ब्राह्मणस्य प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । तैलिकादीनभिधाय—

तेषां वै ब्राह्मणो भुक्त्वा कृत्वा चैव प्रतिग्रहम् ।
प्रजापत्येन शुद्ध्येत ततः पापान्न संशयः ॥

इत्यापस्तम्बवचनात् । प्राजापत्ये धेनुरेकेति ।

अज्ञानतः सकृत्तैलिकसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य मासव्रतं प्रायश्चित्तम् ।

शौण्डिकाः काण्डिकाः षण्डा अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ।

इत्यादि यमवचनेन तैलिकशौण्डिकयोरेकत्र साम्याभिधाने बौधायनः—

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

शंखः—शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ॥

इति वचनाभ्यां तथा पर्यवसानात् । मासव्रते धेनुद्वयम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।
अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । सकृदज्ञानतस्तैलिकसिद्धान्नभोजने क्षत्रियस्य
पादोनमासव्रतं वैश्यस्यार्द्धमासव्रतम्, शूद्रस्य सार्द्धसप्तदिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । तदाह

यमः—शौण्डिकाः काण्डिकाः षण्डा अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ।

बौधायनः—बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

शंखः—शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।

बृहद्विष्णुः—विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इति । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । ज्ञानाभ्यासेन तैलिकसिद्धान्नभोजनप्रतिग्रहयो-
र्ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् । तैलिकादीनभिधाय--

तदन्नाशनशीलस्तु तथा तस्य प्रतिग्रही ।

चरेच्चान्द्रायणं विप्रः ज्ञानाभ्यासेन शुद्ध्ये ॥

इति सुमन्तुवचनात् । एतत् ज्ञानाभ्यास इति शूलपाणिनिलिखनाच्च । चान्द्रायणे
सार्द्धसप्तधेनुमूल्यसार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणम् । आज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणार्द्धं

न्तत्र प्रागुक्त सुमन्तुवचनम्, अज्ञानाभ्यासे तदद्वैमिति शूलपाणिनिखनञ्च हेतुः ।
क्षत्रियादीनां पादपादहीनमेतदेव ।

अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टामान्नभोजने ब्राह्मणस्य षड्रात्रव्रतपूर्वकं
पञ्चगव्यपानं प्राश्चित्तम् । तैलिकाद्यभिधानपूर्वकमाह—

मनुः— भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रभक्षणे ॥

हारीतः— पञ्चगव्यं चाश्नीयात् ॥

शूलपाणिः— अनुच्छिष्टत उच्छिष्टे सर्वत्र द्विगुणं व्रतम् ॥

षड्रात्रव्रते कार्षापिणत्रयम् । अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टामान्नभोजने क्षत्रियस्य
साद्धं दिनचतुष्टयव्रतम्, वैश्यस्य त्रिरात्रव्रतम्, शूद्रस्य साद्धं दिनव्रतं पञ्च-
गव्यपानं च प्राश्चित्तम् । तदाहुस्तैलिकाद्यभिधानपूर्वकं मनु—बृहद्विष्णु—
लय तथाहि—

मनुः— भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रभक्षणे ॥

बृहद्विष्णुः— विप्रं तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं प शूद्रजातिषु शस्यते ॥

शूलपाणिः— अनुच्छिष्टत उच्छिष्टे सर्वत्र द्विगुणं व्रतम् ।

इति । साद्धं दिनचतुष्टयव्रते पादोनं कार्षापिणत्रयम् । त्रिरात्रव्रते साद्धं कार्षा-
पणम् । साद्धं दिनव्रते द्वादशपणाः ।

अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य द्विमासव्रतं प्राय-
श्चित्तम् ।

आपस्तम्बः— शौण्डिकाः काण्डिकाः षण्डा अभोज्यान्ताः प्रकीर्तिताः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्क रस्तथा ।

बौधायन — बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

शङ्खः—शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ॥

इति वचनेभ्यः । अनुच्छिष्टत उच्छिष्टे सर्वत्र द्विगुणं व्रतम् ।

इति शूलपाणिलिखनाच्च । द्विमासव्रते धेनुचतुष्टयम् ॥

अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने क्षत्रियस्य सार्द्धमासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य मासव्रतं प्रायश्चित्तम् । शूद्रस्यार्द्धमासव्रतं प्रायश्चित्तम् । तथाहि—

आपस्तम्बः—शौण्डिकः काण्डिकाः षण्डा अभोज्यान्नाः प्रकीर्तिताः ।

बौधायनः बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

शङ्खः—शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासं व्रती भवेत् ।

बृहद्विष्णुः—विप्रः तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥ इति ।

सार्द्धमासिकव्रते धेनुत्रयं, मासव्रते धेनुद्वयं, अर्द्धमासव्रते एकधेनुः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । ज्ञानाऽभ्यासेन तैलिकोच्छिष्टसिद्धान्नभोजने तैलिकप्रतिग्रहे च ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् । तैलिकादीनभिधायेदं समुन्तुवचनम्—

तदन्नाशनशीलस्तु तथा तस्य प्रतिग्रही ।

चरेच्चान्द्रायणं विप्रः ज्ञानाभ्यासेन शुद्धये ॥

इति । चान्द्रायणे सार्द्धसप्त धेनवः । अज्ञानाभ्यासे तदर्द्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अज्ञानतो नवतिवारतैलिकसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चित्तम् । तदाह—

आपस्तम्बः—चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ।

बौधायनः—बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत्कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

रजकादीनभिधाय यमः—

एतेषां तु स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

द्वादशवार्षिके प्रायश्चित्ते साशीतिपयस्विशतधेनुः ज्ञानतस्तु कृतेऽपि प्राय-
श्चित्तेऽव्यवहार्यतेति स्मार्त्ताः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अज्ञानतोऽष्ट-
धा तैलिकसिद्धान्नभोजनेऽन्त्यजसिद्धान्नभोजनवद्व्यवस्था । तत्र बहूनामित्यादि
बौधायनवचनमधिकं हेतावन्यत्समानम् । सकृदज्ञानतस्तैलिकजलपाने ब्राह्म-
णस्य त्रिरात्रोवापसपूर्वकं पञ्चगव्यपानं प्रायश्चित्तम् । तदाह

आपस्तम्बः—अज्ञानाच्चेत्पिपेत्तोयं ब्राह्मणोऽन्त्यस्थजातितः ।
त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

बौधायनः—बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
यमः—चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ।

इत्यादि । त्रिरात्रव्रते सार्द्धं कार्षापणदानम् । क्षत्रियादीनामन्त्यजजलपानवदेव
व्यवस्था । तत्र बहूनामित्यादि वचनमधिकं हेतावन्यत्समानम् । अभ्यासे
प्रायश्चित्तावृत्तिः । अज्ञानतः सकृत्तैलिकोच्छिष्टजलपाने ब्राह्मणादिचतुर्णा-
मन्त्यजोच्छिष्टजलपानवदेव व्यवस्था । 'चक्रोपजीवी रजक' इत्याद्यापस्तम्ब-
'बहूनामि' त्यादि बौधायनवचने हेतावधिकेऽन्यत्समानम् । तन्तुवायजलान्नभोजने
शौण्डिकवदेव व्यवस्था ।

गान्धर्वो लौहकारश्च शौण्डिकस्तन्तुवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी मालोपजीवी च निषादोनसमाः स्मृताः ॥

इत्यादि यमवचनेन तयोः समत्वे सिद्धे 'बहूनामेकधर्माणामि' त्यादि
बौधायनवचनेन तथा पर्यवसानात् । ध्वजी शौण्डिक इति ।

यवनादिसिद्धान्नभोजने जलपाने च चाण्डालान्त्यावसायिसिद्धान्न-
भोजनजलपानवदेव प्रायश्चित्तम् । तत्र 'चाण्डालयवनयोः साम्यमि'ति स्मार्त्त-
लिखनमधिकं हेतावन्यत्समानम् ।

सकृदज्ञानतः शूद्रसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः । सकृत् ज्ञा-
नतः शूद्रसिद्धान्नभोजने प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । शूद्रादीनभिधाय मनुराह-

भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं व्यहम् ।

मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्णुत्रभक्षणे ॥

त्रिरात्रोपवासे सार्द्धकार्षापणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहीनम् । अज्ञा-
नाभ्यासेन शूद्रसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्यैकधेनुदानं ज्ञानाभ्यासेन धेनुद्वयदानं
प्रायश्चित्तम् । तदाह —

शङ्खः—शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः ।

चिकित्सकस्य क्षुद्रस्य तथा स्त्रीमृगजीविनः ॥

षण्डस्य कुलटायाश्च तथा बन्धनचारिणः ।

बद्धस्य चैव चौरस्य अबीरायाः स्त्रियस्तथा ॥

आपस्तम्बः—शूद्रस्यान्नमथर्वान्नं भुक्त्वा दद्यात्पयस्विनीम् ।

इदमज्ञानतो ज्ञाने देयं धेनुद्वयन्तथा ॥

इति । क्षत्रियादीनां पादपादहीनम् । सकृदज्ञानतः शूद्रस्पृष्टान्नभोजने
ब्राह्मणस्यैकोपवासः प्रायश्चित्तम् । तदाह जाबालिः—

केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च ।

श्वोदक्या शूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।

इति शूलपाणिः । पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तेन दिनैकोपवासः पर्यवस्यतीति ।
एकोपवासेऽष्टौ पणाः । स्त्रीपदं शूद्रस्त्रीपरं ब्राह्मण्यादिनिषेधवैयर्थ्यादिति शूल-
पाणिः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥

सकृदज्ञानतः शूद्रोच्छिष्टामान्नभोजने ब्राह्मणस्य त्रिरात्रतम् । ज्ञानतः
सकृच्छूद्रोच्छिष्टामान्नभक्षणे षड्रात्रोपवासः प्रायश्चित्तम् । तदाह लक्ष्मण-
पस्तम्भः--

अज्ञानाद्यस्तु भुञ्जीत शूद्रोच्छिष्टं द्विजोत्तमः ।
त्रिरात्रमुपवसेज्ज्ञाने षड्रात्रव्रतमाचरेत् ॥ इति ॥

शङ्खः--सुराभाण्डपयः पाने शूद्रोच्छिष्टस्य भोजने ।
षड्रात्रमुपवासश्च प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ इति ॥

त्रिरात्रे सार्द्धं कार्षापणम् । षड्रात्रे कार्षापणत्रयम् । क्षत्रियादीनां पाद-
पादहीनम् ।

सकृदज्ञानतः शूद्रोच्छिष्टसिद्धान्नभोजनकर्तुर्ब्राह्मणस्य षड्रात्रव्रतं ज्ञान-
तस्तादृशान्नभोजने च प्राजापत्यद्वयं प्रायश्चित्तम् । तदुक्तं मनुशूलपाणिभ्याम्--

मनुः--भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् ।
मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं रेतोविष्णुमूत्रभक्षणे ॥

शूलपाणिः--अनुच्छिष्टत उच्छिष्टे सर्वत्र द्विगुणं व्रतम् । इति ।

सकृद् ज्ञानतः शूद्रसम्बन्धि-शूद्रभाण्डस्थजलपाने ब्राह्मणस्य पुराणमेकं
प्रायश्चित्तम् । तदाह शातातपः--

यदि विप्रः प्रेमादेन शूद्रतोयं पिबेत् सकृत् ।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र येन शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
उपोष्य विल्वपद्मानां पलाशस्य कुशस्य च ।
एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिर्भविष्यति ॥

शूलपाणिः--शूद्रभाण्डपयः पाने पुराणैकं प्रकीर्तितम् । इति ॥ अज्ञान-
तोऽर्द्धप्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रिविदशूद्रनवभाण्ड-
स्थलपाने ब्राह्मणस्य न दोषः । तथाहि शातातपः--

नवभाण्डेषु पानीयं शूद्रविदक्षत्रजन्मनाम् ।

येन तदपि विप्राणां पयो दधि तथैव च ॥ इति ।

सकृदज्ञानतः शूद्रोच्छिष्टजलपाने ब्राह्मणस्य कार्षापणद्वयं प्रायश्चित्ताम् ।
तदहं शातातपः—यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत्सकृत् ॥

शूलपाणिः—अनुच्छिष्टत उच्छिष्टे सर्वत्र द्विगुणं व्रतम् ॥

सकृदज्ञानतः पतितसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य धेनुद्वयदानरूपं प्रायश्चित्तम् । “पतितान्नं तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्” । इत्यादि प्रचेतोवचनात् ।

शूलपाणिः—सप्ताहोदकवासे तु दद्यात् धेनुद्वयं द्विजः ॥ ज्ञानतो द्वैगुण्यं प्रायश्चित्तम् ।

अज्ञानतः सकृत्पतितामान्नभोजने ब्राह्मणस्यार्द्धधेनुमूल्यं प्रायश्चित्तम् ।
तदाह प्रचेताः—

पतितान्नं तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत् । इति ॥

शङ्खः—शुष्कान्नभोजने पादं पादमामान्नभोजने । इति ॥

सकृदज्ञानतः पतितस्पृष्टसिद्धान्नभोजने ब्राह्मणस्य प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । तदाह शङ्खः—

चाण्डालपतितामेध्यैः कुणिभिः कुष्ठिभिस्तथा ।

रजस्वलाऽवधूताभ्यां पुष्कसैश्च तथा पुनः ॥

स्पृष्टमन्नं तु यो भुङ्क्ते स कृच्छ्रव्रतमाचरेत् ॥ इति ।

सकृदज्ञानतः पतितस्पृष्टसिद्धान्नभोजने क्षत्रियस्य पादोनप्राजापत्यं वैश्य-
स्यार्द्धप्राजापत्यं शूद्रस्य प्राजापत्यपादं प्रायश्चित्तम् । तदुक्तं शङ्खेन—

चाण्डालपतितामेध्यैः कुणिभिः कुष्ठिभिस्तथा ।

रजस्वलावधूताभ्यां पुष्कसैश्च तथा पुनः ।

स्पृष्टमन्नं तु यो भुङ्क्ते स कृच्छ्रव्रतमाचरेत् ॥

इति । बृहद्विष्णुनाऽप्युक्तम्—

विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥ इति ।

सकृदज्ञानतः पतितस्पृष्टामान्नभोजने ब्राह्मणस्य प्राजापत्यपादं प्रायश्चित्तम् । तदाह शङ्खः—

चाण्डालपतितामेध्यैः कुणिभिः कुष्ठिभिस्तथा ।

रजस्वलाऽवधूताभ्यां पुष्कसैश्च तथा पुनः ।

स्पष्टमन्नं तु यो भुङ्क्ते स कृच्छ्रव्रतमाचरेत् ॥ इति ॥

आपस्तम्बः—भुङ्क्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समादिशेत् ।

अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादमामान्नभोजने ॥ इति ।

प्राजापत्यपादे द्वादशपणाः । ज्ञानतः सर्वत्र द्वैगुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।

अज्ञानतः सकृत् पतितोदकपाने ब्राह्मणस्य त्र्यहं कुशोदकपानरूपं प्रायश्चित्तम् । तदाह प्रचेताः—

पतितान्नं तु तो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत् ।

पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिवेत् त्र्यहम् ॥

त्र्यहंकुशोदकपानम् । सकृदज्ञानतश्चतुर्थपञ्चमनवमैकादशदिनश्चाद्धाभोजने ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । प्रथममासिकान्नभोजने पराक । द्वितीयमासिकादिषाण्मासिकादिपर्यन्तान्नभोजने प्राजापत्यम् । त्रैपाक्षिकान्नभोजने अतिकृच्छ्रम् । षण्मासाद्धर्षं प्रथमाब्दिकान्नभोजने प्राजापत्यपादः । द्वितीयतृतीयाब्दिकान्नभोजने एकाहव्रतं प्रायश्चित्तम् । तदाह शङ्खः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात्षण्मासे कृच्छ्र एव च ।

आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके ॥

चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः । पराके पञ्चधेनवः । अतिकृच्छ्रे धेनुत्रयम् । कृच्छ्रपादे द्वादशपणाः । एकाहे रूप्यरत्तिकाषट्कम् ॥ नवश्राद्धमाह शूलपाणिः—

चतुर्थे पञ्चे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ इति ।

मासिके प्रथममासिके, पक्षत्रये त्रैपक्षिके, षण्मासे द्वितीयमासिकादिषण्मासिकपर्यन्ते, आब्दिके प्रथमवर्षिके, पुनराब्दिके द्वितीयतृतीयाब्दिके । चतुर्थाद्याब्दिके त्वन्नभोजने न दोषः । तथाहि स्मृतिः—

सपिण्डीकरणाद्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् ।

तावदेव न भोक्तव्यं श्राद्धीयान्नं क्षयेऽहनि ॥

प्रथमाब्दे तु मांसानि द्वितीयेऽस्थीनि चैव हि ।

तृतीये रुधिरं भुक्तं चतुर्थेऽन्नं विशुद्ध्यति ॥ इति ।

ज्ञानतः सकृत्सुराभाण्डस्थजलपाने ब्राह्मणस्य पक्षत्रतं प्रायश्चित्तम् । अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वा पक्षां व्रती भवेत्, इति मनुवचनात् । पक्षत्रतेऽत्र धेनुरेका । अज्ञानतः सकृत्सुराभाण्डस्थजलपाने ब्राह्मणस्य सार्द्धं कार्पापणदानम्प्रायश्चित्तम् । तथाहि मनुः—

अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ।

पञ्चरात्रं पिबेत्पीत्वा शङ्खपुष्पीश्रृतं पयः ॥

क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अन्नविकारो मदहेतुः । सुरागौडीखाजूर् रतालादिमद्यपाने क्षत्रियादेर्दोषाभावादेव तत्तन्मद्यभाण्डस्थजलपाने दोषाभावः । तथाहि—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।

मद्यमेवं तथा पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥

शूद्रस्य सर्वमद्यपाने दोषाभावः । सुतरां तद्भाण्डस्थजलपानेऽपि दोषाभाव एवेति ।

गोहतादिशवदहनादौ प्रायश्चित्तम्

गोहतविप्रहतात्मघातिनां दहनवहनादिकर्तुः कटोदकक्रियापूर्वकतप्तकृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् । गोहतविप्रहतात्मघातिनोऽभिधाय—

एषामन्यतमं प्रेतं यो दहेत वहेत वा ।

कटोदकक्रियां कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ॥

इति संततवचनात् । कटोदकक्रियापूर्वकतप्तकृच्छ्रे पादोनधेनुचतुष्टयम् ।
गोहतविप्रहृतात्मघातिशवस्पर्शं तदर्थश्रुपाते च एकोपवासः प्रायश्चित्तम् ।
तथाहि ब्रह्मपुराणे—

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।

नाश्रुपातश्च पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥

एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः ।

तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥ इति ॥

तप्तकृच्छ्रद्वये सार्द्धं सप्त धेनवः ।

व्यभिचारे प्रायश्चित्तम्

ज्ञानतः स्वोत्तमवर्णस्त्रीगमने सर्वेषां प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तम् । तदाह
वशिष्ठः—

शूद्रश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेद्द्वीरणदलैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्राश्येत् ।
वैश्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेल्लोहितदलैर्वेष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्राश्येत् । राजन्य-
श्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत् शरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्राश्येत् । ब्राह्मण्याः
शिरोवपनं कारयित्वा सर्पिषाऽभ्यज्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुब्राजयेत्, पूता
भवतीति विज्ञायते इति ।

अज्ञानतस्तु क्षत्रियादित्रयाणां ब्राह्मणीगमने षट्-नव-द्वादशवार्षिकं प्राय-
श्चित्तम् । शूद्रस्य क्षत्रियागमने नववार्षिकं, वैश्यागमने षड्वार्षिकम् । एवमन्य
त्राप्युक्तम् ।

नट्यादिगमने प्रायश्चित्तम्

सकृदज्ञानतो नटीशैलूषिकीवेणुजीविन्यन्त्यजागमने ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं
प्रायश्चित्तम् ।

नटीं शैलूषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥

इति सम्बर्तवचनात् । चान्द्रायणे सार्द्धसप्त धेनवः । अत्र कैवल्याद्य-
न्त्यजाऽनभिधानेऽपि

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुर्यादिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति वौघायनवचनात्तेषामप्येतदेव प्रायश्चित्तम् । सकृदज्ञानतो नटीवेणु-
जीविन्यन्त्यजादिगमने क्षत्रियस्य पादोनचान्द्रायणं वैश्यस्योर्ध्वचान्द्रायणं शूद्रस्य
चान्द्रायणपादः प्रायश्चित्तम् ।

संवर्त्तः—नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ।

बृहद्विष्णुः—विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ।

वैश्येऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥

इत्यादिवचनाभ्याम् । ज्ञानतः सकृदन्त्यजादिस्त्रीगमने ब्राह्मणस्य चा-
न्द्रायणद्वयम्प्रायश्चित्तम् ।

रजकव्याधिशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीम् ।

कामतस्तु यदा गच्छेच्चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

इति सम्बर्तवचनात् । चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः । क्षत्रियादीनां
त्रयाणां सार्द्धं चान्द्रायणम्, एकचान्द्रायणम्, अर्द्धचान्द्रायणम्, प्रागुक्त-संवर्त-
बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । ज्ञानतो द्विरभ्यासादन्त्यजस्त्रीगमने कृच्छ्राब्दम्, अज्ञाना-
च्चान्द्रायणद्वयं प्रायश्चित्तम् । रजकाद्यन्त्यजानभिधाय—

भक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च ।

कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादेन्दवद्वयम् ॥

इति यमवचनात् । कृच्छ्राब्दे त्रिशद्धेनवः । चान्द्रायणद्वये पञ्चदश-
धेनवः ।

अज्ञानतश्चतुर्विंशतिधाऽन्त्यजस्त्रीगमने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकं प्रायश्चि-
त्तम् । रजकाद्यन्त्यजानभिधाय —

एतेषान्तु स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥

इति यमवचनात् । द्वादशवार्षिके साशीत्युत्तरशतधेनवः । ज्ञाने द्विगुण-
प्रायश्चित्ते कृतेऽपि अव्यवहार्यतेति शूलपाणिः ।

शौण्डिकादिस्त्रीगमने प्रायश्चित्तम्

अज्ञानतः सकृत् शौण्डिकस्त्रीगमने ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं ज्ञानतश्चान्द्रायण-
द्वयं प्रायश्चित्तम् ।

संवर्तः--नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।

गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात्तथा चर्मोपजीविनीम् ॥

बोधायनः--बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सर्वेषामेव तत्कुयदिकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्यादि वचनाभ्याम् । चान्द्रायणद्वये पञ्चदशधेनवः । अज्ञानतः सकृत्
शौण्डिकस्त्रीगमने क्षत्रियस्य पादोनचान्द्रायणम्, वैश्यस्यार्द्धचान्द्रायणम्,
शूद्रस्य चान्द्रायणपादं प्रायश्चित्तम् । नटीं शैलूषिकीमित्यादि, बहूनामित्यादि, विप्रे
तु सकलं देयमित्या दः

सम्बर्तबोधायनवृहद्विष्णुवचनेभ्यः । अभ्यासेनाष्टधाचतुर्विंशतिधाप्रभृति
तद्गमने अन्त्यजस्त्रीगमनवदेव व्यवस्था । बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते,
इति वचनं तत्र हेतावधिकम् ।

अज्ञानतः सकृत्तैलिकस्त्रीगमने ज्ञानतो वाभ्यासेन वा ब्राह्मणादिचतुर्णामि-
न्त्यजस्त्रीगमनवदेव प्रायश्चित्तं व्यवस्थापत्रञ्च । तत्र “चक्रोपोजीवी रजकः
कितवस्तस्करस्तथे” त्यापस्तम्ब-- “बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।” इति
बोधायन—वचने हेतावधिके । अन्यत्समानम् ।

तन्तुवायस्याऽन्त्यजतैलिकसाम्यप्रापकवचनं तैलिकान्नजलपानप्रकरणे अ-
भिहितम् ।

चाण्डाली-म्लेच्छस्त्रीगमने प्रायश्चित्तम्

अज्ञानतः सकृत् चाण्डालीगमने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकव्रतं प्रायश्चित्तम् ।
तथाहि यमः---

चाण्डालीम्ब्राह्मणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ इति ।

साम्यमिति प्राणान्तिकपरः । तदाह यमः---

रेतः सिक्त्वा कुमारीषु चाण्डालीषु सुतासु च ।
सपिण्डस्यापि दारेषु प्राणत्यागो विधीयते ॥

इति । क्षत्रियादीनां मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रतपादपादहीनन्तदेव ।
विप्रे तु सकलं देयमित्यादि वचनात् ।

अज्ञानतः सकृत् म्लेच्छस्त्रीगमने ब्राह्मणादीनां चाण्डालीगमनवदेव प्राय-
श्चित्तव्यवस्था । तत्र वलादासीकृता ये च म्लेच्छचाण्डालदस्युभिरिति देवल,
बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते, इति बोधायन-- वचने हेतावधिके ।
अन्यत्समानम् । म्लेच्छलक्षणमाह बोधायनः---

गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ॥ इति ॥

अप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्

तत्राऽदृष्टार्थदत्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः । स्वस्त्याद्यभावेन विधिना तन्ना-
भूतं ननु प्रतिग्रह एव तन्नाभवत् इति शूलपाणिः । ज्ञानाभ्यासेन पतितप्रतिग्रहे
मासोपवासः । अज्ञानाभ्यासेन पतितप्रतिग्रहे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् । तदाह
बृहस्पतिः—

पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
मासोपवासं कृवीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ इति ॥

शूलपाणिः — सकृत् ज्ञानतः पतितप्रतिग्रहे चान्द्रायणम् । अज्ञानतश्चान्द्रायणार्द्धं प्रायश्चित्तम् । ज्ञानतः सकृद्भोजने प्रतिग्रहे च चान्द्रायणम् । अज्ञानतोऽर्द्धमिति । मासोपवासे पञ्चदश धेनवः । चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः ।

सकृदज्ञानतोऽन्त्यजचाण्डालप्रतिग्रहे ब्राह्मणस्य तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात्सकृदन्त्यजचाण्डालप्रतिग्रहे चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् । तदाह मनुः—

चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥

इति । चाण्डालान्त्यजप्रतिग्रहे चाण्डालसिद्धान्नभोजनवत्प्रायश्चित्तोपदेशादन्त्यावसायिनामन्नमित्याद्यापस्तम्बवचनेन सकृदज्ञानतश्चाण्डालसिद्धान्नभोजने तादृशप्रायश्चित्तोपदेशात्तथा पर्यवसानात् । तप्तकृच्छ्रे धेनुचतुष्टयं चान्द्रायणेऽष्टौ धेनवः ।

अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वास्चाण्डालान्त्यजप्रतिग्रहे ब्राह्मणस्य द्वादश वार्षिकव्रतं ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वास्चाण्डालान्त्यजयोः प्रतिग्रहे चतुर्विंशतिवार्षिकम्प्रायश्चित्तम् । तदाह मनुः—

चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति ॥

इति । पतितत्वाद्द्वादशवार्षिकम्प्रतीयते । ज्ञानात्पुनश्चाण्डालसमत्वाच्चतुर्विंशतिवार्षिके व्रतेऽपि कृतेऽव्यवहार्यतेति शूलपाणिः । द्वादशवार्षिकव्रते अशीत्युत्तरशतधेनवः ।

शौण्डिकप्रतिग्रहे तैलिकप्रतिग्रहवद् व्यवस्था । शौण्डिकाः काण्डिकाः षण्डा इत्यादि यमवचनेन तयोः साम्यावगमात् । बहूनामेकधर्माणामिति बोधायन—वचनात्तथा पर्यवसानात् । तैलिकप्रतिग्रहेऽज्ञानज्ञानाभ्यां तप्तकृच्छ्रचान्द्रायणमनुपदम्प्रागुक्तमेव ।

अज्ञानतः सकृच्छ्रप्रतिग्रहे ब्राह्मणस्य गृहीतद्रव्यत्यागपूर्वकसपादप्राजापत्यत्रयं द्विरुत्तिकरजतमाषकञ्च प्रायश्चित्तम् ।

यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव वा ॥
जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
मांसं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥

इति मनुवचनात् । ज्ञानतो द्वैगुण्यं, शूलपाणिस्मृतमेतत् । अज्ञानाभ्या-
सेन शूद्रप्रतिग्रहे ब्राह्मणस्य चान्द्रायणमेकम्प्रायश्चित्तम् । सङ्करापात्रकृत्यामु मांसं
शोधनमन्दवम् इति मनुवचनात् । चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः ।

गोमांसभक्षणप्रायश्चित्तम्

सकृदज्ञानतो गोमांसभक्षणे द्विजातीनां प्राजापत्यं चान्द्रायणञ्च
प्रायश्चित्तम् ।

सुमन्तुः—गोमांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेदिति ॥ बिष्णुः—ग्रामकुक्कुटनर-
गोमांसभक्षणे सर्वेषां द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।

इति वचनाभ्याम् । संस्काराकरणे चान्द्रायणमिति शूलपाणिलिखनाच्च ।
चान्द्रायणे सार्द्धं सप्त धेनवः । प्राजापत्ये धेनुरेका ।

सकृत् ज्ञानतो द्वैगुण्यन्तत्र--स्यादकामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं । इत्यङ्गि-
रोवचनमधिकं हेतौ । ज्ञानभ्यासे गोमांसभक्षणे चान्द्रायणद्वयं सवृषगोदक्षिणा-
कम्प्रायश्चित्तम् ।

अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।

शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

अनङ्कुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥

इति पराशर, ग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षण इत्यादि बिष्णुवचनाभ्याम् । सं-
स्काराकरणे चान्द्रायणमिति शूलपाणिलिखनाच्च । चान्द्रायणे पञ्चदशधेनवः ।
सवृषगोमूल्यं षट्कार्षाणां । चिरतरकालाभ्यासेन गोमांसभक्षणे सम्बत्सर-
व्रतं चान्द्रायणम्प्रायश्चित्तम् ।

गामश्वं कुञ्जरोष्ट्री च सर्वं पञ्चनखन्तथा ।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्सम्बत्सरव्रतम् ॥

इति शङ्ख, ग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणइत्यादि, विष्णुवचनाभ्याम्, संस्कारा-
करणे चान्द्रायणमिति शूलपाणिलिखनाच्च । सम्बत्सरव्रते पञ्चदशधेनवः ।
एतच्च द्विजातीनाम् । तत्रापि क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । संस्कारानुकल्प-
चान्द्रायणे तु साम्यम् ।

सकृदज्ञानतो गोमांसभक्षणे शूद्रस्य प्राजापत्यपादम्प्रायश्चित्तम् । गो-
मांसभक्षणे प्राजापत्यञ्चरेदिति सुमन्तुवचनात्, विप्रे तु सकलं देयमित्यादि-
बृहद्विष्णुवचनाच्च । प्राजापत्यपादे द्वादशपणाः । अभ्यासादौ पूर्वोक्तब्राह्मण-
प्रायश्चित्तापादप्रायश्चित्तम् । तत्रोहेन व्यवस्थापत्रं कर्तव्यम् । संस्कारान-
नुकल्पचान्द्रायणस्य नास्ति, द्विजातीनामिति विशेषाभिधानात् ।

चिरतरकालाभ्यासेनाश्वकुञ्जरक्रव्यादभक्ष्यातिरिक्तपञ्चनखग्रामकुक्कुटो-
ष्ट्रमांसभक्षणकर्तुर्ब्राह्मणस्य संबत्सरव्रतं चान्द्रायणञ्च प्रायश्चित्तम् ।

गामश्वं कुञ्जरोष्ट्री च सर्वं पञ्चनखन्तथा ।

क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्सम्बत्सरव्रतम् ॥

इति शङ्ख, ग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणे सर्वेषां द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते
भूयः संस्कारं कुर्यादिति विष्णुवचनाभ्याम् । सर्वभक्ष्यशशकातिरिक्तविषयम् ।
सम्बत्सरव्रते पञ्चदशधेनवः । चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः । एवं क्षत्रियवैश्ययोः
पादपादहीनं सम्बत्सरव्रतं चान्द्रायणञ्च । तत्र प्रागुक्तशंखविष्णुवचने, विप्रे तु
सकलं देयमिति वचनं च हेतौ देयम् । शूद्रस्य मासत्रयव्रतं प्रायश्चित्तम् । तत्र
प्रागुक्तशंखवचनं विप्रे तु सकलं देयमिति वचनञ्च हेतुः ।

सकृदज्ञानतोऽवादिमांसभक्षणे तु गोमांसभक्षणवदेव प्रायश्चित्तम् । गामश्वं
कुञ्जरोष्ट्री चेत्यादिवचनेनाभ्यासेनाश्वदिमांसभक्षणे गोमांसभक्षणवत्प्राय-
श्चित्तोपदेशात्, बहूनामिति वचनात्सर्वत्र साम्यात् ।

सकृद् ज्ञानतो ग्राम्यवराहमांसभक्षणे ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् ।
तथाहि याज्ञवल्क्यः--

पलाण्डुं विड्वराहं च छत्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

लसुनं गृञ्जनं चैव जग्ध्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

अज्ञानतो वराहमांसभक्षणे चान्द्रायणाद्धर्मम् । पलाण्डुं विड्वराहं चेत्यादि
याज्ञवल्क्यवचनात् । अज्ञानतस्तप्तकृच्छ्रमिति शूलपाणिलिखनाच्च । तप्तकृच्छ्रे
पादोनधेनुचतुष्टयम् । क्षत्रियादीनां पादपादहीनं तत्तदेव प्रायश्चित्तम् ।

सकृदज्ञानतो रेतोमूत्रपुरीषभक्षणे ब्राह्मणस्य तप्तकृच्छ्रम् । संस्कारानुकल्प-
चान्द्रायणञ्च प्रायश्चित्तम् । तदाह

गौतमः-- मूत्रपुरीषरेतसां प्राशने तप्तकृच्छ्रमिति ।

याज्ञवल्क्यः-- अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

सकृद् ज्ञानतो रेतोमूत्रपुरीषभक्षणे ब्राह्मणस्य तप्तकृच्छ्रद्वयञ्चान्द्राय-
णद्वयञ्च प्रायश्चित्तम् । मूत्रपुरीषरेतसां प्राशने तप्तकृच्छ्रमिति, अज्ञानात्तु
सुरां पीत्वा रेतोविण्मूत्रमेव चेत्यादि, स्यादकामकृते यत्तद्विगुणमिति
प्रागुक्तवचनेभ्यः । बलात्कारेण मूत्रपुरीषभक्षणे ब्राह्मणस्य प्राजापत्यं चान्द्रा-
यणञ्च प्रायश्चित्तम् । तदुक्तमापस्तम्बेन --

विण्मूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचारेत् ॥ इति । याज्ञवल्क्येनाप्युक्तम् --

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

चान्द्रायणमत्र संस्कारानुकल्पम् । संस्काराकरणं चान्द्रायणमिति
शूलपाणिलिखनात् ।

कलविङ्कादिपक्षिभक्षणे प्रायश्चित्तम्

सकृदज्ञानतः कलविद्ध-हंस मदगु-वक-काक-सारस-दात्यूह-शुक-सारिक-भास-बलाक-कोकिल-खञ्जरीटभक्षणे ब्राह्मणस्य त्रिरात्रवतं प्रायश्चित्तम् ।

कलविद्ध-हंस मदगु-वक-काक-सारस-दात्यूह-शुक-मारिक-भास-बलाक-कोकिल-खञ्जरीटाद्यशने त्रिरात्रमुपवसेत्, इति विष्णुवचनात् । त्रिरात्रोपवासेऽर्द्धघेनुमूल्यम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । तत्र स्यादकामकृते यतद्विगुणं बुद्धिपूर्वके, इत्यङ्गिरोवचनं हेतुः ।

कामतोऽत्यन्ताभ्यासेन कोकिल-चक्रवाक-प्लव-मण्डूक-भुजग-हंसादिभक्षणे ब्राह्मणस्य मासव्रतं प्रायश्चित्तम् । तदाह शङ्खः---

हंसं मदगुञ्च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके ॥

चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगन्तथा ।

मासमेतद्व्रतं कुर्याद् भूयश्च तन्न भक्षयेत् ॥ इति ।

अकामतोऽभ्यासे एतस्यार्द्धम् । यत्राऽभक्ष्यमांसविशेषे विशेषतः प्रायश्चित्तन्नोक्तं तत्र सामान्याऽभक्ष्यमांसभक्षणप्रायश्चित्तानुसारेणैव व्यवस्था । तथाहि सकृदज्ञानतोऽभक्ष्यमांसभक्षणे सप्तरात्रयवपान प्रायश्चित्तम् । तदाह मनुः--

भुक्त्वा मांसमभक्ष्यञ्च सप्तरात्रं यवान् पिवेत् इति ॥ एतदशक्ती चतुर्विंशतिपणदानम् । ज्ञाने तु एतद्विगुणम् । अभ्यासेनाऽभक्ष्यमांसभक्षणे मासयावकव्रतम्प्रायश्चित्तम् । अभक्ष्यमांसमभिधाय शंखवचनम्-- मांसमन्यदनो भुक्त्वा सम्प्रोक्तं व्रतमाचरेत् । इति । सम्प्रोक्तं - मासयावकव्रतम् । एतद् व्रताकरणे घेनुद्वयम् । शावाशौचे मत्स्यमांसभक्षणे प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । मत्स्यमांसादि न भक्षेयुराप्रदानादिति, गोतम -

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।

यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ॥

इत्यादि मन्वादिवचनेभ्यस्तथैव पर्यवसानात् । आप्रदानात् प्रदानमाद्यश्राद्धन्तेनाऽऽद्यश्राद्धात्पूर्वदिनपर्यन्तमित्यर्थः ।

यत्रोपपातकविशेषे विशेषतः प्रायश्चित्तं नास्ति तत्रोपपातकसामान्यप्राय-
श्चित्तमेव । तदुच्यते-उपपातककर्तुं त्रैमासिकव्रतं चान्द्रायणं वा मासं पयः
पानं वा पराको वा प्रायश्चित्तम् । त्रैमासिकव्रतमभिधाय मनुः—

एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
अवकीर्णवर्जं शुद्ध्यर्थञ्चान्द्रायणमथापि वा ॥

याज्ञवल्क्यः — उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वाऽपि मासेन पराकेणाथ वा पुनः ॥ इति ।

एतच्च त्रैमासिकविकल्पो लघुगुरुपापानुसारेण लघुगुरुप्रायश्चित्तव्य-
वस्थापकम् । एतान्येव प्रायश्चित्तानि लाघवगौरवमवगम्य व्यवस्थेयानी-
ति शूलपाणिलिखनात् । उपपातकान्याह मनुः—

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यः पारदार्यात्मविक्रयः ।

पितृमातृगुरुत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥

परिवेत्ताऽनुजेऽनूढे परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्धुष्यं व्रतलोपनम् ।

तडागारामदारानामपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता वान्धवत्यागो भूतकाध्यापनस्तथा ।

भत्या चाऽध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥

सर्वाकरेष्वाधीकारो महामन्त्रप्रवर्तनम् ।

हिंस्रपक्षीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च ।

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।

आत्मार्थञ्च क्रियारंभो निन्दितान्नादनस्तथा ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ।

असच्छास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ।

धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवतम् ॥

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ॥

अयाज्यसंयाज्यः-हीनवर्णानां याजनम् । पारदार्यं - परस्त्रीमैथुनम् ।
परिवेत्ता - ज्येष्ठेऽविवाहिते विवाहितकनिष्ठः सोदरः । सर्वाकारेषु - रत्ना-
द्युत्पत्तिस्थानेषु । मद्यपस्त्रीनिषेवनम् - मद्यपायाः स्त्रिया मैथुनम्, ब्राह्मण-
स्येति शूलपाणिः । मूलकर्म-वशीकरणोच्चाटनादिकरणम् । नास्तिक्यं-
परलोकेऽस्तित्वाभावज्ञानम् ।

उपपातकेषु गोबधप्रायश्चित्तम्

ब्राह्मणस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे ब्राह्मणस्य
सपादैकादशदिनव्रतं, सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतं, पादोनदिनचतुष्टयाधिकमासिक-
व्रतम्प्रायश्चित्तम् । तथा च बृद्धप्रचेतोवचनम् —

एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते ।

अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्याद्द्विपादस्तु द्विहायने ॥

त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् ॥

सपादैकादशदिनव्रताकरणे षट्पणाधिकषट्कार्षापणदानम् । सार्द्धं द्वाविं-
शतिदिनव्रताकरणे द्वादशपणाधिकद्वादशकार्षापणदानम् । पादोनदिनचतुष्ट-
याधिकमासिकव्रताकरणे पणद्वयाधिकोनविंशतिकाषापणदानम् । दक्षिणाऽत्र
द्वादश-चतुर्विंशति-षट्त्रिंशत्पणाः क्रमेण देयाः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

ब्राह्मणस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे क्षत्रि-
यस्य सार्द्धाष्टदिनव्रतम्, प्रहरोनसप्तदशदिनव्रतम्, सार्द्धं प्रहरद्वयाधिकपञ्च-
विंशतिदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । तथा च बृद्धप्रचेताः-एकवर्षे गवि हते कृच्छ्र-
पादो विधीयते, इत्यादि ।

बृहद्विष्णुः— विप्रं तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये मतम् ॥

इत्यादि । सार्द्धाष्टदिनव्रताकरणे सार्द्धं द्वादशपणाधिककार्षापणचतुष्ट-
यदानम् । प्रहरोनसप्तदशदिनव्रताकरणे नवपणाधिकनवकार्षापणदानम् ।
सार्द्धं प्रहरद्वयाधिकपञ्चविंशतिदिनव्रताकरणे सार्द्धं पंचपणाधिकचतुर्दशकार्ष-
ापणदानम् । दक्षिणा च नवाष्टादशसप्तविंशतिपणाः क्रमेण देयाः । ज्ञानतो
द्वैगुण्यम् ।

ब्राह्मणस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे वैश्यस्य पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिनव्रतम्, प्रहरद्वयाधिकैकादशदिनव्रतम्, प्रहारोत्तमसप्तदशदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो, विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । तादृशव्रताकरणे पणत्रयाधिककार्षापणत्रयं, षट्पणाधिकषट्कार्षापणं, नवपणाधिकनवकार्षापणन्देयम् । दक्षिणास्तु षट्द्वादशाष्टादशपणाः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

ब्राह्मणस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे शूद्रस्य सार्द्धं प्रहारोत्तमदिनत्रयव्रतम्, पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिनव्रतम्, सार्द्धं प्रहरत्रयाधिकषट्दिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो, विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । तादृशव्रताकरणे सार्द्धं पणाधिकसार्द्धं कार्षापणं, पणत्रयाधिकसार्द्धं कार्षापणत्रयं, सार्द्धं चतुर्पणाधिकसार्द्धं कार्षापणचतुष्टयं देयम् । दक्षिणास्तु पणत्रयं पणषट्कं नवपणाः क्रमेण देयाः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतम्, सार्द्धं मासिकव्रतम्, सार्द्धं सप्तदिनाधिकद्विमासव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तादृशव्रताकरणे सार्द्धं कार्षापणचतुष्टयम्, नवकार्षापणम्, सार्द्धं त्रयोदशकार्षापणं क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे क्षत्रियस्य सप्तदशदिनव्रतम्, पादोत्तमदिनचतुष्टयाधिकमासव्रतम्, पञ्चप्रहराधिकविंशतिदिनसहितं मासव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् । तादृशव्रताकरणे षट्पणाधिककार्षापणत्रयम्, द्वादशपणाधिकषट्कार्षापणम्, पणद्वयाधिकदशकार्षापणं क्रमेण देयम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे वैश्यस्य सप्तादिकादशदिनव्रतम्, सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतम्, पादोत्तमचतुर्विंशदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तादृशव्रता-

करणे संपादकार्षापिणद्वयम्, सार्द्धं कार्षापिणचतुष्टयम्, पादोनसप्तकार्षापिणन्दे-
यम् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे शूद्रस्य
पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिनव्रतम्, सपादैकादशदिनव्रतम्, प्रहरोन-सप्तदश-
दिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तादृश-
व्रताकरणे क्रमेण पणद्वयाधिकैककार्षापिणम्, पणचतुष्टयाधिक-कार्षापिणद्वयम्,
षट्पणाधिककार्षापिणत्रयन्देयम् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् । ज्ञानतो द्वै-
गुण्यम् ।

वैश्यस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य
सार्द्धं सप्तदिनव्रतम्, पञ्चदशदिनव्रतम्, सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतम्प्रायश्चि-
त्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तादृशव्रताकरणे त्रिषट्पण-
कार्षापिणं क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु द्वादश-चतुर्विंशति-षट्त्रिंशत्पणरूपा क्रमेण
देया । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

वैश्यस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे क्षत्रिय-
स्य पञ्चप्रहराधिक-पञ्चदिनव्रतम्, सपादैकादशदिनव्रतम्, प्रहरोनसप्तदशदिन-
व्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो, विप्रं तु सकलन्देयमि-
त्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । तत्तद्व्रताकरणे संपादकार्षापिणद्वयम्, सार्द्धं कार्षा-
पिणचतुष्टयम्, पादोनसप्तकार्षापिणं क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु नवाष्टादशसप्त-
विंशतिपणरूपा क्रमेण देया । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

वैश्यस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे वैश्यस्य
पादोनदिनचतुष्टयव्रतम्, सार्द्धं सप्तदिनव्रतम्, सपादैकादशदिनव्रतम्प्रायश्चि-
त्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो, विप्रं तु सकलन्देयमित्यादि बृह-
द्विष्णुवचनाभ्याम् । तत्तद्व्रताकरणे सार्द्धं कार्षापिणम्, कार्षापिणत्रयम्, सार्द्धं-
कार्षापिणचतुष्टयं क्रमेण देयम् । दक्षिणास्तु षट्-द्वादशाष्टादशपणा देयाः ।
ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

वैश्यस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे शूद्रस्य दिन-
द्वयव्रतम्, पादोनदिनचतुष्टयव्रतम्, पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् ॥

एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो, विप्रे तु सकलन्देयमित्यादि बृहद्विष्णुवचना-
म्याम् । तत्तद्व्रताकरणे द्वादशपणाः, सार्द्धकार्षापणम्, चतुष्प-
णाधिककार्षापणद्वयम् क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु त्रिषट्त्नवपणरूपा देया ।
ज्ञानतो द्वै गुण्यम् ।

शूद्रस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे द्विजस्यार्द्ध-
प्राजापत्यम्, एकप्राजापत्यम्, सार्द्धप्राजापत्यम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि
हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तत्तद्व्रताकरणे सार्द्धकार्षापणम्, कार्षापण-
त्रयम्, सार्द्धकार्षापणचतुष्टयं क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् ।
ज्ञानतो द्वै गुण्यम् ।

शूद्रस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे शूद्रस्य
प्राजापत्यपादम्, अर्द्धप्राजापत्यम्, पादोनप्राजापत्यम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे
गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तत्तद्व्रताकरणे द्वादश-चतुर्विंशति-षट्त्रि-
शत्पणाः क्रमेण देयाः । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् । ज्ञानतो द्वै गुण्यम् ।

एकप्रयत्नजनितब्राह्मणस्वामिकवद्धे कहायन-द्विहायन-त्रिहायन-गोसाक्षाद-
बुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य द्वादशपणाधिकद्वादशकार्षापणदानम्, सार्द्धपञ्चविंश-
तिकार्षापणदानम्, सपादाष्टत्रिंशत्-कार्षापणदानम्प्रायश्चित्तम् । तथा च
बृद्धप्रचेतोवचनम् —

एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते ।
अबुद्धिपूर्वं पुंसो स्याद्विपादस्तु द्विहायने ॥
त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परम् ॥

संवर्त्तः— व्यापन्नानां बहूनां च रोधने बन्धनेऽपि वा ।
भिषङ् मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

बहूनामिति एकाधिकानामिति स्मार्त्ताः । अपिशब्दाद् गृहदाहादिपरि-
ग्रहः । तेन साक्षाद् गृहदाहादिना वा रोधनेन भिषङ् मिथ्योपचारेण वा ।

एकप्रयत्नजनितबहुबधे यादृशबधे यत्प्रायश्चित्तं तद्विगुणम्प्रायश्चित्तम् ।
तत्र व्यापन्नानां बहूनामिति बचनमेव सर्वत्र हेतुः । दक्षिणात्र यथाशक्ति ।

तादृशगोबधे क्षत्रियस्य नवपणाधिकनवकार्षापणदानम्, पणद्वयाधिको-

नविंशतिकाषापिणदानम्, एकादशपणाधिकाष्टाविंशतिकाषापिणदानम्प्राय-
श्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि वृद्धप्रचेतो, व्यापन्नानां बहूनामित्यादि संवर्त्त-
वचनाभ्याम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । दक्षिणा तु यथाशक्ति ।

तादृशगोवधे वैश्यस्य षट्पणाधिकषट्काषापिणदानम्, द्वादशपणाधिक-
द्वादशकाषापिणदानम्, पणद्वयाधिकोनत्रिंशत्काषापिणदानम्प्रायश्चित्तम् । हेतुः
पूर्ववत् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । दक्षिणा तु यथाशक्ति ।

तादृशगोवधे शूद्रस्य पणत्रयाधिककाषापिणत्रयदानम्, षट्पणाधिकषट्-
काषापिणदानं, नवपणाधिकनवकाषापिणदानं प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि
हतेत्यादि वृद्धप्रचेतो, व्यापन्नानां बहूनामित्यादि संवर्त्तवचनाभ्याम् । ज्ञानतो
द्वैगुण्यम् । दक्षिणा तु यथाशक्ति ।

एकप्रयत्नजनितक्षत्रियस्वामिकवह्ने कहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोसाक्षादबु-
द्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य नवाष्टादशसप्तविंशतिकाषापिणदानम्प्रायश्चित्तम् । पूर्व-
वद्धेतुः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । दक्षिणा तु यथाशक्ति । तादृशगोवधे क्षत्रियस्य
द्वादशपणाधिकषट्काषापिण - सार्द्धत्रयोदशकाषापिण-चतुःपणाधिकविंशतिकाषा-
पिणदानम्प्रायश्चित्तम् । पूर्ववद्धेतुः । वैश्यस्य सार्द्धचतुष्टय-नव-सार्द्धत्रयोदश-
काषापिणदानम्प्रायश्चित्तम् । पूर्ववद्धेतुः । शूद्रस्य पणचतुष्टयाधिककाषापिण-
द्वयसार्द्धकाषापिणचतुष्टय - पणद्वादशाधिकषट्-काषापिणदानम्प्रायश्चित्तम् ।
पूर्ववद्धेतुः ।

वैश्यस्वामिकवह्ने कहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य
षट्द्वादशाष्टादशकाषापिणदानं प्रायश्चित्तम् । पूर्ववद्धेतुः । क्षत्रियस्य सार्द्ध-
चतुष्टयनवसार्द्धत्रयोदशकाषापिणदानम् । वैश्यस्य सार्द्धत्रय-सप्त-सार्द्धदशकाषा-
पिणदानम्प्रायश्चित्तम् । शूद्रस्य सार्द्धद्वय-पञ्च-सार्द्धसप्तकाषापिणदानम्प्राय-
श्चित्तम् । सर्वत्र पूर्ववद्धेतुः ।

एकप्रयत्नजनितशूद्रस्वामिकवह्ने कहायनद्विहायनत्रिहायनगोसाक्षादबुद्धिपू-
र्वकवधे द्विजस्यैकद्वित्रिप्राजापत्यम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि वृद्धप्रचेतो, व्या-
पन्नानां बहूनामित्यादि संवर्त्त, कृच्छ्रास्तु चतुरः कुर्यादित्यादि विश्वामित्र-
वचननिबन्धव्याख्यानेभ्यः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । तादृशव्रताकरणे त्रिषट्नव-
काषापिणदानम्प्रायश्चित्तम् । शूद्रस्यार्द्धप्राजापत्यम्, प्राजापत्यम्, सार्द्धप्राजा-
पत्यम्प्रायश्चित्तम् । पूर्ववद्धेतुः ।

ब्राह्मणस्वामिकैकहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधकर्तृबहुब्राह्मणानां प्रत्येकं साद्धं कार्षापणदानम्प्रायश्चित्तम् । तथा च संवर्तः—

एका चेद्वहुभिः कापि दैवाद्यापादिता क्वचित् ।

पादं पादं तु त्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥

द्वयोर्बहूनाञ्च बधे पादद्वयं पादत्रयं प्रायश्चित्तम् । एका चेदित्यस्योपलक्षणपरत्वात् । ज्ञानपूर्वकबहुकर्तृकबधे तु प्रत्येकं सम्पूर्णं प्रायश्चित्तम् । दैवात् व्यापादिता भवेदित्यत्राऽकामादित्यर्थकस्य दैवादिति पदस्य स्वरसात् ।

ब्राह्मणस्वामिकैकहायनगोद्वयसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधकर्तृबहुब्राह्मणानां प्रत्येकं पणत्रयाधिककार्षापणत्रयदानं प्रायश्चित्तम् । एका चेद्वहुभिः कापीत्यादि सम्बर्तवचननिबन्धव्याख्यानाभ्याम् ।

ब्राह्मणस्वामिकवह्नेकहायनगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधकर्तृबहुब्राह्मणानां प्रत्येकं साद्धंचतुःपणाधिकसाद्धं कार्षापणचतुष्टयदानं प्रायश्चित्तम् । एका चेद्वहुभिः कापीत्यादि सम्बर्तवचननिबन्धव्याख्यानाभ्याम् । एवमूहेन सर्वत्र बहुकर्तृके व्यवस्थापत्रं करणीयम् । विस्तरभयान्नाभिहितमिति ।

ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हायनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे ब्राह्मणस्य गोदक्षिणाकसाद्धं मासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । तथा च मनुः—

उपपातकसंयुक्त गोघ्नो मासं यवान्पिवेत् ।

कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन सम्वृतः ॥

चतुर्थकालमशनीयादक्षारलवणं मितम् ।

गोमूत्रेण चरेत्स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥

दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नुर्ध्वं रजः पिवेत् ।

शुश्रुषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ बीरासनं वसेत् ॥

तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।

आसीनासु ताथाऽऽसीनो नियतो वीतमत्सरः ॥

आनुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
 पतितां पंकलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥
 उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः ॥
 आत्मनो यदि वाऽन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले ।
 भक्षयन्तीन् कथयेत् पिवन्तं चैव वत्सकम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मसैर्व्यपोहति ॥ इति ।

संवर्तः पूर्णे तु सार्द्धमासे तु स विप्रान्भोजयेद्द्विजः ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु गाम्भै दद्याद्विचक्षणः ॥
 गवामभावे दातव्यं गोमूल्यं तु न संशयः ॥ इति ।

सार्द्धमासिकव्रताकरणे सार्द्धपञ्चविंशतिकाषापिणन्देयम् । दक्षिणा
 गोमूल्यं कार्षापिणत्रयम् । ज्ञानपूर्वकवधे तु सवृषभैकादशगोदक्षिणाकं त्रैमासि-
 कव्रतं प्रायश्चित्तम् । उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान्पिबेदित्यादि,

वृषभैकादशा गाश्च दद्यात्सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

इत्यन्तमनुवचनात्, स्यादकामकृते यत्तद्विद्वगुणं बुद्धिपूर्वके, इत्याद्यङ्गिरो-
 वचनाच्च । त्रैमासिकव्रते एकपञ्चाशत्कार्षापिणाः । वृषभैकादश गोमूल्यं
 पञ्चदशकार्षापिणा इति शूलपाणिः ।

ज्ञानपूर्वकत्वम्, गोवधेच्छाविशिष्टेऽयं गौरितंज्ञानपूर्वकत्वम् । नातस्ता-
 दृशेच्छाविरहपूर्वके वधे ज्ञानपूर्वकत्वातिप्रसङ्गः । तादृशगोवधे क्षत्रियस्य सद-
 क्षिणं पादोनसार्द्धमासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । उपपातकसंयुक्तो गोघ्न इत्यादि
 मनु, पूर्णे तु सार्द्धमासे त्वित्यादि संवर्तं, विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णु-
 वचनेभ्यः । पादोनसार्द्धमासिकव्रताकरणे पणद्वयाधिकोर्नविंशतिकाषापिणन्दे-
 यम् । दक्षिणा तु षट्त्रिंशत्पणरूपा । ज्ञानपूर्वकतादृशवधे पादोनत्रैमासिक-
 व्रतम्, प्रागुक्त - मनुबृहद्विष्णु - वचनाभ्याम् ।

ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे वैश्यस्य गोमूल्यार्द्ध-
दक्षिणाकं सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । उपपातकसंयुक्त इत्यादि मनु-
पूर्णे तु सार्द्धं मासेतिवत्यादि संवर्षं विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनेभ्यः ।
सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रताकरणे पादोनत्रयोदशकार्षापणन्देयम् । दक्षिणा तु सार्द्धं-
कार्षापणरूपा । ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे शूद्रस्य
सदक्षिणं सपादेकादशदिनव्रतं प्रायश्चित्तम्, प्रागुक्तमनुसंस्तरं बृहद्विष्णुवचनेभ्यः ।
सपादेकादशदिनव्रताकरणे षट्पणाधिकषट्कार्षापणन्देयम् । द्वादशपणा
दक्षिणा । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे ब्राह्मणस्य यथाशक्ति-
दक्षिणाकत्रैमासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । गोघ्नः षण्मासांस्तच्चर्मणा परिवृतो
गोग्रासहर्ता गोव्रतो यवाशी गोग्रासाहारो गोभिरनुसञ्चरन् प्रमुच्यते, इति
देवलवचननिबन्धव्याख्यानाभ्याम् । त्रैमासिकव्रताकरणेऽष्टादशकार्षापणन्देयम् ।

क्षत्रियस्वामिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे क्षत्रियस्य यथाशक्ति-
दक्षिणाकं सार्द्धं सप्तदिनाधिकद्विमासव्रतम्प्रायश्चित्तात्, वैश्यस्य सार्द्धं मासि-
कव्रतं यथाशक्तिदक्षिणाकं प्रायश्चित्तम्, शूद्रस्य यथाशक्तिदक्षिणाकं सार्द्धं-
द्वाविंशतिदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । गोघ्नः षण्मासांस्तच्चर्मणा परिवृत इत्यादि
देवल-विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् निबन्धव्याख्यानाच्च ।
तेन क्षत्रियस्य सार्द्धं त्रयोदशकार्षापणम्, वैश्यस्य नवकार्षापणम्, शूद्रस्य
सार्द्धं कार्षापणचतुष्टयन्दानम् ।

वैश्यस्वामिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे ब्राह्मणस्य गोदक्षिणा-
कमासव्रतम्प्रायश्चित्तम् ।

पञ्चगव्यं पिबेद् गोघ्नो मासेनाऽऽसीत संरतः ।

गोष्ठेशायी गोऽनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । मासव्रते द्वादशकार्षापणम्, वैश्यस्वामिक-
चतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे क्षत्रियस्य सार्द्धं द्वाविंशतिदिनव्रतम्, वै-
श्यस्य पञ्चदशदिनव्रतम्, शूद्रस्य सार्द्धं सप्तदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । पञ्च-
गव्यं पिबेद् गोघ्न इत्यादि याज्ञवल्क्य-विप्रे तु सकलन्देयमित्यादि बृहद्विष्णुवचना-
भ्याम् । तेन क्षत्रियस्य नव, वैश्यस्य षट्, शूद्रस्य त्रयः कार्षापणाः ।

शूद्रस्वामिकचतुर्हयिनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे द्विजस्य प्राजापत्यमेकम्प्रा-
यश्चित्तम् । तथा च विश्वामित्रवचनं निबन्धव्याख्यानञ्च—

कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्याद्गोवधे बुद्धिपूर्वके ।
अमत्या तु द्वयं कार्यं तदर्धं बालवृद्धयोः ॥ *
स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः ॥

बुद्धिपूर्वकतादृशवधे द्विजस्य प्राजापत्यचतुष्टयम्, शूद्रस्य प्राजापत्यद्वयम् ।
एकप्राजापत्ये धेनुरेका, तन्मूल्यकार्षापिणत्रयम् । एवं द्विचतुष्कादावपि ।
दक्षिणाऽत्र यथाशक्ति ।

साक्षाद् गोवधप्रकारमाह आपस्तम्बः—

पाषणैर्लगुडैर्वापि शस्त्रेणान्येन वा बलात् ।
निपातयन्ति ये गास्तु तेषां सर्वं विधीयते ॥
मुष्टिचर्पटकीलैश्च तथा शङ्गादिमोटनैः ।
लगुडादिप्रहारेण गोवधस्तत्र निर्दिशेत् ॥

तथा—हले च शकटे चैव दुर्वलं योऽभियोजयेत् ।
प्राणात्यये समुत्पन्ने ततः प्राप्नोति गोवधम् ॥

इति । अत्र पाषाणादिशब्द उपलक्षणमात्रम् । विषाम्निदाहादिनाऽपि
साक्षाद्वधित्वमूहनीयमिति भवदेवः । तथा च प्रज्वालिताग्निना गोमरणेऽपि
प्रज्वालकस्य साक्षाद्वधित्वमेव । तेन यत्स्वामिकसाक्षाद्गोवधे यस्य यत्प्राय-
श्चित्तं पूर्वमुक्तं, प्रज्वालिताग्निना गोवधे प्रज्वालकस्य तदेव प्रायश्चित्तम् ।
तत्र च व्यवस्थोच्यते—

शूद्रप्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वकब्राह्मणस्वामिकैकहायनद्विहायनत्रिहायनगो-
वधेऽग्निप्रज्वालकशूद्रस्य सार्द्धं प्रहरोनदिनत्रयव्रतं, पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिन-
व्रतं, सार्द्धं प्रहरत्रयाधिकाष्टदिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि-
बृद्धप्रचेतोवचनात् । तत्तद्व्रताकरणे सार्द्धं पणाधिकसार्द्धं कार्षापिणम्, पणत्रयाधिक-
कार्षापिणत्रयम्, सार्द्धं चतुःपणाधिकसार्द्धं कार्षापिणचतुष्टयम् क्रमेण देयम् । दक्षिणा
तु त्रिषट्पणवपणाः क्रमेण देयाः ।

शूद्रप्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वकक्षत्रियस्वामिकैकहायन - द्विहायन - त्रिहा-
यन-गोवधेऽग्निप्रज्वालकशूद्रस्य पञ्चप्रहराधिकपञ्चदिनव्रतम्, सपादैकादश-
दिनव्रतम्, प्रहरोनसप्तदशदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतो-
वचनात् । तत्तद्ब्रताकरणे पणद्वयाधिकैककार्षापणम्, पणचतुष्टयाधिककार्षा-
पणद्वयम्, षट्पणाधिककार्षापणत्रयं क्रमेण देयम् । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् ।

वैश्यस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोः प्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वक-
वधेऽग्निप्रज्वालकशूद्रस्य दिनद्वयव्रतम्, पादोनदिनचतुष्टयव्रतम्, पञ्चप्रहरा-
धिकपञ्चदिनव्रतम्प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् ।
तत्तद्ब्रताकरणे द्वादशपणचतुर्विंशतिपणषट्त्रिंशत्पणाः क्रमेण देयाः । दक्षिणा तु
त्रिपट्नवपणाः क्रमेण ।

शूद्रस्वामिकैकहायन-द्विहायन-त्रिहायनगोः प्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वक-
वधेऽग्निप्रज्वालकशूद्रस्य प्राजापत्यपादम्, अर्द्धप्राजापत्यम्, पादोनप्राजापत्यं
प्रायश्चित्तम् । एकवर्षे गवि हतेत्यादि बृद्धप्रचेतोवचनात् । तेन द्वादशचतु-
विंशतिषट्त्रिंशत्पणाः क्रमेण देयाः । दक्षिणा तु यत्किञ्चित् ।

ब्राह्मणस्वामिकचतुर्हायनादिगोः प्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वकवधेऽग्निप्र-
ज्वालकशूद्रस्य सपादैकादशदिनव्रतं द्वादशपणदक्षिणाकं प्रायश्चित्तम् । उपपात-
कसयुक्त इत्यादि मनु—पूर्णे तु सार्द्धमासेत्वित्यादि संवत्तं—विप्रे तु सकलमि-
त्यादि बृहद्विष्णुवचनेभ्यः । तेन षट्पणाधिकषट्कार्षापणदानम् ।

क्षत्रियस्वामिकचतुर्हायनादिगोः प्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वकवधेऽग्निप्र-
ज्वालकशूद्रस्य सार्द्धद्वाविंशतिदिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । गोघ्नः षण्मासांस्तच्च-
र्मणा परिवृत इत्यादि देवल—विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । तेन
सार्द्धकार्षापणचतुष्टयदानम् ।

वैश्यस्वामिकचतुर्हायनादिगोः प्रज्वालिताग्निनाऽबुद्धिपूर्वकवधेऽग्निप्रज्वा-
लकशूद्रस्य सार्द्धसप्तदिनव्रतं प्रायश्चित्तम् । पञ्चगव्यं पिबेद् गोघ्न इत्यादि
याज्ञवल्क्य—विप्रे तु सकलमित्यादि बृहद्विष्णुवचनाभ्याम् । तेन कार्षापणत्रयन्दे-
यम् ।

शूद्रस्वामिकचतुर्हयिनादिगोः प्रज्वालितान्निनाऽबुद्धिपूर्वकवधेऽग्निप्रज्वाल-
कशूद्रस्य प्राजापत्यमेकं प्रायश्चित्तम् । कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यादित्यादि विश्वा-
मित्रवचननिबन्धुधास्यानाभ्याम् । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यप्रज्वालितान्निना ब्राह्मणा-
दिस्वामिकगोवधे साक्षाद् गोवधोक्तरीत्योहेन व्यवस्थापत्रं लेख्यमिति ।

ब्राह्मणस्वामिकगर्भिण्यादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य वृषभैकाद-
शगोदक्षिणाकत्रै मासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् ।

गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीं कामधेनुं च सुव्रताम् ।

रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । त्रै मासिकव्रते एकपञ्चाशत्कार्षापणदानम् ।
वृषभैकादशगोमूल्य पञ्चदश कार्षापणाः । ज्ञानपूर्वकतादृशवधे पाण्मासिक-
व्रतं त्रिंशत्कार्षापणदक्षिणाकं प्रायश्चित्तम् । गर्भिणीं कपिलां दोग्ध्रीमित्यादि
बृहस्पति- द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेदिति हारीतवचनाभ्याम् ।

ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे क्षत्रियस्य पादोनत्रै मासिक-
व्रतं चातुःपणाधिकैकादशकार्षापणदक्षिणाकं प्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य सार्द्धं सप्त-
कार्षापणदक्षिणाकसार्द्धमासिकव्रतम् । शूद्रस्य चतुःप्रहराधिकद्वाविंशतिदिनव्रतं
पादोनकार्षापणदानम् । व्रताकरणे क्षत्रियस्य सपादाष्टत्रिंशद्वैश्यस्य सार्द्ध-
पञ्चविंशति शूद्रस्य पादोनत्रयोदशकार्षापणदानं पूर्वोक्तदक्षिणादानं च ।
ज्ञानतस्ता दृशवधे पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताद् द्वै गुण्यम् ।

क्षत्रियस्वामिकगर्भिण्यादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य यथाशक्ति
दक्षिणाकं पाण्मासिकव्रतम्, यक्षत्रियस्य सार्द्धमासचतुष्टयव्रतम्, वैश्यस्य
त्रै मासिकव्रतम्, शूद्रस्य सार्द्धमासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । गर्भिणीं कपिलां
दोग्ध्रीमित्यादि बृहस्पतिवचनात् । पाण्मासिकव्रताकरणे षट्त्रिंशत्कार्षापणदा-
नम्, सार्द्धमासचतुष्टयव्रताकरणे सप्तविंशतिकार्षापणदानम्, त्रै मासि-
कव्रताकरणे अष्टादशकार्षापणदानम्, सार्द्धमासिकव्रताकरणे नवकार्षा-
पणदानम् । दक्षिणा तु सर्वेषां यथाशक्ति । ज्ञानतो द्वै गुण्यम् ।

वैश्यस्वामिकर्गभिण्यादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य सदक्षिणं द्विमा-
सव्रतम्, क्षत्रियस्य सदक्षिणं सार्द्धमासिकव्रतम्, वैश्यस्य सदक्षिणं मास-
व्रतम्, शूद्रस्य सदक्षिणमर्द्धमासव्रतं प्रायश्चित्तम् । गर्भिणीं कपिलां दोग-
ध्रीमित्यादि बृहस्पतिवचनात् । द्विमासव्रताकरणे चतुर्विंशतिकाषापणदानम्,
दक्षिणा च गोद्वयमूल्यं षट्काषापणम् । सार्द्धमासिकव्रताकरणे अष्टादश-
काषापणदानम्, दक्षिणा च सार्द्धकाषापणचतुष्टयम् । मासव्रताकरणे-
द्वादशकाषापणदानम्, दक्षिणा च गोमूल्यं काषापणत्रयम् । अर्द्धमासिक-
व्रताकरणे षट्काषापणदानम्, दक्षिणा च सार्द्धकाषापणम् । ज्ञानतो द्वि-
गुणव्रतं द्विगुणदक्षिणाकम्, स्यादकामकृते यत्तदित्यादि अङ्गिरो—द्विगुणे तु
व्रते चीर्णे इत्यादि हारीतवचनाभ्याम् ।

शूद्रस्वामिकर्गभिण्यादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे द्विजस्य प्राजापत्यचतुष्ट-
यम्, शूद्रस्य प्राजापत्यद्वयं प्रायश्चित्तम् । गर्भिणीं कपिलां दोगध्रीमित्यादि
बृहस्पतिवचनात् । प्राजापत्यचतुष्टयाकरणे धेनुचतुष्टयं तन्मूल्यं द्वादशकाषा-
पणं वा देयम् । प्राजापत्यद्वयाकरणे धेनुद्वयम्, तन्मूल्यं षट्काषापणं वा देयम् ।
ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । दक्षिणाऽत्र यथाशक्ति ।

उत्पन्नमात्रब्राह्मणस्वामिकर्गगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य षट्पणा-
धिकषट्काषापणदानं प्रायश्चित्तम् । गात्रसम्मितगर्भवधे द्वादशपणाधिकद्वा-
दशकाषापणदानम् । अचेतनगर्भवधे पणद्वयाधिको नविंशतिकाषापणदानम् ।
चेतन्ययुक्तगर्भवधे सार्द्धपञ्चविंशतिकाषापणदानम् ।

पादमुत्पन्नमात्रन्तु द्वौ पादौ गात्रसम्मिते ।

पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ इति ।

अर्थाच्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयमिति मनुवचनभवा-
देवव्याख्यानाभ्याम् ।

उत्पन्नमात्रब्राह्मणस्वामिकर्गगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे क्षत्रियस्य सार्द्धचतुः-
पणाधिकसार्द्धचतुष्टयकाषापणदानम्, गात्रसम्मितगर्भवधे नवपणाधिकनवका-
षापणदानम्, चैतन्यशून्यतादृशगर्भवधे सार्द्धपञ्चपणाधिकचतुर्दशकाषापण-
दानम्, चैतन्ययुक्ततादृशगर्भवधे पणद्वयाधिको नविंशतिकाषापणन्देयम् । ज्ञानतो
द्वैगुण्यम् ।

उत्पन्नमात्रब्राह्मणस्वामिकगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे वैश्यस्य पणत्रयाधिककार्षापणत्रयदेयम् । गात्रसम्मितगर्भवधे षट्पणाधिकषट्कार्षापणदानम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे नवपणाधिकनवकार्षापणदानम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे द्वादशपणाधिकद्वादशकार्षापणदानञ्च प्रायश्चित्तम् । पादमुत्पन्नमात्रे त्वित्यादि वृद्धमनुवचन - भवदेवव्याख्यानाभ्याम् ।

उत्पन्नमात्रब्राह्मणस्वामिक-गोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे शूद्रस्य सार्द्धपणाधिकसार्द्धकार्षापणदानम् , गात्रसम्मितगर्भवधे पणत्रयाधिककार्षापणत्रयदानम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे सार्द्धचतुःपणाधिकसार्द्धकार्षापणचतुष्टयदानं प्रायश्चित्तम् । पादमुत्पन्नमात्रे त्वित्यादि वृद्धमनुवचन - भवदेवव्याख्यानाभ्याम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।

उत्पन्नमात्रक्षत्रियस्वामिकगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य सार्द्धकार्षापणचतुष्टयम् , गात्रसम्मितगर्भवधे नवकार्षापणम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे सार्द्धत्रयोदशकार्षापणम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधेऽष्टादशकार्षापणम् , उत्पन्नमात्रगर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे क्षत्रियस्य षट्पणाधिककार्षापणत्रयम् , गात्रसम्मितगर्भवधे द्वादशपणाधिकषट्कार्षापणम् । चैतन्यशून्यगर्भवधे पणद्वयाधिकदशकार्षापणम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे सार्द्धकार्षापणत्रयोदशम् । तादृशोत्पन्नमात्रगर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे वैश्यस्य सपादकार्षापणद्वयम् , गात्रसम्मितगर्भवधे सार्द्धकार्षापणचतुष्टयम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे पादोनसप्तकार्षापणम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे नवकार्षापणं प्रायश्चित्तम् । शूद्रस्योत्पन्नमात्रगर्भवधे पणद्वयाधिकैककार्षापणम् , गात्रसम्मितगर्भवधे पणचतुष्टयाधिककार्षापणद्वयम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे षट्पणाधिककार्षापणत्रयम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे सार्द्धकार्षापणचतुष्टयं प्रायश्चित्तम् । पादमुत्पन्नमात्रे त्वित्यादि वृद्धमनुवचन - भवदेवव्याख्यानाभ्याम् ।

उत्पन्नमात्रवैश्यस्वामिकगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य कार्षापणत्रयम् , गात्रसम्मितगर्भवधे षट्कार्षापणम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे नवकार्षापणम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे द्वादशकार्षापणम् । क्षत्रियस्योत्पन्नगर्भवधे सपादकार्षापणद्वयम् , गात्रसम्मितगर्भवधे सार्द्धकार्षापणचतुष्टयम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे पादोनसप्तकार्षापणम् , चैतन्ययुक्तगर्भवधे नवकार्षापणम् । वैश्यस्योत्पन्नमात्रगर्भवधे सार्द्धकार्षापणम् , चैतन्यशून्यगर्भवधे

सार्द्धं कार्षापणचतुष्टयम्, चैतन्ययुक्तगर्भवधे षट्कार्षापणम् । शूद्रस्यो-
त्पन्नमात्रगर्भवधे एकशकार्षापणम्, गात्रसम्मितगर्भवधे सार्द्धं-
कार्षापणम्, चैतन्यशून्यगर्भवधे चतुष्पणाधिककार्षापणद्वयम्, चैतन्ययुक्त-
गर्भवधे कार्षापणत्रयं प्रायश्चित्तम् । पादमुत्पन्नमात्रे त्वित्यादिवृद्धमनुवचन-
भवदेव व्याख्यानाभ्याम् ।

उत्पन्नमात्रशूद्रस्वामिकगोर्भसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे द्विजस्यार्द्धं प्राजा-
पत्यम्, गात्रसम्मितगर्भवधे एकप्राजापत्यम्, चैतन्यशून्यगर्भवधे सार्द्धं-
प्राजापत्यम्, चैतन्ययुक्तगर्भवधे प्राजापत्यद्वयम् । शूद्रस्योत्पन्नमात्रगर्भवधे
प्राजापत्यपादम्, गात्रसम्मितगर्भवधेऽर्द्धप्राजापत्यम्, चैतन्यशून्यगर्भवधे
पादोनप्राजापत्यम् । चैतन्ययुक्तगर्भवधे एकप्राजापत्यम् । पादमुत्पन्नमात्रे-
त्वित्यादिवृद्धमनुवचन-भवदेव व्याख्यानाभ्याम् । उत्पन्नमात्रः सार्द्धमासद्वय-
पर्यन्तम् । तदूर्ध्वं पञ्चमासपर्यन्तं गात्रसम्मितः । तदूर्ध्वं सार्द्धमास-
पर्यन्तं चैतन्यशून्यः । तदूर्ध्वं चैतन्ययुक्त इति ।

ब्राह्मणस्वामिकातिवृद्धादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे ब्राह्मणस्य गोमूल्यार्द्ध-
दक्षिणाकत्रयोदशकार्षापणदानम् । क्षत्रियस्याऽष्टादशपणदक्षिणाकनवपणा-
धिकनवकार्षापणदानम् । वैश्यस्य द्वादशपणदक्षिणाकषट्कार्षापणदानम् ।
शूद्रस्य षट्पणदक्षिणाकपणत्रयाधिककार्षापणत्रयदानम्प्रायश्चित्तम् । तथा च
बृहस्पतिवचनम् —

अतिवृद्धामतिकृशामतिवालां च रोहिणीम् ।

हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्धव्रतं द्विजः ॥ इति ।

अतिवृद्धा तृणभक्षणाऽसमर्था । अतिकृशा दोहनवाहगाद्ययोग्या । अति-
वाला द्विवर्षवयस्का । तथा च वचनम्—

वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिवाला द्विवार्षिका ।

अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुणी दन्तजन्मनि ॥

इति । द्विज इत्युपलक्षणम् ।

क्षत्रियस्वामिकातिवृद्धादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य नवकार्षा-
पणदानम्, क्षत्रियस्य द्वादशपणाधिकषट्कार्षापणदानम्, वैश्यस्य सार्द्ध-
कार्षापणचतुष्टयम् । शूद्रस्य सपादकार्षापणद्वयं प्रायश्चित्तम् । अतिवृद्धा-
मतिकृशामित्यादि बृहस्पतिवचनात् । दक्षिणा यथाशक्ति ।

वैश्यस्वामिकातिवृद्धादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे ब्राह्मणस्य गोमूल्यार्द्ध-
दक्षिणाकषट्कार्षापणदानम् । क्षत्रियस्याऽष्टादशपणदक्षिणाकसार्द्धकार्षापण-
चतुष्टयम्, वैश्यस्य द्वादशपणदक्षिणाककार्षापणत्रयम्, शूद्रस्य षट्पणद-
क्षिणाकसार्द्धकार्षापणदानं प्रायश्चित्तम् । अतिवृद्धामित्यादि बृहस्पतिवचनात् ।

शूद्रस्वामिकातिवृद्धादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकवधे द्विजस्य कार्षापणत्रयम्,
शूद्रस्य सार्द्धकार्षापणदानं प्रायश्चित्तम् । अतिवृद्धामित्यादिबृहस्पतिवचनात् ।
दक्षिणाऽत्र यथाशक्ति । यत्स्वामिकगोवधे यस्य यत्प्रायश्चित्तं तत्स्वामि-
कोन्मत्तादिगोवधे तत्पादं तस्य प्रायश्चित्तम् । तथा च मनुवचनम्—

क्लान्तमज्ञानमुन्मत्तं प्रमत्तं व्याधिपीडितम् ।

अन्धं वालं तमोरूढं हत्वा पादं समाचरेत् ॥ इति ।

अत्र विशेषतो व्यवस्थोहेन कार्येति ।

ब्राह्मणस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकैकप्रयत्नजनितवधे
ब्राह्मणस्य गोद्वयदक्षिणाकमेव पञ्चात्कार्षापणदानं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियस्य
सार्द्धकार्षापणचतुष्टयदक्षिणाकं चतुः पणाधिकाष्टत्रिंशत्कार्षापणदानम् ।
वैश्यस्य गोदक्षिणाकसार्द्धपञ्चविंशतिकाक्षापणदानम्, शूद्रस्य सार्द्धका-
र्षापणदक्षिणाकद्वादशपणाधिकद्वादशकार्षापणदानं प्रायश्चित्तम् । तथा
च संवर्तवचनम्—

व्यापन्नानां बहूनाञ्च रोधने बन्धनेपि वा ।

भिषङ्मिथ्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ इति ।

क्षत्रियस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकैकप्रयत्नजनितवधे

ब्राह्मणस्य षट्त्रिंशत्कार्षापणदानम्, क्षत्रियस्य सप्तविंशत्कार्षापणदानम्, वैश्यस्याष्टादशकार्षापणदानम्, शूद्रस्य नवकार्षापणदानं प्रायश्चित्तम् । व्यापन्नानां बाहूनामित्यादि संवर्तवचनात् । दक्षिणा तु यथाशक्ति ।

वैश्यस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकैकप्रयत्नजनितबधे ब्राह्मणस्य गोद्वयदक्षिणाकचतुर्विंशत्कार्षापणदानम्, क्षत्रियस्य सार्द्धं कार्षापणत्र-
तुष्टयदक्षिणाकाष्टादशकार्षापणदानम्, वैश्यस्य सपादकार्षापणद्वयदक्षिणाकं
द्वादशकार्षापणदानम्, शूद्रस्याष्टादशपणदक्षिणाकषट्कार्षापणदानं प्रायश्-
चित्तम् । व्यापन्नानां बाहूनामित्यादि संवर्तवचनात् ।

शूद्रस्वामिकैकाधिकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकैकप्रयत्नजनितबधे द्वि-
जस्य प्राजापत्यचतुष्टयं शूद्रस्य प्राजापत्यद्वयं प्रायश्चित्तम् । व्यापन्नानां
बाहूनामित्यादि संवर्तवचनात् । दक्षिणा यथाशक्ति । अपिशब्दाद् गूहदाहा-
दिनेति गोपालः । रोधनबन्धननिमित्तकैकाधिकचतुर्हयनीबधेऽपीयमेव व्यवस्था ।

यत्कर्तृकगोवधे यत्प्रायश्चित्तं तज्जातीयबहुकर्तृकैकगोवधे बहूनां प्रत्येकं
तत्प्रायश्चित्तमादं, गोद्वयबधे प्रत्येकं द्विमादं, गोत्रयबधे प्रत्येकं सर्वेषां त्रिपादं
प्रायश्चित्तम् । एका चेदित्यादि वचनात् ।

यथा--बहुब्राह्मणस्वामिकैकचतुर्हयनादिगोसाक्षादबुद्धिपूर्वकबधे बहूनान्तेषां
प्रत्येकं षट्कार्षापणदानं, गोद्वयबधे प्रत्येकं द्वादशपणाधिकद्वादशकार्षापणदानं,
गोत्रयबधे पणद्वयाधिको नविंशत्कार्षापणदानं प्रत्येकं प्रायश्चित्तम् । एका चेद्बहु-
भिः कार्षापणानां संवर्तवचनात् । एवमूहेन सर्वात्र व्यवस्था कर्तव्या । बुद्धि-
पूर्वकबधे तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तं सर्वेषामेव न तत्रपादः, अकार्थक-
दैवपदश्रवणात् ।

अस्थिलांगूलादिभङ्गानन्तरपणमासपर्यन्तं गोर्जीवनेऽस्थिलांगूलादिभङ्गक-
र्तृणां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां णां प्राजापत्यमेकं प्रायश्चित्तम् ।

कर्णलांगूलयोश्छेदमस्थिभङ्गं विधाय च ।

प्राजापत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः ॥

इति गोभिलवचनात् । प्राजापत्यव्रताकरणे एकधेनुदानं कार्षापणत्रयदानं
वा ।

अस्थिभङ्गादन्तरं षण्मासाभ्यन्तरे गोमरणे तु पूर्वोक्तं स्वामिभेदेन कर्तृ-
भेदेन वा यत्सम्पूर्णप्रायश्चित्तं यस्य तस्य तदेव कर्तव्यं व्यवस्थाप्य तदनुसारे-
णैव तत्र न तु तत्रास्थिभङ्गादिनिमित्तकमपि पृथक्प्रायश्चित्तम्, षण्मासाभ्यन्तरे
मरणे तु सम्पूर्णप्रायश्चित्तकरणेनाऽधिकाङ्गेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्तासिद्धिरिति
स्मार्तलिखनात् । षण्मासानन्तरं मरणेऽपि वधप्रायश्चित्तमस्ति किन्तु अस्थि-
भङ्गादिनिमित्तकमात्रम् ।

शृङ्गभङ्गऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति यमवचनात् । प्रायश्चित्तमिति वधनिमित्तकप्रायश्चित्तमित्यर्थः, न तु
अस्थिभङ्गादिनिमित्तकप्रायश्चित्तं नेत्यर्थः । अन्यथा कर्णलाङ्गूलयोश्छेदमिति
गोमिलवचनस्य निर्विषयत्वापत्तिः । वृषाण्डछेदनकर्तुं ब्राह्मणस्य स्वामिभेदेन
पूर्वोक्तरीत्या गोवधप्रायश्चित्तं प्रयोजकस्य सम्पूर्णप्रायश्चित्ताद्ध प्रायश्चित्ताम् ।

मुष्कमोषकरो विप्रो गोवधस्य व्रतञ्चरेत् ।
प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्याद्धं विशुद्धये ॥

इति गोमिलवचनात् ।

मुष्कमोषकरो वीजकोषनाशकरः । एतच्चण्डछेदनमात्रेण, न तत्रवधा-
पेक्षा । अण्डछेदनप्रयुक्तबधे तु ब्राह्मणादिचतुर्णामपि प्रागुक्तास्थिभङ्गादिनि-
मित्तकमेव प्रायश्चित्तं, तदनुसारेणैव व्यवस्था कार्येत्यलं बहुना ।

हलादिशकटादिना स्वयं वृषवाहकब्राह्मणस्य प्राजापत्यद्वयम् । योषित्
गोवाहकानां ब्राह्मणादिचतुर्णां प्राजापत्यचतुष्टयं प्रायश्चित्तम् ।

हलैर्वा शकटैर्वापि वाहयेद् यो वृषं स्वयम् ।
प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्द्विगुणं योषितं गवाम् ॥

इति गोमिलवचनात् । अकामत इदम्, कामतो द्वैगुण्यम् । जानतो हला-
दावुत्सृष्टवृषयोजकस्य ब्राह्मणस्य चान्द्रायणद्वयं प्रायश्चित्तम् ।

वृषभं वा समुत्सृष्टं कपिलाम्बापि कामतः ।
योजयित्वा हलैः कुर्याद्ब्रतं चान्द्रायणद्वयम् ॥

इति गोभिलवचनात् । समुत्सृष्टं-श्राद्धोत्सृष्टम् । चान्द्रायणद्वये पञ्च-
दश धेनवः । अज्ञानतोऽर्द्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । विप्रे तु सक-
लन्देयमित्यादिवचनात् । अत्र कपिलोत्सृष्टवृषवाहने तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात्
कपिलावधौ यत्प्रायश्चित्तं, उत्सृष्टवृषवधौपि तदेव । वृषस्योत्सृष्टत्वेन स्वत्वा-
भावेपि भूतपूर्वस्वत्वमाश्रित्य स्वत्वं कल्पनीयमिति विशेष इति गोपालः ।
यवनादौ गोविक्रये विनिमये च विक्रयविनिमयकर्तुश्चान्द्रायणं प्रायश्चित्ताम् ।
यवनादौ गोविक्रयविनिमयानन्तरं यवनकर्तृकतद्गोवधे विक्रयविनिमयकर्तृ-
स्साक्षाद्वधप्रायश्चित्ताम् ।

विक्रयैर्गं विनिमयैर्दत्त्वा गोमांसखादके ।

चान्द्रायणव्रतं कुर्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत् ॥

इति गौतमवचनात् । स्वीयन्दत्त्वा परकीयग्रहणं विनिमयः । चान्द्रा-
यणमत्र शिशुचान्द्रायणन्तत्र पादोनधोनुचतुष्टयम् । साक्षाद्वधप्रायश्चित्तन्तु
स्वामिककर्तृभेदेन पूर्वमभिहितमेव ।

रोधादिनिमित्तकप्रायश्चित्तम्

तच्च सर्ववर्णस्वामिकगोबन्धनकर्तृणां सर्ववर्णानां समानमेतदिहोच्यते-
रोधने गोमरणे रोधनकर्तुः प्राजापत्यपादम् । अयथाबन्धने अकालबन्धने च
गोमरणे बन्धनकर्तुः प्राजापत्यपादद्वयम् । हलादियोजने अतिवाहादिना गो-
मरणे हलादियोजकस्य प्राजापत्यपादत्रयम् । दण्डविशेषनिपातने गोमरणे दण्ड-
निपातनकर्तुः, धर्मार्थातिरिक्तकूपखातादिनिपातादिना गोमरणे तत्कूपखाता-
दिकर्तुश्च प्राजापत्यमेकं प्रायश्चित्तम् ।

रोधने तु चरेत्पादं बन्धने चार्द्धमेव तु ।

योजने पादहीनं स्यात्प्राजापत्यं निपातने ॥

इति पराशरवचनात् । रोधनम्-आहारार्थगमनपूतिरोधनम् । बन्धन-
मयथाबन्धनम् । अकालबन्धनं च अयथाबन्धनम्, तच्च नारिकेलमुञ्जादि
बन्धनम् । तदाह व्यासः—

न नारिकेलैर्न च शाणवाले—
 न्नं चापि मौञ्जैर्न च शृङ्खलैश्च ।
 एतैश्च गावो न च बन्धनीया
 बद्ध्वा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा ॥

इति । अकालबन्धनं च दिवसे बन्धनम् । योजने हलादियोजने अति-
 वाहे इति शेषे पूरणीयम् । “अतिवाहेन पादोनं कृच्छ्रमज्ञानताडने” इति
 बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वानुरोधात् । निपातने— दण्डनिपातने, कूपावटादिनिपातने
 च । दण्डोऽत्र विशेषणविशिष्टः । तथा चाङ्गिराः—

अङ्गुष्ठमात्रस्थूल्येन बाहुमात्रपूमाणातः ।
 सार्द्रश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥

पलाशं-पत्रम् । पत्रं पलाशं छदनमित्यमरकोवात् । रात्रौ संयमानार्थं
 रोधे यथाबन्धने च गोमरणे तत्रस्थितस्य रोधनकर्तुर्बन्धनकर्तुश्च न दोषः ।

सायं संयमनार्थं नु न दुष्येद्रोधबन्धयोः ।
 पंकलग्नाग्निदाहेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति संबतंवचनात् । सायमिति रात्रादित्यर्थः । बन्धनं यथाबन्धनम् ।
 यथाबन्धनमाह व्यासः—कुशैः काशैश्च बन्धीयात् स्थाने दोषविर्वजिते, इति ।
 अत्र कुशकाशपदं नारिकेलमुञ्जाद्यतिरिक्तसर्वबन्धनोपलक्षकम्, अन्यथा नारि-
 केलमुञ्जाद्यतिरिक्तत्वे विशिष्टे कुशकाशातिरिक्ते तृणादी व्यवस्था न स्यात् ।
 तत्रास्थितस्य त्वपालननिमित्तकगोबधजन्यदोष इति स्मार्ताः ।

अपालननिमित्तकप्रायश्चित्तं तु—एकपाकेन वसतां मध्ये एकेनैव कर्तव्यम्,
 तेनैव सर्वेषां तेषां पापनाशो, न तु सर्वेषां पृथक् पृथक् ।

भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक् पृथक् ॥

इति वचनात् । पालकासमर्पणे स्वामिनः पालकसमर्पणे पालकस्यैवापा-
 लननिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तम्, न तु स्वामिनः ।

अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षिता ।

रात्रावपि यदान्योस्ति तदा स्वामी न दोषभाक् ॥ इति ।

दिवा वक्तव्यतापाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे ।

योगक्षेमोन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥

इति बृहस्पतिवचनाभ्याम् ।

अथैतद्व्यवस्था-द्विजस्वामिकगोरपालनान्मरणे स्वामिनस्सवृषगोदक्षिणाक-
प्राजापत्यमेकं प्रायश्चित्तम् ।

अपालनाद्विनश्येत्तु गौश्चरन्ती कथञ्चन ।

जलौघपल्वले मग्ना नागविद्युद्धतापि वा ॥

श्वभ्रे वा पतिता कस्माच्छ्वापदैर्भक्षितापि वा ।

प्राजापत्यञ्चरेत्कृच्छ्रं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् ॥ इत्यादि,

अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्, इत्यन्तं पराशरवचनात् ।
प्राजापत्ये धेनुरेका तन्मूल्यकार्षापिणत्रयम्वा । अत्र वृषमूल्यम्पञ्चकार्षापिणम्,
गोमूल्यं कार्षापिण एक इति स्मार्ताः । तेन सदक्षिणप्राजापत्ये नवकार्षापिण-
मिति शूलपाणि-मतानुसारेण तन्मते इति कर्तव्यतानादरणात् । स्मार्तमते तु
धेनुद्वयं वृषभो गौश्च दक्षिणा तेन मिलित्वा द्वादशकार्षापिणम् ।

शूद्रस्वामिकगोरपालनान्मरणे तत्स्वामिनो यत्किञ्चिद्दक्षिणाकप्राजापत्य-
व्रतं प्रायश्चित्तम् ।

शीतानिलहता चैव उद्वन्धनमृतापि वा ।

शून्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥

इति पराशरवचनात् । शीतानिलहतेत्यादिकं यथाकथञ्चिन्निमित्तमा-
त्रोपलक्षकं तेन गृहदाहादिनापि शून्यागारादौ गोमरणेऽपालननिमित्तकत्वात्प्रा-

प्तिः । अन्यथा तत्र व्यवस्थाकांक्षाऽपूर्णं तिष्ठेत् । एतच्च चतुर्हायनादि-
गोरपालने ।

त्रिहायनपर्यन्तस्याग्रे वक्ष्यते - उत्सृष्टवत्सतरी वृषयोरपालनान्मरणे तदु-
त्सृष्टुर्न दोषः । अपालनाद् विनश्येत्त्वित्यादि वचनस्य स्वामिप्रायश्चित्ता-
ऽभिधायकत्वादुत्सृष्टवत्सदीयस्वामित्वाभावात् । पालकप्रायश्चित्तव्यवस्थाया-
न्तु स्वामिपदस्थाने पालकपदन्देयम् । अन्यत् समानम् । एकाधिकगोरपाल-
नान्मरणे स्वामिनः पालकस्य वा द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । व्यापन्नानां बहूनाञ्चे-
त्यादिसंवर्तवचनस्यापिशब्दस्वरसात् ।

बहुकर्तृकैकाधिकगोरपालनान्मरणे बहूनां पालकानां प्रत्येकं द्विगुणं प्रा-
यश्चित्तम् । पालके द्रव्याभावे स्वामिना प्रायश्चित्तार्थं द्रव्यं देयम् । मलेच्छः
पालको न कर्तव्यः । करणे तु तस्य प्रायश्चित्तमिति विभाव्यम् । मलेच्छ-
पालके स्वामिना कर्तव्यमिति स्मार्त्तगोपालौ । अशक्तपालकेऽपालनाद् गोमरणे
स्वामिनः पादोनप्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् ।

पल्वलीघबृकव्याघ्रश्वापदौघनिपातने ।

श्वभ्रोद्वन्धनसर्पाद्यैर्मृते पादोनमाचरेत् ॥

इति विष्णुवचनात् । आदिपदाद् गृहदाहभङ्गादिपरिग्रहः ।

एकहायनद्विहायनगोरपालनान्मरणे स्वामिनः सार्द्धं कार्षापणदक्षिणाकप्रा-
जापत्यपादं प्रायश्चित्तम् - “पादश्चाप्राप्तके देयो वत्से स्वामिन्यरक्षिते” इति
यमवचनात् । अप्राप्तके-त्रिहायनपर्यन्ते । लतादिनिबद्धघण्टादिदोषेण गोम-
रणे घण्टाद्याभरणदानकर्तुः प्राजापत्यपादद्वयं प्रायश्चित्तम् ।

घण्टाभरणदोषेण गवां यत्र विपद् भवेत् ।

कृच्छ्राद्धमाचरेत्तत्र भूषणार्थं कृतं हि तत् ॥

इति मनुवचनात् । इदं गोररण्यप्रवेशेन लतानिवद्धघण्टादिदोषेण मरणे
बोध्यमिति शूलपाणिस्मातौ । तेन घण्टाद्याभरणयुक्ताया गोव्याघ्रादिभिर्निपातने

घण्टादौ लतादिनिबन्धनदिदोषाभावे घण्टाद्याभरणदातुर्न दोषः । घण्टाभरण-
दोषेणेत्यादिवचने घण्टाभरणदोषपदश्रवणात्प्राप्तकान्तराभावाच्च ।

धर्मार्थे कूपखातादौ गोमरणे कूपखातादेकर्तुर्न दोषः । मशकादिनि-
वारणार्थं प्रज्वालिताग्निना गृहदाहादिना वा बन्धनरहिताया गोमरणे तत्र
स्थितस्य स्वामिनो न दोषः ।

कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृताः ।

ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति पराशरवचनात्, गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमन्न कारयेदित्यादि
देवीपुराणाच्च । आम्रवाटिकादिरक्षार्थं खातस्यापि धर्मार्थत्वमेव तत्रापी-
यमेव व्यवस्था । अश्वत्थमेकमित्यादि पञ्चाम्रोपी नरकन्न पश्येदित्यन्-
तवचनादतस्तत्रापि कूपवदेव व्यवस्था । स्वामिनस्तु पालनाभावेऽपालन-
प्रायश्चित्तम् । तत्रापि पूर्वं व्याधियुतगोर्दण्डाद्यभिघातेन मूर्च्छया पतनमनन्तरं
गमनग्रासादिकृत्वा मरणे गमनग्रासादिभिस्तदानीन्तनमृत्युहेत्वभावे निश्चिते
दण्डाद्यभिघातकर्तुर्न दोषः ।

मूर्छितः पतितो वापि यदि दण्डाहतः पशुः ।

उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च - सप्तपदानि वा ॥

ग्रासं वा यदि गृहणीयात् तोयं वापि पिवेद्यदि ।

पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति संवर्तवचनात् । पूर्वव्याधिशून्यस्य तत्प्रहारजनितव्याधिनाऽग्रासादि
कृत्वापि मरणे साक्षाद्वधप्रायश्चित्तमेवेति विभाव्यम् । गोर्धन्त्रणे चिकि-
त्सायामन्तमृतगर्भनिष्काशने च गोमरणे यन्त्रणकर्तुस्तच्चिकित्साकर्तुस्तद्ग-
र्भनिष्काशनकर्तुर्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम् ।

यन्त्रण गोचिकित्सायां मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति संवर्तवचनात् । यन्त्रणं व्याध्यादिनिपतनार्थं सदंशंकुशादिप्रवेशन-
मिति मिताक्षरा । सूढगर्भोऽन्तर्गर्भः । मुहवैचित्ये धातुरित्यस्मात्तत्त्वार्थ-
त्वादिति स्मार्त्ताः । गवादिहितार्थं विजानता लौहादिना दाहे कृते शिरा-
कृते भेदे कृते छेदे वा कृते गोमरणे लौहदाहादिकर्तुः शिराभेदकर्तुश्छेद-
कर्तुर्वा न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम् ।

दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नैरुपकुर्वता ।

विजानतो गोहितार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ।

इति संवर्तवचनात् । दाहो-लौहादिना दाहः । छेदो—व्याधिनाशार्थच्छे-
दनम्, नाडी तु धमनिश्शिरा इति कोषात् । गोव्याधिनाशार्थं विहितपरि-
मितीषधदाने गोमरणेऽभिज्ञस्योषधदातुर्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम् ।

औषधं स्नेहमाहारं ददद् गोब्राह्मणेषु च ।

प्राणिनां प्राणरक्षार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति संवर्तवचनात् । गव्युपकारार्थं स्वल्पतैललवणं खलिदाने गोमरणे तैल-
लवणखलिदातुर्न दोषः । अधिकतैलादिदाने प्राजापत्यपादं प्रायश्चित्तम् ।

औषधं लवणं चैव स्नेहं पिण्याकमेव च ।

अतिरिक्तन्न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत् ॥

अतिरिक्ते विपन्नानां कृच्छ्रपादो विधीयते ।

इति व्यासवचनात् । अत्र भिषगतिरिक्तस्य उपकारार्थं पूर्वतस्यातिरिक्तौ-
षधदाने प्रायश्चित्तबोधकमौषधं लवणमित्यादिवचनमिति मिताक्षरा ।

देवालयखाते सीम्नः खाते च गोमरणे तत्खातकर्तुः गोमैथुने गोम-
रणे मैथुनकारयितुश्च न दोषः ।

देवद्रोण्यां व्यवाये च कूपेष्वायतनेषु च ।

एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति संवर्तवचनात् । देवद्रोणी—देवालयः । व्यवायो—गवां मैथुनम् ।
विवाहे इति पाठान्तरं तस्यापि मैथुनमेवार्थः । आयतनं-सीमा । खाताय-

तनकूपकर्तुं दोषाभावप्रापकमिदं स्वामिनः पालनाभावेऽपालननिमित्तकप्रा-
श्चित्तमेव तत्रापि ।

श्राद्धादौ त्रिशूलचक्रादिनाङ्कनकरणे शूलचक्राङ्कनकर्तुं दोषः । अन्यत्रा-
ङ्कनलक्ष्मण्यां बाहुनिर्मोचने कृते । इति प्रायश्चित्तप्रकरणीयांगिरोवचनात् । अन्य-
त्रेति प्रायश्चित्तमिति तत्प्रकरणस्थेनान्वयः । तेनाङ्कनलक्ष्मणोऽन्यत्र प्राय-
श्चित्तं नत्वङ्कनलक्ष्मणयोरित्यर्थः पर्यवसितः । निवारयन्तं स्वामिनं पालकं
बाऽतिक्रम्य गतकान्तारादौ गोमरणे निवारकस्य स्वामिनः पालकस्य वा
न दोषः ।

अरक्षिते तु कूपादौ मृते व्याघ्रादिभक्षिते ।

ब्रतार्द्धमाचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम् ॥

इत्यंगिरोवचनात् । शंकारहितस्थाने पालकसत्वे कथञ्चिद्गोमरणे
पालकस्य न दोषः ।

यदा चरेत्तु विपिने निर्भये वृकवर्जिते ।

व्याघ्रादिभिरगत्या तु खादिते नास्ति दूषणम् ॥

इति स्मृतेः । बन्धनशून्यगोर्वज्रादिभिः कथञ्चिन्मरणे तत्र स्थितस्य गोपा-
लस्य न दोषः ।

राजग्रहे गृहीतो वा वज्रादिनिहतोपि वा ।

अथ सर्पेण वा दण्डो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रवैः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोस्ति गोमताम् ॥

इति नारदवचनात् । गृहपतनातिवृष्ट्यादिना बन्धनशून्यगोमरणे पालनसत्वे
पालकस्य न दोषः ।

ग्रामघाते शरीरे च वेश्मभङ्गादिपातने ।

अतिवृष्टिहतानां च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

इति पराशरवचनात् ।

अथ ब्रात्यप्रायश्चित्तम्

तच्चोपनयनकाले उपनयनाकरणेन । उपनयनकालमाह याज्ञवल्क्यः—

आषोडशाद् द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।

ब्रह्मक्षत्रविंशां काल औपनायनिकः परः ॥

अत उर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मवहिः—कृताः ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

आङ्ग मर्यादायाम् । तेन ब्राह्मणस्य पञ्चदशवर्षपर्यन्तम्, क्षत्रिय-
स्यैकविंशतिवर्षपर्यन्तम्, वैश्यस्य त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपनयनकालः । तद्-
द्धर्ममनुपनीतस्य ब्रात्यता भवति । ब्रात्यताप्रायश्चित्तानन्तरन्तस्योपनयनं
भवति । तत्र व्यवस्था पितृमातृविहीनानां स्वानां ब्रात्यशालिनां द्विजानां
प्रजापत्यत्रयं प्रायश्चित्तम् । तथाहि विष्णुः—

येषां द्विजानां सावित्री नानुनिष्ठेद्यथाविधि ।

तान् कारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथा विध्युपनाययेत् ॥

इति विष्णुवचनात् । प्राजापत्यत्रये धनुत्रयं तन्मूल्यन्नवकार्षापिणं वेति
त्रयः कल्पाः ।

आलस्यानवधानादिना ब्रात्यताशालिनां चान्द्रायणं गोप्रदानं च
प्रायश्चित्तम् । ब्रात्यश्चान्द्रायणं कुर्याद् गोप्रदानं चेति शंखलिखितवचनात् ।
एवं सपादनवधेनवः स्युः । अस्य चोत्कृष्टगोप्रदानसहितचान्द्रायणतुल्यत्वमिति
शूलपाणिः । देशोपप्लवादिप्रयुक्तसावित्रीपातेन ब्रात्यताशालिनां द्विजानां
सपादधेनुत्रयं प्रायश्चित्तम् ।

पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च चेत्यादि ।

सशिषं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।

हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥

एकविंशतिरात्रन्तु पिवेत् प्रसृतियावकम् ।

ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥

इति यमवचनात् । अत्र सपादधेनुत्रयमिति शूलपाणिलिखनाच्च ।

तेन द्वादशपणाधिकनवकार्षापणदानम् । सहोदरे ज्येष्ठेऽविवाहिते कनिष्ठ-
विवाहे कनिष्ठस्य, ज्येष्ठस्य, कन्यादानकर्तुः, कन्यायाः, पुरोहितस्य च संवत्स-
रप्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् । ज्येष्ठेऽनिबिण्णः कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता
भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या परिदायी दाता परिकर्ता
याजकः । ते सर्वे पतिताः संवत्सरप्राजापत्येन कृच्छ्रेण पापमपनुदेयुरिति हारि-
तवचनात् । संवत्सरप्राजापत्ये त्रिशद्वेनवः, तन्मूल्यं नवतिकार्षापणम्वा ।
संवत्सरानन्तरं तां कन्यां ज्येष्ठाय दद्यात् । स तामनुमान्यान्यया विवाहं
कुर्यात् । सनाप्तऽब्दे तां कन्यां ज्येष्ठायोपपतिता दयेयुः । स तामनुमान्यान्यया
निर्विशेतैवं धर्म्मो न लुप्यते, इति हारीतवचनात् । अनुमान्य—स्वीकृत्य ।
निर्विशेत्—विवाहं कुर्यात् । तस्याः स्वीकारमात्रं न तु तस्यां विवाहं
ज्येष्ठः कुर्यादित्यर्थः । मिताक्षरायां वशिष्ठः —

परिविदानः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा पुनर्निर्विशेत् तामेवोपयच्छेत् । परि-
विदानः परिवेत्तोच्यते असौ कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय ताम्बुढां
दत्वा ब्रह्मचर्याहृतभैक्ष्यवद् गुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्धत् कामि-
त्यपेक्षायां तामेवोपयच्छेदिति । तामेवोपयच्छेदिति तामेव ज्येष्ठाय निवेदितां
तेनानुज्ञातामुद्धहेदिति ।

वैमात्रेयदत्तकादेश्चरितुः कनिष्ठस्य पृथमं विवाहे न दोषः । तदाह
यमः — पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिविन्दतः ॥

परनारीसुता दत्तकादिभ्रातर इति शूलपाणिः । पुत्रमीमांसायां गौतमः —

भिन्नोदरे च गोत्रे च पितृव्यतनये तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

दत्ते चेति जनककुले ज्येष्ठभ्रातृसत्त्वेऽपि न दत्तस्य विवाहादौ परिवेतृत्वं
नापि कनिष्ठविवाहादौ । ज्येष्ठस्य परिवित्त्वमित्येतदर्थं छन्दोगपरिशिष्टे
कात्यायनः—

देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जडमूकान्धवधिरकुब्जवागमनकुष्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्ताश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुण्टोन्मत्तचौराश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

देशान्तरगतज्येष्ठप्रतीक्षाकालमाह वशिष्ठः—अष्टदशद्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिविष्टमानमप्रतीक्ष्यमाणः प्रायश्चित्ती भवति । अनिविष्टमानं अविवाहितम् द्वादशेति ब्राह्मणस्य, दशेति क्षत्रियस्य, अष्टाविति वैश्यस्य, तथा च द्वादशवर्षादिपर्यन्तमविवाहितभ्रातरं प्रतीक्ष्य तावत्पर्यन्तवार्ताया अश्रवणे तदीयश्राद्धादि कृत्वा कनिष्ठो विवाहं कुर्यात्, तदभ्यन्तरे पौनः पुन्येन वार्ताश्रवणे श्रवणदिनात् पुनर्द्वादशादिवर्षपर्यन्तं प्रतीक्षा कार्येत्यवगम्यते । निरग्नेर्यस्य मरणभ्रान्त्या दाहादिप्रेतकार्यं कृतं स प्राजापत्यव्रतानुकल्पधेनुमूल्यकार्षिपणत्रयलभ्यहिरण्यदानं प्रायश्चित्तं रुद्रस्नपनरूपां शान्तिञ्च कर्तुं मर्हति ।

प्रेतकार्यं कृतं यस्य स चेदायाति मानवः ।

प्राजापत्यव्रतं कुर्यात् शान्तिं रुद्रसमुद्भवाम् ॥

इति बृहच्छास्त्रदर्पणधृतवचनात् । एतद्विषयविस्तारोऽस्मत्कृतकृत्यसारसमुच्चयेऽन्वेष्टव्यः । अविवाहिते ज्येष्ठे सन्यासयुक्ते कनिष्ठविवाहे न दोषः, दोषप्रापकस्मृतेरभावात् ।

क्लीवे देशान्तरस्थे च पतिते प्रव्रजिते तथा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥

इति बृहच्छास्त्रातपवचनाच्च । प्रव्रजिते सन्यासिनि । देशान्तरस्थे द्वादशवर्षादिप्रतीक्षाकालपर्यन्तं यस्य वार्ता न श्रुता तादृशः । ज्येष्ठभगिन्या अविवाहे सोदरकनिष्ठभगिनीविवाहे देवलः—

ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

स चाग्रेदिधिषुर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषुः स्मृता ॥

सा अनुजा कनिष्ठेति यावत् । पूर्वा ज्येष्ठा । वशिष्ठः—

अग्रे दिधिषुपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा निर्विशेत् । ताञ्चैवोपय-
च्छेत् । दिधिषुपतिः कृच्छ्रातिकृच्छ्री चरित्वा पुनर्निर्विशेत् । एतदज्ञानकृतेति
शूलपाणिः ।

अथ गोगमने व्यवस्था

ज्ञानतः सकृद्गोगमने ब्राह्मणस्य वृषभैकादशदक्षिणाकत्रैमासिकव्रतं प्राय-
श्चित्तम् । परदारगमने गोव्रतं गोगमने चेति बृहद्विष्णुवचनात् । गोव्रतं ब्राह्म-
णस्वामिकगोव्रतं त्रैमासिकम् । तेन ज्ञाने ब्राह्मणस्य एकपञ्चाशत् कार्षापण-
दानम्, अज्ञाने तु सार्द्धमासिकव्रतम्, सार्द्धाष्टधेनुमूल्यसार्द्धपञ्चविंशतिकाष्पा-
पणदानं वा सदक्षिणम् । क्षत्रियस्य ज्ञानपूर्वकगोगमने पादोनत्रैमासिकव्रतम् ।
पणचतुष्टयाधिकाष्टत्रिंशत्कार्षापणदानं वा । अज्ञाने तु पणद्वयाधिकोनविंशति-
कार्षापणं, दक्षिणा तु षट्त्रिंशत्पणरूपा । वैश्यस्य ज्ञानपूर्वकगोगमने गो-
दक्षिणाकसार्द्धपञ्चविंशतिकाष्पापणदानम् । अज्ञाने गोमूल्यसार्द्धदक्षिणाकपादोन-
त्रयोदश कार्षापणम् । शूद्रस्य बुद्धिपूर्वकगोगमने सार्द्धकार्षापणदक्षिणाकद्वादश-
पणाधिकद्वादशकार्षापणम् । अज्ञाने तु द्वादशपणदक्षिणाकषट्पणाधिकषट्का-
र्षापणं देयम् । गोव्रतं गोगमने चेति, विप्रे तु सकलन्देयमित्यादि बृहद्विष्णु-
वचनाभ्याम् । गोगमने रेतःसेकात् पूर्वं ब्राह्मणस्य चान्द्रायणं प्रायश्चित्तम् ।
“गोयोनिगमनं कृत्वा कृच्छ्रं चान्द्रायणं स्मृतम्” इति सवर्तवचनात् । चान्द्रायणे
सार्द्धसप्तधेनवः । अज्ञाने तदद्धम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः, विप्रे तु सकलामि-
त्यादिवचनात् । अत्यन्ताभ्यासेन ज्ञानपूर्वकगोगमने ब्राह्मणस्य षाड्वार्षिकव्रतं
प्रायश्चित्तम् । सखीसयोनिसगोत्राशिष्यभार्याशुषासु गवि चैवमिति व्यासवचनात् ।
षाड्वार्षिके नवतित्रेनवः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । ज्ञानतो जातिभ्रं-
शकरकर्मकर्तुं ब्राह्मणस्य सान्तपनम्, अज्ञानतः प्राजापत्यं प्रायश्चित्तम् ।

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।

चरेत्सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यं त्वनिच्छया ॥

इति मनुवचनात् । जातिभ्रंशकराण्याह मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्रेयमद्योः ।

जैह्नं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकराणि षट् ॥

रुजः कृत्वा पीडाकरणम्, अघ्रेयं लशुनादि, जैह्वं मैत्रे कुटिलता, पुंति
पैथुन्यं पुरुषे स्वीकर्मकरणम् । सान्तपने धेनुद्वयं, प्राजापत्ये धेनुरेका । रुजः
कृत्यायां विशेषमाह—

मनुः— अवगुर्यं चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥

याज्ञवल्क्यः— विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं सूक्पाते कृच्छ्रोऽभ्यन्तरशोणिते ॥

दण्ड इत्युपलक्षणम् । अतिकृच्छ्रे धेनुद्वयं कृच्छ्रातिकृच्छ्रे धेनुपञ्चकम् ।
सङ्करीकरणं खराश्वोष्ट्रादिवधः । सङ्करीकरणमाह मनुः—

खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥

अपात्रीकरणमाह मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

कृमिकीटादिवधः फलादिस्तेयं च मलावहम् । तदाह मनुः—

कृमिकीटवयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधाः कुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलावहम् ॥

तेषां प्रायश्चित्तमाह मनुः—

सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।

मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्य वकैस्त्रयहम् ॥

अथ प्रकीर्णपापप्रायश्चित्तम्

यस्य पापविशेषस्य प्रायश्चित्तं विशेषतो नोक्तं तत्प्रकीर्णम् । यदनुक्तं
तत्प्रकीर्णमिति विष्णुवचनात् । तत्र व्यवस्था—प्रकीर्णपापकर्तुः प्राजापत्यमेकं
प्रायश्चित्तम्—

यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।

प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शुद्ध्यते नात्र संशयः ॥

इति उशनोवचनात् । प्राजापत्ये घेनुरेका तन्मूल्यं कार्षापणत्रयं वा ।
अत्रैव द्वितीयापि व्यवस्था, यथा = प्रकीर्णपापकर्तुः पापानुसारेण शक्यनुसारेण
च प्रायश्चित्तम् ।

अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ।

शक्तिं चापेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इति मनुवचनात् । शक्तिं चापेक्ष्येति विभवानुसारेण लघुगुरुपापानुसारेण
लघुप्राजापत्यादि गुरुचान्द्रायणादिप्रायश्चित्तं वक्तव्यमित्यर्थः । अत्रैव तृतीयापि
व्यवस्था—यथा प्रकीर्णपापकर्तुः प्राजापत्यं चान्द्रायणं वा प्रायश्चित्तम् । क्रय-
विक्रयदुष्टभोजनप्रतिग्रहेष्वनादिष्टप्रायश्चित्तेषु च सर्वेषु चान्द्रायणं प्राजापत्यं
वेति । प्राजापत्येन चैकेन सर्वपापक्षयो भवेदिति शङ्खलिखितवचनाभ्याम् ।
चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधनवः । प्राजापत्ये घेनुरेका । महापातकान्याह मनुः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैस्सह ॥

गृहस्थरत्नाकरधृतब्रह्मपुराणे—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।

गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ।

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वज्र्या द्विजातिभिः ॥

उशनाः—मद्यमपेयमदेयमग्राह्यमिति । यत्तु कुत्रापि दुर्गापूजादौ मद्यपा-
नादिकमुक्तं तत्कलीतरपरमिति प्रायश्चित्ततत्त्वे स्मार्त्ताः । अत्र ब्राह्मणस्य
सर्वमद्यपाने महापातकित्वम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु विकारसुरापान एव महापा-
तकित्वम्, तालखार्जूरदिमद्यपाने महापातकित्वाभावात् । शूद्रस्य कस्मिन्नपि
मद्ये न महापातकित्वं, तेन प्रागुक्तमनुवचने सुरापानस्थाने ब्राह्मणीगमने शूद्र-
स्य पञ्चममहापातकम् । स्तेयं ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्तिकापरिमितहेम्नः ब्रह्म-

हत्या सुरापानं ब्राह्मणस्वर्णपहरणमिति हारीतचनेकदाव्यक्त्वात् । स्वर्णंस्तु षोडशमाषात्मकः । पंचकृष्णलको माषास्ते सुवर्णस्तु षोडश, इति मनोः । कृष्णलः कलायः स एव रक्तिकाभिधः । यवत्रयं कृष्णल इति रत्नाकरः ।

संसर्गप्रकारोऽग्रे वक्ष्यते । अतिपातकान्याह विष्णुः — मातृगमनं दुहितृगमनं श्लुषागमनं चेति अतिपातकानि । दुहिता पुत्री । श्लुषा पुत्रवधूः । अनुपातकमाह विष्णुः — पितृपितृव्यमातामहमातुलनृपपत्न्यभिगमनं पितृष्वसृमातृष्वसृगमनं श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं स्वसृसख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णाया अन्त्यजायाः कुमार्या रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निःक्षिप्तायाः सन्यासिन्या ज्ञानशून्याया अभिगमनं चेत्यनुपातकानि ।

एतेषां महापातकातिपातकानुपातकानां ज्ञानतो मरणान्तिकमेव प्रायश्चित्तम् । अज्ञानतः प्रायश्चित्तान्तराभिधानेपि तेन नरकाद्यनुत्पादेपि व्यवहारविरोधो लोकविद्विष्टत्वं च तिष्ठत्येवेति बोध्यम् ।

ब्राह्मणस्वामिकपञ्चदशमाषहिरण्यस्तेये ब्राह्मणस्य सांवत्सारिकव्रतं प्रायश्चित्तम् ।

सुवर्णादल्पहरणे वत्सरः परिकीर्तितः ।

ऊर्ध्वं प्राणान्तिकं ज्ञेयं यच्च ब्रह्मह्नो व्रतम् ।

इति षड्विंशन्मतात् । वत्सरः सांवत्सरिकप्राजापत्यव्रतं तेन त्रिंशत्प्राजापत्यं त्रिंशद्धेनवः तन्मूल्यनवतिकाषापिणा वा देयाः । ज्ञानतस्तद्विंशगुणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । विप्रैस्तु सकलन्देयमित्यादिद्वचनात् । अत्र पञ्चदशमाषहिरण्यहरणे वार्षिकप्रायश्चित्तोपदेशाद्भागहारप्रतिमाषकं चतुर्विंशतिदिनव्रतेन प्राजापत्यद्वयं वर्तते इति भवेदेव । रक्तिकापरिमितब्राह्मणस्वामिकहिरण्यहरणे द्विजस्य सान्तपनं प्रायश्चित्तम् ।

स्वर्णकृष्णलिकामेकामपहत्य द्विजातयः ।

कुर्युः सान्तपनं कृच्छ्रान्तत्पापस्यापनुत्तये ॥

इति षड्विंशन्मतात् । सान्तपनमत्र यतिसान्तपनं चतुरहःसाध्यं तेन त्रिंशतिपणा देयाः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । एवं रक्तिकाद्वयरक्तिकात्रयादि-

हरणे प्रतिरक्तिकां सान्तपनानुसारेण सान्तपनद्वयसान्तपनत्रयादिकमूहेन करणी-
यम् । क्षत्रियादित्रयस्वामिकसुवर्णहरणे तूपपातकमेव तत्र विशेषतः प्रायश्चित्तानु-
पदेशादुपपातकसामान्यप्रायश्चित्तमेव तत्र व्यवस्था ।

ज्ञानतः क्षत्रियादिस्वर्णहरणकर्तुर्द्विजस्य त्रैमासिकव्रतं प्रायश्चित्तम् ।
त्रैमासिकव्रतमभिधाय—

एतदेव व्रतं कुर्युरूपपातकिनो द्विजाः ।

अवकीर्णिवर्जं शुद्ध्यर्थं चाद्रायणमथापि वा ॥

इति मनुवचनात् । सुवर्णमत्र षोडशमाषात्मकं तन्न्यूने चान्द्रायणं बोध्यम् ।
ततोपि न्यूनहिरण्यहरणे मासपयःपानम् । ततोपि न्यूनहरणे पराकः प्राय-
श्चित्तम् ।

उपपातकशुद्धिः स्यादेवं चान्द्रायणेन वा ।

पयसा वापि मासेन पराकेणाथवा पुनः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । चान्द्रायणे सार्द्धं सप्तधेनवः । मासपयःपाने
पराके च पञ्चधेनवः ।

पञ्चविधो वधी कर्त्ता प्रयोजकोनुग्राहकोनुमन्ता निमित्ती चेति । तत्र
चेतनान्तरव्यापाराव्यवधानेन वधनिष्पादकः कर्त्ता । वधाथेमप्रवृत्तं प्रवर्त-
यतीति प्रवर्त्तकः , प्रोत्साहकोपि स एव । वध्यस्य पलायनादिरोधकोऽ-
नुग्राहकान्तरव्युदासको वाऽनुग्राहकः । हननेऽनुमतिदाता वधप्रतिरोधसमर्थोपि
मौनावलम्बी चानुमन्ता । हन्तुर्हननप्रयोजकक्रोधोत्पादको निमित्ती । तत्र
कर्तुः सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् । प्रयोजकादिचतुर्णाञ्च पादपादहीनं तदेव प्राय-
श्चित्तम् । प्रयोजकादीनां व्यवहितमरणफलकानां पादपादहानिरिति शूल-
पाणिः । अप्रवृत्तप्रवर्त्तकस्याष्टमभागापचये प्रयोजकस्य सार्द्धं दशवाषिकम् ।
अनुग्राहकस्य ततोपि न्यूनत्वात्तद्वाषिकम् । प्रवृत्तोत्साहजनकस्य प्रयोजकस्य
ततोपि न्यूनत्वात्सार्द्धं सप्तवाषिकम् । अनुग्राहकान्तरव्युदासकस्यानुग्राहकस्य

ततोपि न्यूनत्वात् षाड्वाषिकम् । अनुमन्तुश्चानुमतिदानेन ततोपि न्यूनत्वात् त्रैवाषिकमिति ।

अज्ञानपूर्वकब्रह्मवधकर्त्तृब्राह्मणस्य गोशतदक्षिणाकद्वादशवार्षिकव्रतं प्रायश्चित्तम् । तथाहि मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्ष्याश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

इति । द्वादशवार्षिकव्रताकरणे सर्वस्वदानं वेदविदे ब्राह्मणाय कर्त्तव्यन्तथाहि मनुः—

सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥

इति । तत्राशक्तौ त्वशीत्युत्तरपयस्विधेनुशतदानं , तत्राप्यशक्तौ चत्वारिंशत्कार्षापणाधिकचूर्णिपञ्चाशतमूल्यलभ्यहिरण्यदानं प्रायश्चित्तमिति । चूर्णीं च कपर्दकशतमिति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । क्षत्रियादीनामज्ञानपूर्वकब्रह्मवधे पूर्वोक्तप्रायश्चित्ताद् द्वित्रिचतुर्गुणप्रायश्चित्तं क्रमेण बोध्यम् । सेतुबन्धरामेश्वरदर्शनं सर्वेष्वपि कल्पेषु ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताङ्गमित्यनुष्ठेयमेव । भवदेवोप्येवमेव । कालिकापुराणे—

वृत्रं हत्वा ततः शक्रो माहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् ।

लिङ्गं विमुक्तः पापोघैस्ततः स त्रिदिवङ्गतः ॥

रावणं सूदयित्वा तु रामो दशरथिस्तथा ।

विमुक्तो ब्रह्महत्यायाः स्थाप्य लिङ्गं सुतेजसम् ॥

अद्यापीन्द्रे श्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् ।

मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नात्र संशयः ॥ इति ।

ज्ञानपूर्वकब्राह्मणवधे तु मरणान्तमेव प्रायश्चित्ताम् । तदाह—

मनुः — इयं विशुद्धिरुक्ता प्रमाप्याकामतो द्विजम् ।

कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ॥ इति ।

अङ्गिराः— यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन ।
न तस्य शुद्धिर्विज्ञेया वह्नी प्रपतनादृते ॥ इति ।

अत्र मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं प्रायश्चित्तमिति याज्ञवल्क्यः ।

क्षत्रियादिवधे ब्राह्मणादीनामुत्कृष्टापकृष्टवर्णतारतम्येन पूर्वोक्तरीत्या
प्रायश्चित्तनिर्णयः । एवमूहेन सर्वत्र व्यवस्थापत्रम् लेख्यमिति ।

अथ संसर्गिणः प्रायश्चित्तो निरूपयितव्ये संसर्गपूकार आदौ निरूप्यते ।
तत्र बृहस्पतिः—

एकशय्यासनं पंक्तिभण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।

याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्योऽधर्मेऽसह ॥

एकशय्यासनं पापिना एकशय्याशयनम्, एकासनोपवेशनं चेत्यर्थः ।
पंक्तिः एकपंक्तिभोजनम् । याजनं पातकिनो यागे आर्त्विज्यम् । अध्यापनं
पातकिनः सावित्र्यध्यापनम् । योनि योनिसंबन्धः, स च पातकिन्याः स्त्रिया विवा-
हो गमनं च पुरुषस्य, पापिपुरुषस्य गमनं विवाहश्च स्त्रियाः । सहभोजनं पापिना
एकपात्रे भोजनम् । अत्र एकशय्यादिपञ्चानां संवत्सरेण पातकिसमत्वका-
रकत्वं याजनादिचतुर्णां सद्यः पातकिसमत्वकारकत्वम् । तथा च

व्यासः— यो येन संवत्सेद्वर्षं सोपि तत्समतामियात् ॥

देवलः— याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् ।

कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः ॥

इति । अत्र पतितपदं पापमात्रान्वितपुरुषपरं तेन यादृशपापिसंसर्गं यः
करोति तादृशपापिसमो वर्षेण सद्यो वा स भवतीत्यर्थः । अत्र देवलवचने
स्वाध्यायश्च उपनयनकालीनसावित्रीपाठः स येन महापातकिगुरुमुखात् कृतः
स महापातकी । योनिसम्बन्धः महापातकिना पुरुषेण स्त्रिया वा समागमः ।
महापातकिना परिणीता कन्यापि महापातकिनी । महापातकिनी वा कन्या
येन परिणीता सोपि महापातकीति भवदेवः ।

देवलः— आलापस्पर्शनिःश्वासात् सहयानात्सहसनात् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं संक्रमते नृणाम् ॥

आलापोऽन्योन्यसंकथनम् । आसनमेकासनोपवेशनम् । याजनादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम् । आलापादिषण्णां निरन्तरसम्बत्सरेण पातकिसमत्वकारकत्वम् । यो येनेति प्रागुक्तव्यासवाच्यम् ।

यत्पापिनो यत्प्रायश्चित्तं निरन्तरसम्बत्सरपर्यन्तं तत्पापिसंसर्गिणः पादोनं तदेव प्रायश्चित्तम् । “यो येन संवसेद्वर्षं सोपि तत्समतामियात् । पादन्यूनं चरेत्सोपि” इति व्यासवचनात् । यत्पापिनो यत्प्रायश्चित्तं निरन्तरं षण्मासपर्यन्तं तत्पापिसंसर्गिणः तत्प्रायश्चित्ताद्धर्मम् ।

षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना ।

एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्ताद्धर्महतिः ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । याजनाध्यापनयोरादिः याजनाध्यापनादिस्तेन याजनादिपूर्वबृहस्पत्युपात्त एकशय्यासनादिपरिग्रहः । अत्रैवं निरन्तरमासत्रयसंसर्गे प्रायश्चित्तपाद इत्याद्यहनीयमिति गोपालः । एतच्च सप्तानामेव समुच्चितानां सम्बत्सरपर्यन्तं निरन्तरमेवानुष्ठितानां पातकहेतुत्वम् । अन्तराव्यवाये तूद्धृत्य वत्सरादिसंकलना कर्तव्या । अन्यतरापाये च भागशः प्रायश्चित्तव्यवस्थोहनीयेति भवदेव । एतत्पादन्यूनार्द्धादिकं प्रथमसंसर्गिणः प्रायश्चित्तम् । द्वितीयसंसर्गिणस्तु प्रथमसंसर्गिप्रायश्चित्ताद्धर्मं, तृतीयसंसर्गिणस्तु प्रथमसंसर्गिप्रायश्चित्तपादं प्रायश्चित्तम् । अन्त्यजजातिसहवासे चान्द्रायणप्रायश्चित्तमभिधाय—

यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रन्तेषां विनिर्दिशेत् ।

तेषामपि च यैर्भुक्तमर्द्धन्तेषां विनिर्दिशेत् ॥

तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते ॥

इत्यापस्तंबवचनात् । तथा चान्त्यजसहवासकर्तुः प्रथमसंसर्गिणः कृच्छ्रं, द्वितीयसंसर्गिणस्तदर्द्धं, तृतीयसंसर्गिणस्ततोऽर्धमिति पर्यवसितमेव । चतुर्थसंसर्गिणो न दोषः, प्रापकाभावात् । स्मार्त्तोऽप्येवमेवाह—याजनाध्यापनयोनिस्त्वन्ध एकपात्रभोजनरूपसंसर्गेणैव मुख्यपापिसमत्वान्मुख्यपापिप्रायश्चित्तपादोनं प्रायश्चित्तम् । याजनं योनिस्त्वन्धमित्यादि देवल—यो येन संवसेद्वर्षमित्यादि व्यासवचनाभ्याम् । अत्र यद्यपि मरणं पादोनं न संभवति तथापि

मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकस्य पादोनं कर्त्तव्यमिति गोपालः । अत्र

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये ॥

यत्र व्रतोपदेशान्मरणस्य व्रतरूपत्वाभावात्, यद्यपि कामतो महापात-
किनो मरणमेव प्रायश्चित्तमुपदिष्टं तथापि तत्संसर्गिणस्तत्तुल्यत्वेपि व्रत-
रूपमेव, तेनाकामतो ब्रह्मवधादिमहापातकचतुष्टयेपि यद्व्रतं द्वादशवा-
र्षिकं तदेव कामतः संसर्गिणोपि द्रष्टव्यं, न तु पञ्चमस्य संसर्गिणोपि
मरणान्तिकं, तदुक्तं स्वल्पयमेन—

महापातककर्त्तारिश्चत्वारो वा विशेषतः ।

अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्नात्वा वा महति क्रतौ ॥

इति भवदेवः । महापातककर्त्तारः ब्रह्माहसुरापिस्तेयिगुर्वङ्गनागामिनः ।
अविशेषत इति एषु विशेषो नास्तीत्यर्थः ।

इति सच्छाब्दिकश्रीमाणिकशर्मन्मज्ज-महामहोपाध्याय श्रीअमृतनाथश-
र्मकृत—सारसमुच्चयार्णवे प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः समाप्तः ।

पूर्णे धीरेन्द्रवृन्दैर्वरचयनपुरे वासवान् भूमिदेवः

कीर्त्तिं प्रख्यात आसीदमृतपदलसन्नाथनामा बुधेन्द्रः ।

तर्काब्धेः पारगन्ता सकलगुणयुतो निर्मिता तेन सम्यक्

प्रायश्चित्तव्यवस्था सकलबुधजनस्वान्तसन्तोषदात्री ॥

इति प० श्रीप्रभुनारायण--श्रीरामचन्द्रशर्मसम्पादितः

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयः सम्पूर्णः ।

— ० शमिति ० :—

प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयपरिशिष्टम्

अथ प्रायश्चित्तशब्दार्थस्तत्राङ्गिराः---

प्रायो नाम तपः प्रोक्तञ्चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥१॥

प्राजापत्यलक्षणम् मनुस्मृतौ-

व्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं व्यहमद्यादयाचितम् ।
व्यहं परञ्च नाशनीयात्प्राजापत्यमिति स्मृतम् ॥२॥

पराकव्रतलक्षणम् तत्रैव-

यतात्मनोऽप्रमत्तास्य द्वादशाहमभोजनम् ।
पराको नाम कृच्छ्रोयं सर्वपापापनोदनः ॥३॥

ब्रह्मकूर्चव्रतलक्षणम् प्रायश्चित्तविवेके-

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिवेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥४॥

कृच्छ्रसान्तपनव्रतलक्षणमनुस्मृतौ-

गोमूत्रङ्गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥५॥

अतिकृच्छ्रलक्षणम् तत्रैव-

एकैकं ग्रासमशनीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् ।
व्यहञ्चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः ॥६॥

कृच्छ्रपादलक्षणं याज्ञवल्क्यस्मृतौ-

एकभुक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन कृच्छ्रपादः प्रकीर्तितः ॥७॥

तप्तकृच्छ्रलक्षणम् मनुस्मृतौ--

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रतिव्यहं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः ॥८॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रलक्षणं याज्ञवल्क्यस्मृतौ--

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् ॥९॥

महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणम् याज्ञवल्क्यस्मृतौ--

पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥१०॥

पञ्चगव्यलक्षणं पराशरस्मृतौ--

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु प्रत्येकं कायशोधनम् ॥११॥

यवमध्यचान्द्रायणलक्षणं यमस्मृतौ--

वर्द्धयेत्पिण्डमेकैकं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् ।
एतच्चान्द्रायणनाम यवमध्यं प्रकीर्तितम् ॥१२॥

पिपीलिकामध्यचान्द्रायणलक्षणन्तत्रैव--

एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं शुक्ले च वर्द्धयेत् ।
एतत्पिपीलिकामध्यं चान्द्रायणमुदाहृतम् ॥१३॥

यतिचान्द्रायणलक्षणम् मनुस्मृतौ--

अष्टावष्टौ समश्नीयात्पिण्डान् मध्यन्दिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणञ्चरन् ॥१४॥

ऋषिचान्द्रायणलक्षणन्तत्रैव--

त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥१५॥

शिशुचान्द्रायणलक्षणन्तत्रैव--

चतुरः प्रातरश्नीयात्पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥१६॥

सामान्यचान्द्रायणलक्षणन्तत्रैव--

यथा कथञ्चित्पिण्डानान्तिस्रोऽशीतीः समाहितः ।
मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥१७॥

अथ व्यवस्थापत्रलेखनविधि :---

अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥
अनुदुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥

इति पराशरवचनादज्ञानतौ गोमांसभक्षणे सवृषगोदक्षिणाकचान्द्रायण-
व्रतानुष्ठानेन ब्राह्मणः शुद्धः । एतद् व्रताकरणे सवृषगोदक्षिणाकेनाष्टधेनु-
दानेन, तत्राप्यशक्तौ दशकार्षापिणदक्षिणाकचत्वारिंशत्कार्षापिणदानेन वा शुद्ध
इति निर्णायकोऽमुकश्चेति । एवमन्यत्रापि

॥ इति प्रायश्चित्तव्यवस्थासारसमुच्चयपरिशिष्टम् ॥



कामेश्वरसिंह-दरभंगा-संस्कृत-विश्वविद्यालय

कामेश्वरनगर, दरभंगा

विक्रेतव्य पुस्तकें

क्र. सं. पुस्तक का नाम सम्पादकाअनु । लेखक मूल्य

१ म० म० महेशठक्कुर-संस्कृतग्रन्थमाला-

- | | | | |
|-----|------------------------------|---------------------------|----------|
| (क) | न्यायरत्नाकर | स० म० म० उमेश मिश्र | ७१- O.P. |
| (ख) | कालिदास साहित्यम् | ले० डॉ० आद्याप्रसाद मिश्र | २१- O.P. |
| (ग) | कालिदासीयोपरूपकाणां समुच्चयः | स० म० म० उमेश मिश्र | ५१- O.P. |

२ विद्यापति-संस्कृतग्रन्थावली-

- | | | | |
|-----|--|-------------------------|------|
| (क) | हिन्दी अनुवादसहित प्रथमभाग स० (१) | डॉ० जयमन्त मिश्र | ७५१- |
| | (विभागसार एवं शैवसर्वस्वसार) | (२) डॉ० इन्द्रकान्त झा | |
| (ख) | द्वितीयभाग (हि. अ. स.) | स० (१) डॉ० जयमन्त मिश्र | ७५१- |
| | (शैवसर्वस्वसार प्रमाणभूत-
पुराणसंग्रह एवं दानवाक्यावली) | (२) प० आनन्द झा | |

३ म० म० गोकुलनाथोपाध्याय ग्रन्थावली-

- | | | | |
|-----|---|-------------------------------|------|
| (क) | रसमहार्णव | सम्पा० (१) प० श्री धर्मनाथ झा | ६१- |
| | | (२) प० श्री कुमुदनाथ मिश्र | |
| (ख) | आलोकमंगलविचार | स० " " | २०१- |
| (ग) | मासमीमांसा | स० प० धर्मनाथ झा | ६१- |
| (घ) | अनुमितिदीधितिविद्योत | स० (१) प० श्रीधर्मनाथ झा | ७१- |
| | | (२) प० श्रीरामसेवक झा | |
| (ङ) | गोकुलनाथग्रन्थगुच्छ | स० " " " | |
| | (दिवकालनिरूपणम्, रूढिव्या-
ख्यारहस्यम् मिथ्यात्वनिरूपणञ्च) | " " " | ७१- |
| (च) | कुण्डकादम्बरी | स० (१) प० श्री धर्मनाथ झा | |
| | | (२) प० श्री कुमुदनाथ मिश्र | |

संशोधक दिद्यावारिधि प० श्रीरामचन्द्र झा २०१-

४ म० म० वाचस्पतिग्रन्थावली-

- (क) कृत्यप्रदीपः स० (१) डॉ० जयमन्त मिश्र
(२) प० धर्मनाथ झा २४।-
संशोधक प० श्री कृष्णानन्द झा
(ख) श्राद्धचिन्तामणिः सं० डॉ० जयमन्त मिश्र ३०।-
प० धर्मनाथ झा
विद्यावारिधि प० श्री रामचन्द्र झा
(ग) आचारचिन्तामणिः प० डॉ० जयमन्त मिश्र प्रभृति ३५।
५. मीमांसाश्लोकवार्तिक अनु. विद्यावाचस्पति श्री दुर्गाधर झा १५०।- O.P.
(हिन्दी अनुवादसहित)
६. ध्वनिकल्लोलिनी ले० अनु० श्री आनन्द झा २५।-
(हिन्दी अनुवादसहित)
७. म. म. शशिनाथ निबन्धावली- सं० विद्यावाचस्पति रामचन्द्र मिश्र ३०।-
८. समासशक्तिदीपिका— ले. महावैयाकरण-दीनबन्धु झा ५।-
९. विज्ञानं समाजश्च— ले. डॉ० सरयू प्रसाद गुप्त २५।-
(संस्कृत अनुवाद) सं. विद्यावाचस्पति रामचन्द्र मिश्र
१०. मेघदूतम्— सं. प. श्री हृषीकेश झा १२।-
(जगद्धरीयरसदीपिनी व्याख्योपेत)
११. उपसृष्टधात्वर्थसंग्रह ले. म. वं. दीनबन्धु झा ६।-
सं० डॉ० शशिनाथ झा १२।-
१२. सुभाषितावली — विद्यावाचस्पति प० श्री उपेन्द्र झा १२।-
(हिन्दी अनुवादसहित)
१३. नियमावली एवं पाठ्यग्रन्थावली प्रकाशक:-का० सि० द० सं० वि०- ७।-
वि० दरभंगा ।
१४. रघुवंशमहाकाव्यम् सं० वि० बा० श्री रामचन्द्र मिश्र ४।-
(मूलमात्रम् सम्पूर्णम्)
१५. हरविजयम् (प्रथम सर्ग) सटीक ,, ,, १।-
१६. मेघदूतम् (मूलमात्रम्)— ,, ,, ०।५०
१७. मिथिला माहात्म्यम्— सं० प० श्री धर्मनाथ झा ५।-
१८. अभिनन्दनमाला— सं० प० श्री रामचन्द्र मिश्र ६।-

१९. छन्दोगानां विवाहपद्धति:— (सानुवादः)	सं० प० श्री तेजनाथ झा	४१-
२०. मिथिला का इतिहास —	ले० डॉ० रामप्रकाश शर्मा	७५१-
२१. स्मृति साहस्री —	ले० रमाकर	१५१-
२२. लौकिक न्यायरत्नाकर—	सं० प० श्री रामचन्द्र मिश्र	४५१-
२३. तत्त्वचिन्तामणौ उपमान-रश्मिचक्रम्—	ले० म० म० गोकुलनाथः	२०१-
२४. तिथिनिर्णयः— (सपरिशिष्टः)	ले० म० म० राजनाथमिश्र	२५१ सजिल्द
२५. ग्रहणमाला—	स० वि० वा० रामचन्द्र झा	२०१ अजिल्द
	ले० म० म० हेमाङ्गद ठाकुर	२०१-
	स० प० श्री ब्रजकिशोर झा	
२६. भारतीय सर्वस्वम्	ले० प० श्री भोलानाथ मिश्र	४५-

विशेष:—प्रकाशन की कीमत कुलसचिव कामेश्वर सिंह दरभंगा संस्कृत विश्व-विद्यालय कामेश्वरनगर, दरभंगा के पदनाम से (K. S. D. S. शाखा दरभंगा) बैंक ड्राफ्ट द्वारा पहले ही प्रेषणीय है। आदेश के उपरान्त प्रोफोरमा देयक भेजा जायगा।

(२) प्रमाणित थोक ग्राहक को २५% कमीशन दी जाती है।

अथवा

प्रकाशन मूल्य की राशि अग्रिम भेजकर किसी निकटस्थ बैंक के माध्यम से भी मंगवाया जा सकता है।

विशेष:—त्रैमासिक शोध पत्रिका “विश्वमनीषा” १५१- वार्षिक (विगत ६ वर्षों से संचालित) मूल्य भेजने पर प्राप्त है।

प्राप्तिस्थान —

प्रकाशन-विभाग

कामेश्वरसिंह-दरभङ्गा-संस्कृत-विश्वविद्यालय

दरभङ्गा



- 12. ...
- 13. ...
- 14. ...
- 15. ...
- 16. ...
- 17. ...
- 18. ...
- 19. ...
- 20. ...

... (1) ... (2) ... (3) ...

... (1) ... (2) ... (3) ...

... (1) ... (2) ... (3) ...



